

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Ucraina Magna

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. S. Hrushevs'ky Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies

UCRAINA MAGNA

Volumen VI

Kyiv – 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

UCRAINA MAGNA

Volumen VI

Київ – 2024

УДК: 930.2:055.2(=161.2)054.72“19”

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 5 від 19 вересня 2024 року)*

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Валентина Піскун (головний редактор); д. іст. н. Ігор Гирич (заступник головного редактора); д. іст. н. Георгій Папакін; д. і. н., проф., Алла Атаманенко; д. і. н., проф. Поліна Барвінська (м. Регенсбург, ФРН); д-р, проф. Рафал Віктор Ковальчик (м. Лодзь, Польща); д. іст. н. Георгій Мамулія (м. Париж, Франція); д. і. н. Василь Даниленко; к. і. н. Дмитро Бурім; к. і. н. Тетяна Себта; к. і. н. Дмитро Гордієнко (відповідальний секретар видання).

Ucraina Magna. K., 2024. Vol. VI. 304 с.

ISSN 2522-9184

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 22794-12694Р від 14.06.2017)

Ідентифікатор медіа: R30-04966. Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1903 від 30.05.2024

ISSN 2522-9184

© Інститут української археографії та джере-
лознавства ім. М. С. Грушевського, 2024
© Автори статей, 2024

**КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ ТА СУСПІЛЬНІ
ПРАКТИКИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(МКІП)**

вул. Івана Франка, 19, м. Київ, 01601, тел./факс: (044) 234-70-48, тел. (044) 235-23-78
E-mail: info@mkip.gov.ua, web-site: <http://mkip.gov.ua/> код згідно з ЄДРПОУ 43220275

Голові Національної спілки
краєзнавців України,
члену-кореспонденту НАН України
Олександрю ПЕСНТУ

Шановний Олександрє Петровичу!

Міністерство культури та інформаційної політики України висловлює слова вдячності Національній спілці краєзнавців України як одному зі спів організаторів Міжнародної наукової конференції «Культурні цінності та суспільні практики в період російсько-української війни», під час якої акцентувалася увага на питаннях збереження музейних колекцій і архівів в умовах дії правового режиму воєнного стану, обліку та механізмах повернення незаконно вивезених з території України культурних цінностей, вагомому внеску громадських організацій та волонтерів щодо захисту, збереження та відновлення культурних цінностей України.

З любов'язністю погоджуюся з пропозицією Національної спілки краєзнавців України щодо розміщення мого вітального слова учасникам заходу в збірнику матеріалів наукової конференції.

Приємно відзначити, що згадана конференція надала можливість розглянути та обговорити актуальні проблеми міжвідомчого та міждержавного партнерства з окреслених питань та ствердити необхідність співпрацювати у цій культурологічній сфері, визначити аспекти її подальшого розвитку, адже кожен етнос характеризується зростаючою потребою оберігати власні культурні цінності, примножуючи тим духовну скарбницю людства.

Додаток: вітальне слово на 1 арк.

З повагою

Т. в. о. Міністра

Ростислав КАРАНДЄСВ

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(МКІП)**

вул. Івана Франка, 19, м. Київ, 01601, тел./факс: (044) 234-70-48, тел. (044) 235-23-78
E-mail: info@mkip.gov.ua, web-site: <http://mkip.gov.ua/> код згідно з ЄДРПОУ 43220275

*Організаторам, учасникам і гостям
Міжнародної наукової конференції
«Культурні цінності та суспільні практики
в період російсько-української війни»*

Шановні учасники форуму!

Щиро вітаємо Вас із відкриттям наукового форуму – Міжнародної наукової конференції «Культурні цінності та суспільні практики в період російсько-української війни», який об'єднав істориків, культурологів, краєзнавців, пам'яткознавців, музейників та соціологів з України, Канади, Естонії, Німеччини та Швейцарії.

Сучасна російсько-українська війна, щоденне руйнування ворогом наших міст та сіл особливо загострили проблему збереження національного надбання. Втрати України, спричинені повномасштабним вторгненням країни-агресора 24 лютого 2022 року, потребують особливої уваги науковців до вивчення суспільних практик українського соціуму в умовах війни та фіксації знищеної та зруйнованої культурної спадщини під час російсько-української війни.

У сучасних непростих умовах для нашої державності важливо зберігати та примножувати історичну пам'ять, не знижувати високу активність практичної діяльності задля допомоги фронту, розвитку українського суспільства та національної культури.

Українці мужньо борються з ворогом і вже сьогодні нам необхідно окреслити шляхи бачення перспективи, виокремити проблемні питання у формуванні нинішньої державної гуманітарної політики та політики ідентичності, як складові внеску науковців у нашу Перемогу та майбутню відбудову України.

Щиро бажаю учасникам конференції творчого натхнення, продуктивної роботи, плідного спілкування та вагомих результатів у науково-просвітницькій діяльності.

З повагою

**Т.в.о. Міністра культури та
інформаційної політики України**

Ростислав КАРАНДЄЄВ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні колеги, шановні гості!

Національна академія наук України та її суспільно-гуманітарні інститути проводять різноманітні заходи з метою підсилення суспільного спротиву російській агресії в Україні та запобіганню поширенню різноманітних ворожих пропагандистських наративів не лише в українському суспільстві, а також і в різних країнах світу.

Сьогодні ми зібралися на чергову наукову конференцію “Культурні цінності та суспільні практики в період російсько-української війни”. Цей науково-комунікаційний захід має на меті розглянути практики збереження культурних цінностей та фіксації втрат історико-культурних пам’яток в умовах повномасштабного вторгнення Росії на територію України, дослідити суспільні практики, які застосовувалися й якими послуговуються нині українці в умовах ведення війни.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року спричинило величезні втрати для нашої країни. Втрати територіальні – окупація значної частини України, руйнація міст, сіл, селищ. Війна спричинила руйнацію економіки країни, особливо на півночі, сході і півдні України. Саме на сході та півдні України були зосереджені такі металургійні гіганти, як “Азовсталь”, Маріупольський металургійний комбінат імені Зота Ілліча Некрасова та інші. Це були структурно утворювальні підприємства, які постачали метал не лише в Україну, а й за її межі та наповнювали бюджет держави.

Російські агресори зруйнували потенціал наших міст як осередків культури та знищили або пограбували значну частину нашого культурного надбання. Станом на кінець вересня 2023 року в Україні зруйновано або пошкоджено 841 об’єкт культурної спадщини, серед яких 119 пам’яток національного значення. Лише в Харківській області постраждало 207 пам’яток. Серед зруйнованих і пошкоджених: Музей Сквороди та Куп’янський краєзнавчий музей, два театри, в тому числі Харківський театр опери та балету;

18 історичних будівель, серед яких харківський будинок “Слово”. І так по всій Україні, де тільки ступала ворожа нога чи летіла зброя окупантів.

Російська агресія спричинила й значні демографічні втрати в Україні. Цвинтарі України пломеніють українськими прапорами, де лежать поховані наші захисники, наш біль і наш сум за втраченими життями. Тисячі цивільного населення знищені під час обстрілів та боїв. Масові руйнації приватного житла й адміністративних будівель, замінованих територій, що їх доведеться розмінувати роками. Окрім того, в наш лексикон увійшли такі терміни, як “вимушені переселенці”, “біженці”, “переміщені особи”. Усі ці проблеми нам належить розв’язувати, як сьогодні, так і в майбутньому. За даними звіту Фонду народонаселення ООН, в Україні наразі мешкає орієнтовно 36,7 млн. осіб, а від початку повномасштабного вторгнення за її межі виїхало до 8 млн. біженців, втікаючи від війни та її наслідків.

Ми сьогодні зібралися не лише для того, щоб констатувати безповоротно втрачене, знищене, а й окреслити шляхи бачення перспективи. Виокремити проблемні питання у формуванні нинішньої державної гуманітарної політики та політики ідентичності, як складові внеску науковців у нашу перемогу та майбутню відбудову України.

Директор Інституту історії України НАН України,
д. і. н. академік **Валерій Смолій**

ВІТАННЯ УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ

Шановні учасники міжнародної наукової конференції,
гості, запрошені!

Від імені організаторів такого академічного заходу вітаю всіх вас. Ми зібралися сьогодні, щоб обговорити надзвичайно важливу, злободенну, трагічну тему. Йдеться про культурні цінності, що в черговий раз стали жертвами та заручниками війни. Не можна сказати, що таке сталося вперше у XXI ст. Але якщо раніше згадували про нищення культурних цінностей унаслідок міждержавних, етнічних та релігійних конфліктів в Азії та Африці, то нині подібні явища сталися практично в центрі Європи.

Ситуація загострюється тим, що нинішня війна Росії проти України, що триває в різних форматах (від гібридної до прямої військової агресії) вже 10 років, ведеться в тому числі за історію, за трактування минулого, за розв'язання цивілізаційних проблем. Тому агресор у першу чергу намагається заволодіти або знищити культурні цінності, які засвідчують існування української нації впродовж тисячоліття. З одного боку, це продовження агресивної практики, званої ще з XII ст., коли відбувалося пограбування київських церков і монастирів загарбниками зі сходу. З іншого, бачимо цілеспрямовану політику вивезення політично значущих писемних документів з державних архівів Донецької, Луганської, Херсонської областей, інших окупованих територій, відвертий грабунок музеїв, нищення заповідників і пам'ятних місць.

Для нас, гуманітаріїв, насамперед джерелознавців, це суто професійні проблеми. На нас покладається відповідальність за науковий супровід великої кількості питань, пов'язаних зі збереженням, поверненням, відновленням і реставрацією постраждалих від рук російських окупантів культурних цінностей, пам'яток, артефактів. Певен, що це стане предметом обговорення учасників конференції.

Надзвичайно важливим є також другий аспект сучасної російсько-української війни, заявлений до обговорення. Йдеться про суспільні практики вирішення проблем, що принесла зі собою росій-

ська агресія. Важко навіть перерахувати їх. Це і проблеми національної ідентичності, ціннісних орієнтирів під час війни; біженства, еміграції, становища переміщених осіб; остаточне подолання імперської та комуністичної спадщини; спротив окупації як перманентне явище української історії впродовж століть тощо. Тут важливо розкрити історичний досвід наших предків задля визначення дороговказу на сьогодні.

Звичайно, в рамках однієї наукової конференції важко навіть позначити всі ці проблеми. Вони потребують справжнього академічного та довготривалого підходу. Очевидно, що можна вважати це наукове зібрання як перше з серії таких заходів, спрямованих на вироблення наукового підходу до проблем збереження культурних цінностей і розкриття суспільних практик під час нинішньої війни з російським агресором. Бажаю плідних дискусій, обговорення нагальних і перспективних проблем – одним словом, успіху конференції.

Директор Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
д. і. н. **Георгій Папакін**

**КНИЖКОВА КОЛЕКЦІЯ СЕРЖА ЛИФАРЯ
З ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА
КИЄВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ**

Ганна Андріяка

**SERGE LIFAR'S BOOK COLLECTION FROM
THE STOCK COLLECTION OF THE MUSEUM
OF KYIV HISTORY IN THE CONDITIONS
OF RUSSIAN ARMED AGGRESSION**

Hanna Andriiaka

The versatility of Serge Lifar's personality is evidenced by his material heritage, much of which is currently preserved in a number of cultural institutions in Kyiv: the National Museum of the History of Ukraine, in its branch the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine; the National Museum of Literature of Ukraine; the Museum of Kyiv history, in its branches the Museum of the Ukrainian Diaspora and the Serge Lifar Museum; as well as in the Vernadskyi National Library of Ukraine and the Lesia Ukrainka Public Library. The private collection of the famous ballet dancer Serge Lifar in Kyiv museum and library institutions is really impressive with its contents: personal belongings, posters, letters, paintings, books, awards, manuscripts, theater costumes, etc. Bibliographers, historians, art historians, and museum workers highly appreciated the items in his collection. They took a prominent place in fund collections of Kyiv cultural institutions. Some items from Serge Lifar's private collection are used by researchers of library and museum institutions in various exhibition, lecture, and research projects to popularize them to a wide range of stakeholder persons, who has interested in the personality of the dancer and his artistic activity abroad, his connections with his homeland and other related topics.

The scientific publication is directly presented the book collection of Serge Lifar from the funds of the Museum of Kyiv history, which has become the overwhelming majority of national treasure of Ukraine. In

addition, the prehistory of the emergence of the dancer's book collection in the context of his biography is highlighted, as well as the figure of the ballet master as a bibliophile and collector of rare items is revealed. After all, the uniqueness of the printed editions of the artist's private collection in the overwhelming number is determined not only by bibliographic rarity, but also by their belonging to the world historical and cultural heritage, therefore their preservation has become a challenge for bibliographers and museum workers in the modern Russian-Ukrainian war.

Keywords: entrepreneur, library, war, collector, museum, choreographer.

Наукова публікація присвячена приватній колекції непересічної особистості, яка зробила значний внесок у розвиток французького балету, відродивши та піднявши його на високий щабель в європейському культурному просторі. Репрезентуємо постать французького балетмейстера та хореографа, українця за походженням, Сергія Лифаря і його історико-культурну спадщину, яка нині зберігається у низці київських закладів культури (бібліотеках і музеях), посівши чільне місце у їх фондових зібраннях (Лл. 1). На сьогодні збереження колекції театрального митця стало викликом для музейників і бібліографів, що обумовлено воєнним станом в Україні.

Актуальність даного дослідження визначена відображенням функціонування муніципальної музейної інституції на тлі російської збройної агресії та знаходженням шляхів захисту власних колекцій від тотального знищення ворогом на прикладі роботи науковців Музею історії міста Києва і безпосередньо його філії "Музей Сержа Лифаря".

Метою статті є розкриття особливостей збереження фондowego зібрання Музею історії міста Києва в умовах сучасної російсько-української війни, у тому числі його тематичних колекцій, якот, приміром, книжкового зібрання Сержа Лифаря, а також висвітлення життєвого шляху знаного танцівника та його захоплення у колекціонуванні унікальних друкованих видань. З огляду на поставлену мету, визначено такі наукові завдання: репрезентувати життєвий шлях артиста балету в якості колекціонера предметів старовини, дослідити вміст колекції митця, передусім його книж-

кову збірку, проаналізувати зображення екслібриса-печатки Сержа Лифаря, схарактеризувати діяльність музейних працівників щодо збереження історико-культурної спадщини України.

Іл. 1. Сергій Михайлович Лифар (1905–1986 рр.)¹

Зважаючи на запроваджений воєнний стан від 24 лютого 2022 р. в Україні через повномасштабне вторгнення російських окупаційних військ на територію нашої країни, співробітники закладів культури – бібліографи та музейники – докладають значних зусиль у воєнний час щодо вироблення дієвих механізмів у збере-

¹ <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/top-5-ukrainskih-emigrantov-kotorye-sdelali-ukrainu-izvestnoy-635955.html>.

женні фондкових колекцій, внесення інформації з фондово-облікової документації до електронних баз даних своїх закладів культури щодо предметів з власних зібрань, оцифрування фондкових колекцій і популяризації тематичних матеріалів через виставкові, науково-дослідні, лекційні проєкти тощо, аби зберегти історико-культурну спадщину для майбутніх поколінь українців від тотального знищення державою-агресором. Так, до прикладу, відділ фондів та реставрації Музею історії міста Києва ще у 2018 р. здійснив трансформацію робочого процесу у новий музейно-цифровий формат, наповнюючи базу даних “Цифровий музей Києва” інформацією з фондово-облікової документації, у тому числі фотографічними знімками музейних предметів. Разом з тим, у розроблені концепції наповнення вищезгаданої електронної бази, у складі робочої групи, брала участь авторка даної публікації. На даний час відбулися певні зміни в роботі зазначеного підрозділу, що були пов’язані зі зміною програми-базу на віртуальну музейну платформу Museum-Digital, в яку наразі продовжується занесення облікової інформації, яка, за задумом розробників продукту, надалі полегшить облік та інвентаризацію музейних пам’яток. Тим часом філія “Музей Сержа Лифаря” займається науково-фондовою атрибуцією переданого їй лифарівського зібрання (книги, рукописи, епістолярії, періодика тощо), предмети якого потім будуть віднесені до державної частини Музейного фонду України, та паралельно здійснюється оцифрування пам’яток співробітниками підрозділу муніципального закладу культури. Враховуючи сьогоденні виклики воєнного часу, чимало предметів з фондової колекції Музею історії міста Києва і зокрема його філія евакуйовано до більш безпечного регіону України, задля максимального забезпечення артефактів від збройної агресії Росії.

Загалом приватне зібрання славетного артиста балету Сержа Лифаря у київських музейних і бібліотечних інституціях дійсно вражає своїм вмістом (особисті речі, афіші, епістолярії, картини, книги, нагороди, рукописи, театральні костюми тощо); певна частка якої зберігається в Музеї історії міста Києва². Проте розкриємо

² Г. Андріяка, К. Сіроштан, *Пушкініана в колекції відомого балетмейстера Сержа Лифаря (1905–1986 рр.): на матеріалах Музею історії міста Києва*, [у:] “Київ і кияни”: матеріали щоріч. наук.-практ. конф.

передісторію виникнення саме книжкової колекції танцівника та розповімо про деякі її унікальні предмети, а також побіжно висвітлимо біографічні віхи балетного митця.

Іл. 2. Сергій Михайлович Лифар зі своєю дружиною графинею Ліллан д'Алефельд-Лаурвіг³

(Київ, 25–26 листопада, 2021). Київ, 2021. Вип. 13, с. 131–141; Н. БЛОУС, “Матеріали до гімназичного журналу «Зоря»” із колекції Серджа Лифаря (фонди Музею історії міста Києва), [у:] “Київ і кияни”: матеріали щоріч. наук.-практ. конф. (Київ, 16–17 листопада, 2023). Київ, 2023. Вип. 15, с. 207–210; О. ІВАНОВА, *Предмети родини Лифарів, передані до НМІУ в 2011 р.*, [у:] “Науковий вісник Національного музею історії України” / Відп. ред. Б. К. Патриляк. Київ: Національний музей історії України, 2021. Вип. 7, с. 178–187; Ю. РУДАКОВА, А. БОНДАРЧУК, *Книги з колекції Серджа Лифаря у фонді Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, [у:] “Бібліотечний Меркурій”. 2021. Вип. 2 (26), с. 80; Ю. СТАНШЕВСЬКИЙ, *Серж Лифар – повернення на батьківщину*, [у:] С. Лифар, *Спогади Ікара* / з фр. пер. Г. Малець. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007, с. 11.

³ <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3689093-serz-lifar-2-vignanij-prometej.html>.

Свого часу матеріали метра були передані його вдовою Ліллан Алефельдт-Лорвіг до України у 1990–2000 рр. за умови створення експозиції в київському музеї цьому відомому танцівникові (Іл. 2). Незліченна колекція митця на сьогодні зберігається у декількох закладах культури міста Києва: Національний музей історії України (надалі – НМІУ), в його філії Скарбниця НМІУ; Національний музей літератури України; Музей історії міста Києва, в його філіях Музей української діаспори та Музей Сержа Лифаря; а також у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (надалі – НБУВ) та Публічній бібліотеці імені Лесі Українки. Звернемо вашу увагу на те, що на початку 2019 р., відповідно до розпорядження Департаменту культури Київської міської державної адміністрації, муніципальною бібліотекою, названої на честь української поетеси, була передана певна частина неопрацьованого бібліографами лифарівського зібрання до новоствореної філії “Музей Сержа Лифаря” Музею історії міста Києва*. До національної бібліотечної установи книги з провенієнціями С. Лифаря потрапили у складі колекції барона Едуарда фон Фальц-Фейна (1912–2018 рр.), який придбав частину бібліотеки артиста балету на аукціоні “Sotheby’s” в Монте-Карло у 1975 р. і передав деяку частку власного зібрання бібліотеці у 1981 р. на безоплатній основі. Зауважимо, що Е. Фальц-Фейн був племінником засновника відомого на весь світ біосферного заповідника “Асканія-Нова” імені Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна** Національної академії аграрних наук України, розташованого на Херсонщині; на сьогодні заповідна територія знаходиться на непідконтрольній українській владі території та захоплена окупаційними військами Російської Федерації. Згаданий меценат і громадський діяч значну частину свого життя займався колекціонуванням історико-культурних пам’яток, пов’язаних з батьківщиною, тому частину

* *Про внесення змін до Положення про Музей історії міста Києва*, [у:] Розпорядження Київської міської державної адміністрації від 27.09.2019 р. № 1715. https://kyivcity.gov.ua/npa/pro_vnesennya_zmin_do_polozeniya_pro_muzei_istorii_mista_kiyeva/myx60ygnkp_kmda__1715.

** Рідний дядько барона Едуарда фон Фальц-Фейна по лінії його батька Олександра Едуардовича Фальц-Фейна.

раритетів він подарував Україні та Росії⁴. Поза тим, він був представником великих землевласників і відомого дворянського роду півдня України, який мав власний фамільний герб. Отримав спадковий дворянський титул за іменним указом російського імператора Миколи II (23 серпня 1913 р.) для всієї родини землевласник Мелітопольського повіту Таврійської губернії, спадковий почесний громадянин Олександр Едуардович Фальц-Фейн, батько барона Едуарда. Згодом, у 1915 р., його батько, Олександр Едуардович, вніс клопотання перед російською імперською владою про затвердження герба роду Фальц-Фейнів. Фамільний символ був зареєстрований міністром юстиції Олександром Хвостовим у Царському Селі 22 жовтня 1915 р. (за старим стилем). Характеризуючи зображення геральдичного знаку родини Фальц-Фейнів, він складається з декількох елементів: золотого щита, на якому зображена в профіль чорна кінська голова, повернута вліво до глядача, а у верхній червленій частині щита відтворено золоту дворянську корону; дворянського коронованого шолома, яким увінчаний щит; нашоломника, який складається з трьох страусиних пір'їн, з яких крайні – чорні, а середня – золота, обтяжена червленим хрестом; намета у чорній і золотій палітрі кольорів. Згаданий родовий геральдичний знак був внесений до Загального гербовика дворянських родів Російської імперії⁵.

Звертаючи увагу до життєвого шляху відомого французького балетмейстера Сергія Лифаря, з ранніх літ майбутній театральний митець долучається до культурного середовища міста Києва, відвідуючи курси хорового співу, скрипки, фортепіано, а також балетну

⁴ Біосферний заповідник “Асканія-Нова” імені Ф. Е. Фальц-Фейна Національної академії аграрних наук України. <https://askania-nova-zapovidnik.gov.ua>; О. ІВАНОВА, *Предмети родини Лифарів...*, *op. cit.*, с. 178–187; *Книжкова колекція Серґа Лифаря: каталог / Відділ Мистецтв Публічної бібліотеки імені Лесі Українки*. Київ, 2006, 72 с.: іл.; Ю. РУДАКОВА, А. БОНДАРЧУК, *Книги з колекції Серґа Лифаря...*, *op. cit.*, с. 80; Ю. СТАНІШЕВСЬКИЙ, *Серґ Лифар...*, *op. cit.*, с. 11.

⁵ И. БОРИСОВ, *Дворянские гербы России: опыт учёта и описания XI–XXI частей “Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи”*. Москва: Старая Басманная, 2011, с. 285, LXXXVII; *Загальний гербовик дворянських родів Російської імперії*. <https://gerbovnik.ru/arms/3218.html>.

студію “Школа рухів Броніслави Ніжинської” (переклад з рос. мови – Г. А.), що розташовувалася в будинку на вул. Фундуклеєвській (нині – Богдана Хмельницького), № 21. Проте, враховуючи на суспільно-політичну ситуацію в Російській радянській державі, юнак зважується на еміграцію до Франції, назавжди покинувши батьківський дім і рідне місто Київ. У Парижі завдяки балетному педагогу Броніславі Ніжинській приєднується до російської трупи “Російський балет” (переклад з рос. мови – Г. А.) званого антрепренера Сергія Дягілева і через певний час здобуває славу провідного артиста балету під керівництвом імпресаріо⁶.

Для молодой впізнаваної зірки балету С. Дягілев став не лише вчителем та наставником у театральному мистецтві, а й провідником у долученні до творів історико-культурної спадщини, у тому числі в колекціонуванні предметів старовини та раритетних книжкових видань. Після своєї смерті антрепренер залишив значні борги, проте Сергію Лифарю вдалося викупити частину дягілевської колекції (архів, бібліотеку, оперне і балетне майно) у французької влади, на яку заробив численними виступами у провідних театрах Західної Європи, що оплачувалися великими гонорарами⁷.

Як зазначає італійська дослідниця історії балету Патриція Веролі у своїй статті “Остання зірка Дягілева в емігрантській Росії. Сергій Лифар з 1929 по 1939 р.” (власний переклад тексту з фр.

⁶ О. ІВАНОВА, *Предмети родини Лифарів...*, оп. cit. с. 179–181; Г. КОВАЛЕНКО, *Бронислава Нижинская и Александра Экстер*, [у:] “Вопросы театра”. 2014. № 3–4, с. 296–297; М. КУРІННА, *Про національне коріння Сергія Лифаря та його родові зв’язки з Україною*, [у:] “Краєзнавство”. 2011. № 4, с. 255–263; С. ЛИФАРЬ, *Мой путь к хореотворчеству*. Париж, 1938, с. 6–17; С. ЛИФАРЬ, *Спогади Ікара* / з фр. пер. Г. Малець. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007, с. 19–21, 27; С. ЛИФАРЬ, *Страдные годы, моя юность в России*. Париж, 1935. Т. 1, с. 51, 314; Ю. СТАНШЕВСЬКИЙ, *Серж Лифар – повернення на батьківщину...*, оп. cit., с. 7.

⁷ Г. АНДРІЯКА, *Серж Лифар – бібліофіл: захоплення довжиною в життя*, [у:] “Київ і кияни”: матеріали щоріч. наук.-практ. конф. (Київ, 16–17 листопада, 2023). Київ, 2023. Вип. 15, с. 72–73; С. ЛИФАРЬ, *Моя зарубешная Пушкиниана: Пушкинские выставки и издания*. Париж: Editions Béresniak, 1966, с. 26, 28–31; С. ЛИФАРЬ, *Спогади Ікара...*, оп. cit., с. 64; С. ЛИФАРЬ, *С. П. Дягилев – бібліофіл* / Издание Общества Друзей Русской Книги. Париж, 1938, с. 194.

мови – Г. А.), у 1930-ті рр. діяльність Сергія Лифаря була колосальною, адже він працював на два фронти: на першому намагався добитися популярності серед емігрантів, на другому – утвердитися як інтелектуал. А завдяки друкованим ювілейним виданням приуроченим російському поету за авторства С. Лифаря, при безпосередній участі написання текстів у них відомим філологом і пушкіністом Модестом Гофманом (як це згодом було доведено за допомогою аналізу змісту друкованих видань), в очах французів та емігрантського суспільства він доклав значних зусиль, аби підтвердити свій імідж балетмейстера-письменника, вченого та мецената. До того ж авторка дослідження додає, що він зумів вправно використати дягилівський архів, перетворивши предмети колекції на унікальні експонати завдяки його виставкам і аукціонам, а також розкрити концептуальні засади формування зібрання антрепренера⁸.

У вищезгаданий період життя, Сергію Лифарю вдалося придбати чимало унікальних предметів старовини, частина яких була представлена на організованій ним виставці 1937 р., про яку згадувалося в доповіді у співавторстві з Катериною Сіроштан⁹. За сприяння Сергія Лифаря до згаданого культурно-освітнього заходу було видано чимало тематичних друкованих видань, зроблено низку публікацій, здебільшого в газетах і журналах російської еміграції у Франції та, окремо, у місцевій французькомовній пресі, і т. п. – певний масив матеріалів наразі зберігається у фондах Музею історії міста Києва та його філіях¹⁰.

⁸ PATRIZIA VEROLI, *La dernière étoile de Diaghilev dans la Russie en émigration. Serge Lifar de 1929 à 1939*, [in:] “Recherches en danse” [En ligne], 5 / 2016, mis en ligne le 15 décembre 2016, consulté le 19 avril 2019, p. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.4000/danse.1419>.

⁹ Г. АНДРІЯКА, К. СІРОШТАН, *Пушкініана в колекції відомого балетмейстера Серджа Лифаря...*, *op. cit.*, с. 131–141; О. ІВАНОВА, *Предмети родини Лифарів...*, *op. cit.*, с. 182; С. ЛИФАРЬ, *Моя зарубежная Пушкиниана...*, *op. cit.*, с. 31.

¹⁰ М. ГОФМАН, *Египетские ночи: с полным текстом импровизации Итальянца, с новой, четвертой главой – Пушкина и с Приложением (заключительная пятая глава)* / Изд. С. Лифарь. Париж: Типография “Coopérative Étoile”, 1935, 63 с.: илл.; М. ГОФМАН, *Пушкин – Дон-Жуан* / Изд. С. Лифарь. Париж: Типография “Coopérative Étoile”, 1935, 111 с.: илл.; М. ГОФ-

Крім того, у фондах Музею історії міста Києва, зокрема його філії “Музей Сержа Лифаря”, зберігаються раритетні друковані видання з приватної збірки Сергія Лифаря, а саме: Часовник Івана Федорова та Петра Мстиславця 1565 р., Буквар Василя Бурцова 1637 р., двотомне Євангеліє 1752 р., надруковане у типографії Києво-Печерської лаври, та інші стародруки, а також прижиттєві видання класиків світової та української літератури, власні праці хореографа, різноаспектні паризькі видання тощо¹¹. Деякі вищеперелічені стародруки були проаналізовані авторкою у доповіді “Серж Лифар – бібліофіл: захоплення довжиною в життя” на науково-практичній конференції в Музеї історії міста Києва.

Зауважимо, що українська класика в переданому ли-

Іл. 3. Ярослав-Богдан Антонович Рудницький (1910 р., Перемишль – 1995 р., Монреаль)¹²

МАН, С. ЛИФАРЬ, *Письма Пушкина к Н. Н. Гончаровой: юбилейное издание 1837–1937* / Изд. С. Лифарь. Париж: Типография “Coopérative Étoile”, 1935, 158 с.: илл.; С. ЛИФАРЬ, *Моя зарубежная Пушкиниана...*, op. cit., с. 24, 31, 45–47; С. ЛИФАРЬ, *Пушкин*. Париж, 1935, 15 с.; А. ПУШКИН, *Путешествие в Арзум во время похода 1829 года: путевые записки Пушкина* / Под ред. М. Л. Гофмана. Париж: Типография “Coopérative Étoile”, 1934, 79 с.: илл.

¹¹ Г. АНДРІЯКА, *Серж Лифар – бібліофіл...*, op. cit., с. 73–75; *Євангеліє: в 2-х томах* / Києво-Печерська лавра. Київ: типографія Києво-Печерської лаври, 1752, б/н с.; Ю. РУДАКОВА, А. БОНДАРЧУК, *Книги з колекції Сержа Лифаря...*, op. cit., с. 80.

¹² <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/28/1910-narodyvsya-yaroslav-bogdan-rudnytskyu-movoznavec>.

фарівському зібранні до філії “Музей Сержа Лифаря” представлена літературним доробком Тараса Шевченка “Чигиринський кобзар і Гайдамаки” (переклад з рос. мови – Г. А.) 1844 р. видання. За словами канадського славіста, мовознавця, літературознавця, фольклориста, наукового і громадського діяча українського походження, президента Української вільної академії наук, доктора філософії, професора Ярослава Рудницького це є друге видання Шевченкового “Кобзаря” 1840 р. з російською транслітерацією українського тексту (Лл. 3), що було надруковане в Санкт-Петербурзі 1844 р. у російського книготорговця і видавця, українця за походженням, Івана Лисенкова. Науковцем зроблено детальний аналіз згаданої літературної збірки у власному дослідженні “Чигиринський кобзар і Гайдамаки 1844–1944: вступна стаття й редакція д-ра Яр. Рудницького”¹³. Окрім вищезгаданого видання творів видатного українського поета та прозаїка, дослідниці Анна Бондарчук та Юлія Рудакова у спільній науковій праці “Книги з колекції Сержа Лифаря у фонді Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського” зазначають, що в колекції Е. Фальц-Фейна у фондах НБУВ українська літературна класика – з власними позначками самого барона Е. Фальц-Фейна та передусім артиста балету С. Лифаря – презентована “Полным собранием сочинений Н. В. Гоголя” (Санкт-Петербург, Товариство Маврикія Осиповича Вольфа, пр. 1910 р.) і двотомним виданням “Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя” (Санкт-Петербург, 1856 р.) за авторства Пантелеймона Куліша, під псевдонімом “Николай М.”, – усі зазначені книги надруковані російським дореформеним правописом у тогочасній столиці Російської імперської держави¹⁴.

¹³ Т. ШЕВЧЕНКО, *Чигиринский кобзарь и Гайдамаки: две поэмы на малороссийском языке / новое изд.* Санкт-Петербург: И. Лисенков, 1844, 75 с.: илл.; Т. ШЕВЧЕНКО, *Чигиринський кобзар і Гайдамаки 1844–1944: вступна стаття й редакція д-ра Яр. Рудницького.* Гrefенгайнхен: Видавництво Р. Геррозе, 1945, 159 с. (Українська бібліотека).

¹⁴ П. КУЛИШ, *Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: с портретами Н. В. Гоголя.* Санкт-Петербург: Типография Юлиуса Штауфа, 1856, т. 1, 340 с.: илл.; П. КУЛИШ, *Записки о жизни Николая Васильевича*

Варто зазначити, що екслібрис Сержа Лифаря має вигляд печатки, де, переважно світло-фіолетовим кольором, зображені давньогрецькі символи: лавровий вінок (символ слави, перемоги та тріумфу), вгорі його увінчує старовинний струнний щипковий інструмент – ліра (розповсюджений музичний інструмент в античності), а в середині сплетіння листків – латинські каліграфічні літери прізвища артиста французького балету “Lifar”. Тематика його власницького знаку, ймовірно, обумовлена його захопленням культурою Стародавньої Греції, тому античні мотиви відображені не лише в провенієнції, а й у низці балетних вистав, в яких він був і хореограф (у деяких за колективної участі), і артист, як-от, приміром: “Творіння Прометея” (1929 р.), “Вакх і Аріадна” (1931 р.), “Дафніс і Хлоя” (1934 р.), “Ікар” (1935 р.), “Еней” (1938 р.) “Іпполіт” (1939 р.) та інших театральних постановках¹⁵. До того ж недаремно свій новий стиль танцю “неокласицизм” він втілював безпосередньо у спектаклі за мотивами грецької міфології “Ікар”, а біографічна книга за його авторства була названа “Спогади Ікара”, яка, до речі, була перекладена з французької на українську мову і надрукована на початку 2000-х рр. у київському видавництві. Як казав сам автор з власних спогадів про цю стародавню легенду: “...цей міф завжди здавався мені найкрасивішим і «найхореографічнішим» із усіх – «Ікар», символ піднесення й пошуків ... жодна музика не може передати просту, стриману, сувору красу грецького міфу й те бачення танцю, яке він мені навіював”¹⁶.

Звертаючи увагу на екслібрис-печатку барона Едуарда Фальц-Фейна, що являє собою герб роду дворян Фальц-Фейн, тим самим власник підкреслював свій статус і приналежність до певної династії.

Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: с портретами Н. В. Гоголя. Санкт-Петербург: Типография Юлиуса Штауфа, 1856, т. 2, 302, 9 с.: илл.; Полное собрание сочинений Н. В. Гоголя: с жизнеописанием писателя, портретами, рисунками, относящимися к его жизни и с 32 отдельными картинами художника В. А. Табурина / Под ред. П. В. Быкова. 3-е стереотип. изд. Санкт-Петербург: Товарищество М. О. Вольф, [1910]. 968, II, III с.: илл.; Ю. Рудакова, А. Бондарчук, Книги з колекції Сержа Лифаря..., оп. cit., с. 83.

¹⁵ С. ЛИФАР, *Спогади Ікара...*, оп. cit., с. 178–179.

¹⁶ *Ibid.*, с. 53.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що придбані свого часу Сергієм Лифарем раритети, наразі становлять національне надбання України та посідають значне місце у фондових колекціях київських музейних і бібліотечних установ, які час від часу використовуються у різноаспектних проєктах (виставкових, лекційних, науково-дослідних тощо). А дана наукова публікація посяде чинне місце у популяризації книжкової колекції Сергія Лифаря під час сучасної російської збройної агресії, яка розкриває історичні аспекти деяких пам'яток не лише з фондової колекції муніципальної музейної інституції, а й інших київських закладів культури.

Насамкінець, на думку авторки, вдалося схарактеризувати багатогранність постаті відомого французького балетмейстера і хореографа, українця за походженням, Сергія Лифаря, передусім як колекціонера друкованих видань та інших раритетів, а також розкрити передісторію виникнення згаданого приватного зібрання і висвітлити інформацію про деякі його предмети.

Узагальнюючи власні роздуми і зважаючи на сьогоднішні реалії, бібліографи та музейники наразі докладають значних зусиль у збереженні власних фондових зібрань, у тому числі тематичних колекцій в них, як, до прикладу, збірка Сержа Лифаря в Музеї історії міста Києва та його філіях, максимально забезпечуючи артефакти від тотального знищення державою-агресором в умовах російсько-української війни. Адже їх унікальність у своїй переважній чисельності зумовлена не лише бібліографічною рідкістю, а й їхньою приналежністю до світової історико-культурної спадщини.

References

АНДРИПАКА Н., (2023), Serzh Lyfar – bibliofil: zakhoplennia dovzhynoiu v zhyttia, [in:] “Kyiv i kyiany”: materialy shchorich. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 16–17 lystopada, 2023), (15), s. 73–75. Kyiv. [In Ukrainian].

АНДРИПАКА Н., SIROSHTAN K., (2021), Pushkiniana v kolektsii vidomoho baletmeistera Serzha Lyfaria (1905–1986 rr.): na materialakh Muzeiu istorii mista Kyieva, [in:] “Kyiv i kyiany”: materialy

shchorich. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 25–26 lystopada, 2021), (13), s. 131–141. Kyiv. [In Ukrainian].

BILOUS N., (2023), “Materialy do himnazychnoho zhurnalnogo «Zaria»” iz kolektsii Serzha Lyfaria (fondy Muzeiu istorii mista Kyieva), [in:], “Kyiv i kyiany”: materialy shchorich. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 16–17 lystopada, 2023), (15), 207–210. Kyiv. [In Ukrainian].

BORISOV I., (2011), Dvorjanskije gerby Rossii: opyt uchjota i opisanija XI–XXI chastej “Obshhego gerbovnyka dvorjanskikh rodov Vserossijskoj imperii”. Moskva: Staraja Basmannaja. [In Russian].

BYKOV P. (Ed.), ([1910]), Polnoe sobranie sochinenij N. V. Gogolja: s zhizneopisaniem pisatelja, portretami, risunkami, odnosjashhimisja k ego zhizni i s 32 otdel'nymi kartinami hudozhnika V. A. Taburina. (3-e stereotip. izd.). Sankt-Peterburg: Tovarishhestvo M. O. Vol'f. [In Russian].

Evangelie (1752): v 2-h tomah / Kievo-Pecherskaja lavra. Kiev: tipografija Kievo-Pecherskoj lavry. [In Church Slavonic].

IVANOVA O., (2021), Predmety rodyny Lyfariv, peredani do NMIU v 2011 r., [in:] “Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy”, 7, Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 178–187. [In Ukrainian].

KOVALENKO G., (2014), Bronislava Nizhinskaja i Aleksandra Jekster, [in:] “Voprosy teatra”, 3–4, 296–297. [In Russian].

KRYVORUCHKO L., SHKARABAN V. (Comps.), (2006), “Knyzhkova kolektsiia Serzha Lyfaria”: kataloh / Viddil Mystetstv Publichnoi biblioteki imeni Lesi Ukrainky. Kyiv. [In Ukrainian].

KULISH P., (1856), Zapiski o zhizni Nikolaja Vasil'evicha Gogolja, sostavlennye iz vospominanij ego druzej i znakomyh i iz ego sobstvennyh pisem: s portretami N. V. Gogolja. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Tipografija Juliusa Shtaufa. [In Russian].

KULISH P., (1856), Zapiski o zhizni Nikolaja Vasil'evicha Gogolja, sostavlennye iz vospominanij ego druzej i znakomyh i iz ego sobstvennyh pisem: s portretami N. V. Gogolja. (Vol. 2). Sankt-Peterburg: Tipografija Juliusa Shtaufa. [In Russian].

KURINNA M., (2011), Pro natsionalne korinnia Serhii Lyfaria ta yoho rodovi zviazky z Ukrainoiu, [in:] “Kraieznavstvo”. 4, s. 255–263. [In Ukrainian].

LIFAR S., (1935), Stradnye gody moja junost' v Rossii. (Vol. 1) Paris. [In Russian].

- LIFAR S., (1938), *Moj put' k horeotvorchestvu*. Paris. [In Russian].
- LIFAR S., (1966), *Moja zarubezhnaja Pushkiniana: Pushkinskie vystavki i izdanija*. Paris: Editions Béresniak. [In Russian].
- LIFAR S., (1938), S. P. Djagilev – bibliofil / *Izdanie Obshhestva Druzej Russkoj Knigi*. Paris. [In Russian].
- RUDAKOVA YU., BONDARCHUK A., (2021), *Knyhy z koleksii Serzha Lyfaria u fondi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, [in:] “Bibliotechnyi Merkurii”. 2 (26), s. 79–90. [In Ukrainian].
- RUDNYTSKYI YA., (1945), *Shevchenko Taras. Chyhyrnytskyi kobzar i Haidamaky 1844–1944: vstupna stattia y redaktsiia d-ra Yar. Rudnytskoho*. (Ukrainska biblioteka). Hrefenhainkhen: Vydavnytstvo R. Herroze. [In Ukrainian].
- STANISHEVSKYI, YU., (2007), *Serge Lyfar – povnennia na batkivshchynu*, [in:] S. Lifar (Author), *Sphady Ikara*. (z fr. per. H. Malenets). Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY, s. 7–11. [In Ukrainian].
- SHEVCHENKO T., (1844), *Chigirinskij kobzar' i Gajdamaki: dve pojemy na malorossijskom jazyke / novoe izd. Sankt-Peterburg: I. Lisenkov*. [In Russian].
- VEROLI PATRIZIA, (2019), *La dernière étoile de Diaghilev dans la Russie en émigration. Serge Lifar de 1929 à 1939*, [in:] “Recherches en danse” [En ligne], 5 / 2016, mis en ligne le 15 décembre 2016, consulté le 19 avril, pp. 1–15. [In France].

Книжкова колекція Сержа Лифаря з фондового зібрання Музею історії міста Києва в умовах російської збройної агресії

Про різносторонність особистості Сержа Лифаря свідчить його матеріальна спадщина, значна частина якої наразі зберігається у низці закладів культури міста Києва: Національний музей історії України, в його філії Скарбниця Національного музею історії України; Національний музей літератури України, Музей історії міста Києва, в його філіях Музей української діаспори та Музей Сержа Лифаря; а також у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та Публічній бібліотеці імені Лесі Українки. Приватне зібрання славетного артиста балету Сержа Лифаря у київських музейних і бібліотечних інституціях

дійсно вражає своїм вмістом, а саме: особисті речі, афіші, епістолярії, картини, книги, нагороди, рукописи, театральні костюми тощо. Бібліографи, історики, мистецтвознавці, музейники високо оцінили предмети його колекції. Вони зайняли чільне місце у фондових зібраннях київських закладів культури. Деякі предмети з приватної збірки Сержа Лифаря використовуються науковими співробітниками бібліотечних і музейних установ у різноаспектних виставкових, лекційних, науководослідних проєктах задля популяризації їх широкому колу зацікавлених осіб в особистості танцівника та його мистецької діяльності на далекому зарубіжжі, його зв'язках з батьківщиною та інших дотичних тематиках.

У науковій публікації безпосередньо представлено книжкову збірку Сержа Лифаря з фондів Музею історії міста Києва, яка у переважній більшості стала на сьогодні національним надбанням України. До того ж висвітлено передісторію виникнення саме книжкової колекції танцівника в контексті його біографії, а також розкрито постать балетмейстера, як бібліофіла і колекціонера раритетних предметів. Адже унікальність друкованих видань приватного зібрання митця у переважній чисельності зумовлена не лише бібліографічною рідкістю, а й їхньою приналежністю до світової історико-культурної спадщини, тому їх збереження наразі стало викликом для бібліографів і музейників у сучасній російсько-українській війні.

Ключові слова: антрепренер, балетмейстер, бібліотека, війна, колекціонер, музей, хореограф.

Ганна Андріяка, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник філії “Музей Сержа Лифаря” Музею історії міста Києва (м. Київ, Україна),

Hanna Andriiaka, PhD in history, leading researcher of the branch “Serge Lifar Museum” of the Museum of Kyiv history (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0009-0001-8253-1109

E-mail: andriiakahanna@gmail.com

Received: 21.01.2024

Advance Access Published: September 2024

**КОЛЕКЦІЯ МУЗЕЮ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ
УКРАЇНИ (1925–1948) В ПРАЗІ: РОСІЙСЬКО-
РАДЯНСЬКІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ КУЛЬТУРНИХ
ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Тетяна Антонюк

**COLLECTION OF THE MUSEUM OF LIBERATION
STRUGGLE OF UKRAINE (1925–1948) IN PRAGUE:
RUSSIAN-SOVIET CRIMES AGAINST THE CULTURAL
VALUES OF THE UKRAINIAN PEOPLE**

Tatiana Antonyuk

The article examines the history of the collection creation of the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine (1925–1948) in Prague and focuses on the destruction of the Museum and the secret export of its materials to the USSR, where these collections were kept in special storage facilities for half a century, and are now dispersed among various archival institutions. The stated problem is consistent with the current situation in Ukraine, since dozens of museums and other cultural institutions were destroyed and looted under the conditions of the Russian full-scale invasion, which testifies to the unchanging criminal nature of the Russian government and its permanent hatred of the Ukrainian people and their culture. There were analyzed the main sources and publications of the specified topic, in which the solution to this problem was initiated, and also a view on the destruction of the collection of the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine (MLSU) in the context of the current losses of the cultural heritage of the Ukrainian people was highlighted. The purpose of the article: to show the MLSU as an autonomous private institution that belonged to the Society of the MLSU and functioned exclusively on the funds of membership fees, donations of Ukrainian emigrants and Ukrainians in the diaspora for the sake of a lofty idea – the collection and preservation of cultural values of the Ukrainian people and their return to mainland Ukraine after indepen-

dence. This article provides for the following tasks: to analyze the formation and development of the MLSU; highlight the role of its funders and employees in the formation, preservation and popularization of funds; to show the personal contribution to the establishment and development of the Ministry of Internal Affairs and Communications of its directors and employees (Dmytro Antonovych, Volodymyr Miyakovsky, Simon Narizhnyi, Stepan Siropolko and other Ukrainian intellectuals); to reveal the relations of the Museum's management with representatives of the Czechoslovak authorities and the Ukrainian diaspora in the USA; highlight the tragic pages of the MLSU related to its destruction in February 1945, transfer of funds to the institutions of Czechoslovakia and the predatory export of the main part of artifacts to the USSR in 1948, the deliberate scattering of the complete collection of the Museum, as incompatible with national politics and ideology of the Russian-Soviet government, according to archival institutions in the Ukrainian SSR and on the territory of Russia.

Keywords: Museum of the Liberation Struggle of Ukraine in Prague, cultural values of the Ukrainian people, emigration, diaspora, Russian-Soviet crimes.

Історія та діяльність Музею визвольної боротьби України (МВБУ) в Празі коротко висвітлена в енциклопедіях¹, спогадах², ширше цю проблему викладено в розділах монографій та наукових статтях українських дослідників М. Палієнко, О. Пеленської, О. Перебийніс, О. Романів, О. Сидорової³ та інших дослідників.

¹ Л. Д. ФЕДОРОВА, *Музей визвольної боротьби України*, [у:] “Енциклопедія історії України: у 10 т.” / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. 2010. Т. 7: Мл–О, с. 105–106; *Музей Визвольної Боротьби України*, [у:] “Енциклопедія Українознавства. Словникова частина”. Т. 5 / головн. ред. В. Кубійович, ред. кол. М. Глобенко, В. Голубничий, Є. Гловінський та ін. Париж; New York: Молоде Життя, 1966, с. 1660; *Музей*, [у:] ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ, *Українська мала енциклопедія. Літери Ме–Мо*. Буенос-Айрес, 1961, с. 1052; М. Г. ПАЛІЄНКО, *Музей визвольної боротьби України*, [у:] “Енциклопедія сучасної України”. Т. 22: Мр–На. Київ, 2020, с. 31.

² Н. НАРДЖНА, *Дитячими очима (Спомин)*. Прага, 2010, с. 48–59.

³ М. ПАЛІЄНКО, *Український національний архів-музей у Празі (1923–1930): історія створення та основні напрями діяльності*, [у:] “Студії з архівної справи та документознавства”. Київ, 2004. Т. 11, с. 13–24; Ї ж. *Архівні*

Окремі праці, присвячені цій унікальній установі, підготували Г. Боряк⁴, Т. Боряк⁵, С. Наріжний⁶ та багаторічний дослідник Музею М. Мушинка⁷. У даній статті розглянуто колекцію МВБУ в

центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. Київ: Темпора, 2008, с. 174–237; О. ПЕЛЕНСЬКА, *Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині*. Нью-Йорк; Прага: Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці; Національна бібліотека Чеської Республіки – Слов'янська бібліотека, 2005, с. 37–69; Ї ж. *Україна поза Україною. Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939)*. Прага, 2019, с. 149–151; Ї ж. *Бомбардуванням Праги у 1945 році був зруйнований Музей визвольної боротьби України*. 19 лютого 2020 р. <https://www.radiosvoboda.org/a/muzej-vyzvolnoji-borotby-u-prazi/30442089.html>; О. ПЕРЕБИЙНІС, *Драма Музею визвольної боротьби України*, [у:] “Історична правда”. 2021. 15 лютого. <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/02/15/158995>; О. РОМАНІВ, *Тріумф і трагедія Музею визвольної боротьби України у Празі (1925–1948)*. <https://www.blitz.if.ua/news/triumf-i-tragediya-muzeju-vizvolnoi-borotbi-ukraini-u-prazi-1925-1948>; О. СИДОРОВА, *Внесок В. Міяковського у формування і функціонування Музею-архіву УВАН у США*, [у:] “Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія”. 2015. 1(124), с. 41–45.

- ⁴ П. КЕННЕДІ ГРІМСТЕД, Г. БОРЯК, *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН Української РСР. Археографічна комісія; Український науковий інститут Гарвардського університету*. Львів: Вид. центр “ФЕНІКС”, 1992, 120 с.
- ⁵ Т. БОРЯК, *Музейна діяльність української еміграції міжвоєнного періоду (Музей визвольної боротьби України, м. Прага)*, [у:] “Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи: наук. зб. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 145-річчю від дня народж. М. Ф. Біляшівського та 135-річчю від дня народж. Д. М. Щербаківського”. Київ, 2014, с. 38–46.
- ⁶ С. НАРІЖНИЙ, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої)*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999, 272 с.
- ⁷ М. МУШИНКА, *Дмитро Антонович і Музей визвольної боротьби України у Празі*, [у:] “Народна творчість та етнографія”. 2007. № 6, с. 116; ЙОГО Ж. *Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси*. Частина 1, 2. Київ, 2005. <https://archives.gov.ua/ua>.

контексті нинішньої російсько-української війни як злочинну практику російської влади, яка не будучи покараною після умисної організації голодоморів, ідеологічних чисток і злочинів у міжвоєнний період та під час Другої світової війни, здійснює знищення і викрадення цінностей українського народу після анексії Криму, війни на Донбасі у 2014 р. та повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.

У травні 2023 р. минуло 75 років з часу втрати Музею визвольної боротьби України в Празі. Ця втрата має прямий зв'язок із нинішніми людськими втратами, і втратами культурних цінностей українського народу. Ці нищення є злочинами, оскільки робилися і робляться умисно одним і тим же злочинцем – російською владою.

Музей визвольної боротьби як український музей дипломатичних документів часів УНР й Української Держави (1917–1921), існував від травня 1925 до лютого 1948 року в Празі. Його збірки включно з архівними матеріалами нараховували близько мільйона експонатів, причому жоден із них не був закуплений, усі були добровільними дарами Музею від українців і українських установ із Чехословаччини і світу. Українська інтелектуальна еміграція в Празі своєю культурною працею зробила можливим творення Музею, залучила до його становлення українців цілого світу, самотужки, без найменшої допомоги державних або інших установ, будувала МВБУ в надії, що коли виникне незалежна Українська держава, фонди МВБУ буде урочисто перевезено в Україну, яка по заслугі оцінить її доробок.

МВБУ був заснований у травні 1925 р. з ініціативи професорів Українського вільного університету (УВУ), головним чином, професора історії мистецтва Дмитра Антоновича, який був його незмінним директором від заснування до смерті⁸. Наприкінці травня 1925 р. справу заснування МВБУ від імені ініціаторів його створення обговорював академік Іван Горбачевський із заступником міністра закордонних справ ЧСР Вацлавом Гірсою та міністерським радником Завазalom. Згода на заснування українського музею на громадських засадах (без державних дотацій) була надана чехословацькими урядовцями, що дозволило групі українських патріотів,

⁸ М. Мушинка, *Дмитро Антонович...*, *op. cit.*, с. 116.

які опинилися в еміграції, приступити до збирання матеріалів та опрацювання статуту майбутнього Товариства “Музей визвольної боротьби України”, яке й стало офіційним власником МВБУ⁹. 16 січня 1925 р. Міністерство закордонних справ ЧСР затвердило статут Товариства МВБУ, завданням якого визначилось “наукове вивчення всього, що торкається визвольної боротьби, шляхом збирання, переховування, опису всіх предметів та матеріалів, зв’язаних з цими завданнями, та уможливлення на їх підставі наукової праці”¹⁰. Установчі збори Товариства “Музей визвольної боротьби” відбулися 23 травня 1925 р. Головами Товариства від часу його заснування до квітня 1945 року були професори УВУ: Іван Горбачевський, Степан Смаль-Стоцький, Андрій Яковлів та Дмитро Дорошенко¹¹. З липня 1925 р. товариство МВБУ почало видавати неперіодичний бюлетень “Вісті Музею визвольної боротьби України”, який був покликаний інформувати українське громадянство про його діяльність. Усього впродовж 1925–1938 років вийшло 21 число бюлетеня.

Музей мав такі структурні підрозділи: власне музей, архів, бібліотека. Архівні документи були систематизовані і зберігалися у фондах чотирьох відділів: політично-дипломатичному, військовому, періоду еміграції та загальному¹².

Першими експонатами, що лягли в основу фондів музею, були матеріали військових таборів українських полонених у Чехії, Польщі та Австрії, а також книжки, часописи, карти, художні полотна, військові прапори, письмові документи і т. п., що їх привезли з батьківщини українські емігранти. Не відразу Музей спромігся на постійне місце перебування, довелося змінити кілька адрес, аж тоді надійно розмістити матеріали, які невпинно надходили до музейників. Особливо цінні матеріали передали Музеєві колишній директор Канцелярії Української Центральної Ради, голова Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Голландії і Бельгії професор Андрій Яковлів та генерал Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко¹³.

⁹ М. Мушинка, *Музей визвольної боротьби...*, *op. cit.*

¹⁰ М. Паленко, *Op. cit.*, с. 175.

¹¹ М. Мушинка, *Музей визвольної боротьби...*, *op. cit.*

¹² М. Паленко, *Op. cit.*, с. 179.

¹³ *Ibid.*

Врешті матеріали Музею було перевезено до трьох приміщень старовинного будинку на Малій Страні (вул. Кармелітська, ч. 12), де для його роботи були дуже сприятливі умови. Оплату за ці приміщення від самого початку покривало Міністерство закордонних справ Чехословаччини та у квітні 1926 року воно відмовилося оплачувати приміщення і запропонувало Музеєві спакувати все майно й уложити його у своєму складі, поки управа Товариства не знайде нові апартаменти. Міністерство не вимагало оплати за оренду складу, однак не дозволяло працівникам музею там працювати. МВБУ чотири роки не мав можливості проводити щоденну музейну роботу, не маючи власного приміщення. На цей період (1926–1930) було припинено видавання “Вістей МВБУ”.

Незважаючи на такий скрутний стан справ, Управа Музею відхилила пропозицію Міністерства закордонних справ Чехословаччини фінансувати всю його діяльність (включаючи оплату штатних працівників) при умові, що всі матеріали стануть його власністю. Не маючи жодних джерел фінансування, окрім членських внесків (10 крон на рік), Управа Музею не бажала втратити незалежність установи.

Ситуація змінилася на краще, коли Музей отримав допомогу від американського підприємця українського походження Григорія Каленика Лисюка (справжнє прізвище Василь Лепикаш, 1889–1980), який у 1929 р. відвідавши Прагу і оглянувши зібрані для Музею матеріали, був приголомшений їх кількістю та зрозумів їх вагу для історії України¹⁴. Г. К. Лисюк зобов’язався фінансувати Музей до самої смерті, надаючи щорічно на його утримання 300–350 доларів. Ця регулярна фінансова допомога дала змогу Управі МВБУ найняти приміщення в кварталі Жижков (просп. Карла, ч. 14), куди було перевезено всі матеріали. В одній з кімнат було влаштовано постійну експозицію, в інших – склад, депозит та робочі кабінети.

У 1930 р з ініціативи Г. К. Лисюка було засновано відділ Товариства Музей визвольної боротьби України в Нью-Йорку, який розгорнув аналогічну роботу збору матеріалів і пожертв для празького музею у Північній Америці.

¹⁴ “*Vicmi MVB*”, 1930. Ч. 3, с. 1–2; М. Палєнко, *Op. cit.*, с. 181.

Від 1930 р. поряд із Дмитром Антоновичем у Музеї працював, як заступник директора, і його колишній учень із УВУ Симон Наріжний, а також кілька співробітників – ентузіастів музейної справи, які найбільше послужили творенню і діяльності Музею: професор Василь Біднов, д-р Мирон Коновалець та сотник Козак. Очільники Музею провадили роботу на громадських засадах, без будь-якої фінансової винагороди. Невеличку зарплату Д. Антонович і С. Наріжний одержували від УВУ або Високого педагогічного інституту ім. Драгоманова, але нерегулярно. У 1930-их роках у Музеї також постійно працювали доцент д-р Костянтин Чехович та д-р Степан Сірополко. Товариство МВБУ на загальних зборах 27 червня 1933 р. проголосило національне Свято возз'єднання Українських земель 22 січня – Днем Музею визвольної боротьби України. 21 квітня 1934 р. бібліотеку МВБУ було названо іменем її найбільшого мецената професора Івана Горбачевського з нагоди його 80-ліття¹⁵.

У десятиліття свого існування (1935 р.) управа Товариства урочисто розгорнула ювілейну виставку в центрі Праги – в Промисловому музеї, над яким під час виставки майорів український жовто-блакитний прапор. На виставці були фотографії з життя Українських Січових Стрільців, праці українців, полонених за Першої світової війни, таборові гроші, різні друковані універсали, військові шапки, мундири, кулі, багнети, відзнаки, однострої, документи українських дипломатичних представництв, портрети українських письменників, розстріляних у 1933–1934 р., фотографії Української республіканської капели Олександра Кошиця та багато інших експонатів. Урочиста академія з нагоди 10-ліття МВБУ відбулася у великій залі філософського факультету Карлового університету в присутності представників 35 українських установ і організацій. В урочистій промові новообраний голова Товариства С. Смаль-Стоцький заявив: “Найкращим виявом культури нації – це її музеї, бо вони зберігають та оживляють традицію і тим спонукують націю до все нових культурних чинів, культурних надбань. Без музеїв і найкращі твори культури поневіряються, викинені десь на горище чи на смітник”¹⁶.

¹⁵ М. МУШИНКА, *Музей визвольної боротьби...*, *op. cit.*

¹⁶ *Ibid.*

Фонди Музею стрімко поповнювалися новими надходженнями матеріалів. Проблема площ для їх зберігання мотивувала керівництво планувати будівництво власного будинку – Українського Дому, в якому міг би бути розміщений Музей. Наприкінці 1936 р. Музей наймав вже шість кімнат і три гаражі, експлуатація цих просторів коштувала 10000 чехословацьких крон щорічно. Цю суму, згідно з обіцянкою, продовжував покривати Г. Каленик Лисюк із США. На той час Товариство МВБУ нараховувало вже 125 членів, більша частина коштів на будівництво будинку була зібрана, але реальна ситуація з площами вимагала негайного вирішення питання зберігання фондів Музею. У 1937 р. Товариство вирішило не будувати, а купити для Музею готовий будинок.

16 березня 1938 р. будинок було куплено за 230 000 крон на вулиці Горимировій, нині Шишківій, у кварталі Нусле. Будинок мав 21 кімнату та вісім склепів, придатних для складів. Крім того – подвір'я та садочок (285 кв. м.). Був зроблений генеральний ремонт протягом 1938–1939 років¹⁷. Цей будинок отримав назву Українського Дому, центральне місце в ньому відводилося Музеєві. Д. Антонович, С. Наріжний, Є. Вировий, А. Яковлів, д-р С. Сірополко, М. Павлічук та інші члени Товариства МВБУ зробили все можливе і неможливе, щоб Український Дім став унікальним осередком українства в Чехословаччині. Тільки цей один будинок у Празі був власністю української громади. Всі інші українські установи та організації орендували приміщення. Підписуючи купівельний договір, С. Смаль-Стоцький тестаментом заповів Музеєві весь свій великий архів та понад 5000 томів приватної бібліотеки. Одна з кімнат Музею була присвячена пам'яті акад. проф. д-ра С. Смаль-Стоцького, котрий доклав багато зусиль для його купівлі, як голова Управи Товариства МВБУ.

Перевезення фондів МВБУ до нового будинку було завершено на початку квітня 1939 р., а урочисте відкриття нової експозиції відбулося 29 червня 1939 р. Основні промови про історію, сучасний стан та перспективи дальшого розвитку Музею виголосили А. Яковлів, С. Сірополко та Д. Антонович. На жаль, політичні події в Європі 1939 року значною мірою загальмували приплив нових фінансів

¹⁷ М. МУШИНКА, *Музей визвольної боротьби...*, *op. cit.*

до Музею. Поважні пожертви зі своїх скромних заощаджень внесли, головним чином, найближчі співробітники Музею: Д. Антонович, С. Сірополко, Р. Смаль-Стоцький, З. Мирна, І. Кабачків та ін.

Влітку 1939 року за рахунок добровільних внесків експозиція Музею вперше розгорнулася у власному приміщенні, однак ненадовго. З початком Другої світової війни діяльність Музею не припинилася, але її керівники змушені були узгоджувати свою діяльність з окупаційною німецькою владою. Наприкінці 1944 р. Д. Антонович важко захворів і директором музею було призначено Володимира Дорошенка. В. Міяковський, С. Наріжний, С. Сірополко, Є. Вировий, К. Антонович та інші співробітники в складних умовах воєнного часу сумлінно виконували музейну роботу, забезпечуючи безперервну діяльність МВБУ¹⁸.

14 лютого 1945 року під час бомбардування Праги український Музей було зруйновано. Наслідки бомбардування Праги для Музею і його працівників були трагічними. Під час бомбардування серед багатьох сотень інших загинула дружина голови уряду УНР Ісаака Мазепи – Наталія Сингалевич-Мазепа, а також їхні двоє онуків-близнят Юрко та Володимир – діти відомої художниці Галини Мазепи. Свідок подій – донька історика Симона Наріжного Наталія Наріжна – згадувала, що “бомба впала під входові двері музею... крім стріхи, нічого не залишилось”¹⁹.

Вцілілу частину експонатів вдалося врятувати: Дмитро Антонович, Іван Панькевич, Володимир Міяковський, Симон Наріжний, українські студенти виносили з руїн будинку книги, картини, графіку, архіви, за попередньою домовленістю їх вдалось передати на збереження до приміщень Національної бібліотеки “Климентину-му”, а також до архіву Міністерства внутрішніх справ²⁰.

6 січня 1947 р. до Праги завітав президент Злученого українсько-американського допомогового комітету (ЗУАДК) у Філадельфії доктор Володимир Галан (1893–1978). ЗУАДК був найвизначнішою українською організацією на Заході, заснованою 1944 р. з метою надання матеріальної допомоги, призначеної американсь-

¹⁸ О. СИДОРОВА, *Внесок В. Міяковського...*, *op. cit.*, с. 41.

¹⁹ О. ПЕРЕБИЙНІС, *Драма Музею...*, *op. cit.*; Н. НАРІЖНА, *op. cit.*, с. 48–59.

²⁰ О. ПЕЛЕНСЬКА, *Бомбардуванням Праги...*, *op. cit.*

ким урядом українцям на батьківщині та в діаспорі. ЗУАДК був готовий надати Музеєві фінансову допомогу за умови, що всі його фонди стануть його власністю. С. Наріжний, тогочасний директор Музею, не відразу погодився на цю пропозицію, сподіваючись на можливість продовжити діяльність Музею в Чехословаччині. З листопада 1945 р. Музей діяв у дуже скромних розмірах під назвою Український Музей. Зі зміною влади в Чехословаччині стало зрозуміло, що МВБУ може бути втрачено. С. Наріжний підготував й офіційно завірив документи про передачу ЗУАДКу майна МВБУ в Празі у постійну власність. Але було вже запізно: прорадянський чехословацький уряд, звісно, не дозволив би передати архів музею до США, що, власне, й засвідчили наступні події²¹.

З утвердженням у лютому 1948 р. в Чехословаччині комуністичного режиму, значна частина майна Музею, незважаючи на протести українців з усього світу, була перевезена до архівів Радянського Союзу, переважно до Москви та Києва. 15 березня 1948 р. чехо-словацька комуністична влада скасувала Товариство та його Український музей як “антидержавні” й “антирадянські” установи²². У Празі вдалось зберегти частини архівів, сотні творів відомих українців Роберта Лісовського, Георгія Нарбута, Петра Холодного молодшого, Івана Кураха, Івана Кульця, що нині зберігаються в чеських музейних, архівних і бібліотечних збірках.

У 1948 році керівництво МВБУ у Празі планувало також передати усі свої фонди до Української вільної академії наук (УВАН), що започаткувало створення Музею-Архіву УВАН, який, на жаль, ліквідували Чехословацькі комуністи. Подальша діяльність Музею-Архіву УВАН ім. Дмитра Антоновича, очолюваного В. Міяковським, розгорталася в Нью-Йорку, в США²³.

²¹ О. РОМАНІВ, *Тріумф і трагедія Музею ...*, *op. cit.*

²² О. ФЕДОРУК, *Передмова*, [у:] С. НАРІЖНИЙ, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої)*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999, с. 13–15.

²³ С. БЛОКІНЬ, *Володимир Міяковський (1888–1972). Еміграція*, [у:] СЕРГІЙ БЛОКІНЬ (Київ). *Персональний сайт історика*. <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Mijakovskij/Emigration.html>; О. СИДОРОВА, *Внесок В. Міяковського...*, *op. cit.*, с. 41–45.

Експонати й документи МВБУ, зібрані і дбайливо збережені кращими представниками української інтелігенції на вигнанні упродовж двох десятиліть, були таємно, по-злодійськи, вивезені з Праги не для наукового використання, а для того, щоб на їх основі арештувати, судити, засилати в Сибір та розстрілювати невинних людей. У радянських архівах вони були суворо засекречені. До них мала доступ лише вузька група провірених номенклатурних кадрів із органів КДБ та радянської закордонної розвідки. Разом з тим, конкретні докази цього злочину не встановлені, отже жодна людина, причетна до нього, не була засуджена.

Експонати Музею як свідоцтва свого часу розповідали про українські визвольні змагання та їхніх героїв, про історію УНР і українського війська, про таборове життя, українське шкільництво, видавничу справу, діяльність театральних колективів. До збірки входили також сотні творів мистецтва – графіки, малярства і скульптури, а також особисті архіви відомих українців, у тому числі рукописи Володимира Січинського, Спиридона Черкасенка, кореспонденції Лесі Українки, багатьох інших українських інтелектуалів. Свої особові архіви Музею подарували видатні українські культурні, наукові, політичні діячі, серед них, зокрема, ректор УВУ в Празі Олександр Колесса, який 17 років був депутатом Віденського парламенту, подарував МВБ майже весь свій парламентський архів – 1629 одиниць збереження. Олександр Наріжний подарував Музеєві 135 документів про вибори на Закарпатській Україні та інші матеріали, Агатангел Артимович – 543 документи, між якими були й купюри перших українських грошей, полк. М. Росіневич – 241 експонат, інж. Л. Куктин – 1671 примірник часописів, А. Кущинський – 113 примірників різних видань, Андрій Яковлів – 148 предметів, Г. Каленик Лисюк – 155 предметів, генерал Всеволод Петрів – весь свій архів, Ярослава Коваржова – цінний український килим виняткової історичної й мистецької ваги і т. п. Значно поповнився відділ преси, зокрема чеськими газетами, що писали про Україну. Комплекти свої архіви надсилали в Музей студентські організації.

У 1939 р. у Музеї було засновано відділ Карпатської України, в який українці з різних країн надсилали матеріали з їхньої преси про бурхливі події в цьому регіоні. Цінні матеріали про героїчну боротьбу за незалежність і державність надходили безпосередньо з

Карпатської України через посередництво І. Бойчука, О. Бочковського, Є. Вирового, Ф. Гай Гаєвського, П. Калениченка, Б. Мартоса, О. Наріжного, В. Січинського, С. Ключурака, І. Панькевича та ін.

З березня 1939 р. з МВБУ тісно співпрацювали чільні представники екзильного уряду Карпатської України: президент Августин Волошин (1874–1945), міністр внутрішніх справ Юрій Перевузок (1903–1966), міністр охорони здоров'я Микола Долинай та міністр збройних сил Степан Ключурак (1895–1980). Всі вони в травні 1945 р. були заарештовані органами радянської контррозвідки (“Смершу”) і вивезені в одну із московських слідчих тюрм, в якій А. Волошин загинув під час допитів, а інші троє були засуджені на різні строки таборів суворого режиму в Сибіру²⁴.

На той час музейну колекцію МВБУ, крім письмових документів, складала, головним чином, твори українського образотворчого, народного ужиткового та декоративного мистецтва: ікони, вишивки, кераміка, писанки, різьба. Були тут тисячі рідкісних фотографій. Кілька сотень експонатів нараховував відділ Шевченка. Багатим був і відділ українського театру та кіно. Окрему частину МВБУ складала бібліотека, в якій зосередилося понад 30 книжкових колекцій визначних діячів національної культури та майже вся тогочасна українська періодична преса – понад 2 000 назв.

В архівній частині Музею переважали матеріали визвольної боротьби України періоду 1914–1919 років: значна частина документів Союзу визволення України, таборових організацій Австрії, Польщі та Чехії, урядів України, закордонних місій, Української республіканської капели, студентських та громадських організацій тощо. Широко представлені були також індивідуальні архіви²⁵.

Як зазначають дослідники розсекречених архівів М. Мушинка та Патриція Кеннеді Грімстед, збірки Музею були таємно і пограбіжницьки підступно вивезені до СРСР, протягом півстоліття зберігались у спецфондах²⁶. Матеріали з Музею, передані до Києва у 1958 р. і опрацьовані у 1959–1963 рр., були розподілені на 173 фонди, що включали 7 232 одиниці зберігання й були важливим

²⁴ М. МУШИНКА, *Музей визвольної боротьби...*, *op. cit.*

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*

доповненням до матеріалів Українського історичного кабінету (УІК) та більш ранніх надходжень з Праги (частина колекцій Музею прибула в складі УІК у 1945 р.). Інші фрагментарні архівні матеріали з Музею було передано до Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДАЛ) та державних архівів різних областей – до Луцька, Рівного, Тернополя та Харкова. Фотоальбоми з Музею потрапили до Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР (ЦДАКФФД УРСР; з 1992 р. – Центральний державний кінофотофоноархів України; з червня 2022 р. – Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів); бібліотечні матеріали сконцентрувалися у Києві в бібліотеці Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДАК України, нині – Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України (НДБ ЦДА України), а також в інших бібліотеках; окремі музейні експонати надійшли до Історичного музею (нині – Національний музей історії України). Ще 27 пакунків документів з Праги було отримано в Києві у 1983 р., а частина колекцій Музею залишилася у Празі і нині зберігається там у Національному (раніше – Державному центральному) архіві²⁷.

У 1988 р. значну за обсягом групу архівних матеріалів, що зберігалися в архівах Комітету державної безпеки (КДБ) або Міністерства внутрішніх справ (МВС) в Україні, було передано Міністерством внутрішніх справ колишньому Партійному архіву в Києві (нині – ЦДАГО). Масив документів у процесі опрацювання було об'єднано в один фонд, що згодом дістав назву Колекція документів “Український музей в Празі”. На жаль, українські архівісти відокремили ці матеріали від інших, більших груп документів, що раніше потрапили до ЦДАВО. Зібрана працівниками спецслужб з багатьох джерел колекція містить багато важливих документів різних українських емігрантів – від листів Симона Петлюри і Володимира Дорошенка до великої колекції видавничих матеріалів, скла-

²⁷ П. ГІМСТЕД КЕННЕДІ, “Празькі архіви” у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / Державний комітет архівів України. Український науковий інститут Гарвардського університету / переклад з англ. Т. Боряк, відп. ред Г. Папакін. Київ, 2005, 252 с. <https://archives.gov.ua/ua>.

дених для української еміграційної енциклопедії, що готувалася в Празі під керівництвом Василя Сімовича²⁸. Навіть після 1991 р. дослідникам не завжди вдавалося легко отримати доступ до еміграційних фондів в архівах України.

Отже, біля 40 тонн матеріалів Музею було вивезено до СРСР, де вони були фахово опрацьовані в Харкові та Києві й розподілені до центральних та обласних архівів України та Росії. Колекція МВБУ була безжалісно розпорошена, в жодному із українських архівів ці фонди не становлять окреме ціле, в кращому випадку, вони означені як “празькі надходження”. У такому розпорошеному стані, без путівника, документи колекції і нині залишаються важко доступними, а то й зовсім недоступними дослідникам.

Незначна частка матеріалів Музею (понад два центнери), що залишилися у Празі, поступово стали доступними дослідникам і всім зацікавленим. Чехи їх старанно опрацьовали, копію їх опису передали до Києва, де його було видано у 1996 р. окремою книжкою українською та чеською мовами, з іменним, географічним та тематичним реєстрами (теж двомовними)²⁹. Отже, дослідники в Україні, таким чином, мають точний перелік двох центнерів матеріалів МВБУ збережених у Празі, а про чотири десятки тонн матеріалів цього ж музею вивезених в Україну і там фахово опрацьованих, не мають найменшого уявлення.

М. Мушинка, спеціально, тривалий час розшукував документи і матеріали МВБУ. Дослідник зазначає, що йому вдалося знайти частину фондів МВБУ у Центральному державному архіві Чеської Республіки у Празі, значну частину в Києві, але доступу до них не можливо було отримати. Згодом вдалося вийти на слід кількох місць збереження матеріалів МВБУ в Україні. Зокрема, багатим джерелом інформації послужила для нього рукописна стаття Людмили

²⁸ П. ГРІМСТЕД КЕННЕДІ, “Празькі архіви” у Києві..., *op. cit.*

²⁹ *Український музей у Празі (1659) 1925–1948: Опис фонду / Упоряд. Р. Махаткова; Укр. перекл. О. Песчаного. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Архівне управління Чеської Республіки; Державний центральний архів в Празі. Київ; Прага, 1996. 296 с. (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 41).*

Лозенко “До історії Празького Українського Архіву” (22 стор. машинопису), яку дослідникові запозичив київський історик професор Степан Віднянський. Працю про музей М. Мушинка хотів опублікувати в Україні, але нею ніхто не зацікавився. В 1995 р. рукопис потрапив до рук голови Відділу славістики Університету ім. Монаша в Мельбурні (Австралія) д-рові Маркові Павлишину, який, прочитавши її, висловив бажання опублікувати її окремою книжкою у видавництві Відділу. Одержавши таку пропозицію, М. Мушинка негайно виїхав у Київ, щоб на місці познайомитись зі збереженими фондами МВБУ, де врешті вдалося роздобути цінну інформацію у Центральному Архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), де на той час директором працювала Лариса Василівна Яковлева. Також посприяли вченому у доступі до матеріалів МВБУ голова відділу у ЦДКФФА України Ніна Топішко, у ЦДАГО України директор Руслан Пиріг. Багато питань вдалося прояснити невтомному дослідникові МВБУ щодо долі його фондів у спілкуванні з багаторічною дослідницею фондів МВБУ в Україні Л. Лозенко³⁰.

Результатом праці відомого вченого з Пряшівщини М. Мушинки в київських архівах та у Центральному державному архіві Чеської Республіки у Празі стала книга про долю фондів МВБУ видана в Мельбурні (Австралія) ще у 1996 р.³¹. Книга М. Мушинки про МВБУ була видана врешті і в Києві, у 2005 р. (М. МУШИНКА, *Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси. [Монографія]* / Вступ. сл. Г. Боряк; Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове т-во ім. Шевченка у Словаччині. Київ: [б. в.], 2005. 162 с.: фото).

Висновок. Злочинна російсько-радянська влада у 1948 р. захопила документи і матеріали Музею, більшу їх частину вивезла до СРСР, навмисно не зберігши їх як окрему колекцію, розпорошила по різних архівних осередках. Цей злочин радянських спецслужб по війні, полювання за політично архівною Українкою, що мала

³⁰ М. МУШИНКА, *Музей визвольної боротьби...*, *op. cit.*

³¹ М. МУШИНКА, *Музей визвольної боротьби України та доля його фондів* / Університет ім. Монаша. Відділ славістики. Мельбурн, 1996, 114 с.

потенційну “оперативну” цінність, повсюди у Східній Європі, переслідували мету – позбавити українців знань про власну історію, культуру, боротьбу за державу, а також користуючись матеріалами Музею, виявити українських культурних і націоналістичних діячів та засобами контррозвідки заарештувати й позбавити їх подальшої діяльності в інтересах України. Ми не повинні забувати, що мотивацією для захоплення цих важливих колекцій було їх використання сталінськими спецслужбами проти “ворогів народу”. Знищення найбільшого архівного та музейного осередку в Європі, цієї наймолодшої на той час установи української політичної еміграції в Чехословаччині, цілком самостійної, незалежної від дотацій уряду країни перебування, переконує, що злочинна російська влада робила і продовжує робити все, щоб позбавити українців майбутнього. Станом на сьогодні документи МВБУ зберігаються по кількох архівосховищах України, у Національному архіві у Празі та стають все більш доступними науковцям, що переконує нас, – планам російських злочинців ніколи не збутися! І хоча нинішня російська війна проти України виявляє аналогічні злочини проти культурної спадщини українського народу, це лише підтверджує тезу, що не покарані злочини породжують нові, ще більш жahlіві. Отже, необхідно після Перемоги України не лише засудити злочинні дії російської влади згідно з нормами міжнародного права, але й примусити її відповісти за вчинені злочини ХХ і початку ХХІ століття, в тому числі здійснені й проти української культурної спадщини, щоб у майбутньому не виникало бажання їх повторювати.

References

BILOKIN SERHII, (2019), Volodymyr Miiakovskiy (1888–1972). Emihratsiia, [in:] Serhii Bilokin (Kyiv). Personalnyi sait istoryka: <https://www.s-bilokin.name/Personalnia/Mijakovskiy/Emigration.html>. [In Ukrainian].

BORIAK TETIANA, (2014), Muzeina diialnist ukrainskoi emihratsii mizhvoiennoho periodu (Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy, m. Praha), [in:] “Fundatory muzeinykh kolektsii ta realii suchasnoho stanu rozvytku muzeinoi spravy: nauk. zb. za materialamy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysviach. 145-richchiu vid dnia narodzh. M. F. Biliashivskoho ta

135-richchiu vid dnia narodzh. D. M. Shcherbakivskoho”. Kyiv, 2014, s. 38–46. [In Ukrainian].

FEDOROVA LARYSA, (2010), Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy, [in:] Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 T. / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. 2010. T. 7: MI–O, s. 105–106. [In Ukrainian].

FEDORUK OLEKSANDR, (1999), Peredmov, [in:] C. Narizhnyi, Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii. 1919–1939 (materialy zibrani S. Narizhnym do chastyny druhoi). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, 1999. 272 s. [In Ukrainian].

GRIMSTED KENNEDI PATRYTSIIA, (2005), “Prazki arkhivy” u Kyievi ta Moskvi: Povoieni rozshuky i vyvezennia emihratsiinoi arkhivnoi ukrainiky / Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy. Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu / pereklad z anh. T. Boriak, vidp. red H. Papakin. Kyiv, 2005. 252 s.: <https://archives.gov.ua/ua>. [In Ukrainian].

GRIMSTED KENNEDI PATRYTSIIA, BORIAK HENNADII, (1992), Dolia ukrainskykh kulturnykh tsinnosti pid chas Druhoi svitovoi viiny: vynyshchennia arkhiviv, bibliotek, muzeiv / AN Ukrainskoi RSR. Arkheohrafichna komisiia; Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu. Lviv: Vyd. tsentr “FENIKS”, 1992, 120 s. [In Ukrainian].

MUSHYNKA MYKOLA, (2007), Dmytro Antonovych i Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy u Prazi, [in:] “Narodna tvorchtst ta etnohrafii”. 2007. № 6, s. 116–124. [In Ukrainian].

MUSHYNKA MYKOLA, (1996), Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy ta dolia yoho fondiv / Universytet im. Monasha. Viddil slavistyky. Melburn, 1996, 114 s. [In Ukrainian].

MUSHYNKA MYKOLA, (2005), Muzei vyzvolnoi borotby v Prazi ta dolia yoho fondiv: Istoryko-arkhivni narysy. Chastyna 1, 2. Kyiv, 2005. <https://archives.gov.ua>. [In Ukrainian].

Muzei, (1961), [in:] Yevhen Onatskyi. Ukrainska mala entsyklopediia. Litery Me–Mo. Buenos-Aires, 1961, s. 1052. [In Ukrainian].

Muzei Vyzvolnoi Borotby Ukrainy, (1966), [in:] Entsyklopediia Ukrainoznavstva. Slovykova chastyna 5 / holovn. red. V. Kubiiovych, red. kol. M. Hlobenko, V. Holubnychyi, Ye. Glovinskyi ta in. Paryzh; New York: Molode Zhyttia, 1966, s. 1660. [In Ukrainian].

NARIZHNA NATALIYA, (2010), *Dytiachymy ochyma: Spomyn*. Praha, 2010. 99 s. [In Ukrainian].

PALIIENKO MARYNA, (2004), *Ukrainskyi natsionalnyi arkhiv-muzei u Prazi (1923–1930): istoriia stvorennia ta osnovni napriamy diialnosti*, [in:] “*Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*”. Kyiv, 2004. T. 11, s. 13–24. [In Ukrainian].

PALIIENKO MARYNA, (2008), *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii: stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii*. Kyiv: Tempora, 2008, 688 s.: il. [In Ukrainian].

PALIIENKO MARYNA, (2020), *Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy*, [in:] “*Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*”. T. 22: Mr–Na. Kyiv, 2020, S. 31. [In Ukrainian].

PELENSKA OKSANA, (2005), *Ukrainskyi portret na tli Prahy. Ukrainske mystetske seredovyshe v mizhvoienii Chekho-Slovachchyni*. Niu-York; Praha: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi; Natsionalna biblioteka Cheskoi Respubliky – Slovianska biblioteka, 2005, 222 s. [In Ukrainian].

PELENSKA OKSANA, (2019), *Ukraina poza Ukrainoiu. Entsyklopedychnyi slovnyk mystetskoho, kulturnoho i hromadskoho zhyttia ukrainskoi emihratsii v mizhvoienii Chekhoslovachchyni (1919–1939)*. Praha, 2019, 332 s. [In Ukrainian].

PELENSKA OKSANA, (2020), *Bombarduvanniam Prahy u 1945 rotsi buv zruinovanyi Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy*. 19 liutoho 2020 r. <https://www.radiosvoboda.org/a/muzej-vyzvolnoji-borotby-u-prazi/30442089.html>. [In Ukrainian].

PEREBYINIS OLHA, (2021), *Drama Muzeiu vyzvolnoi borotby Ukrainy*, [in:] “*Istorychna pravda*”. 2021. 15 liutoho. <https://www.Istpravda.com.ua/columns/2021/02/15/158995>. [In Ukrainian].

ROMANIV OKSANA, (2021), *Triumf i trahediia Muzeiu vyzvolnoi borotby Ukrainy u Prazi (1925–1948)*. <https://www.blitz.if.ua/news/triumf-i-tragediya-muzeyu-vizvolnoi-borotbi-ukraini-u-prazi-1925-1948>. [In Ukrainian].

SYDOROVA OLENA, (2015), *Vnesok V. Miiakovskoho u formuvannia i funktsionuvannia Muzeiu-arkhivu UVAN u SSHA*, [in:] “*Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*”. 2015. 1(124), s. 41–45. [In Ukrainian].

“*Visti MVBU*”, (1930). Ch. 3, s. 1–2. [In Ukrainian].

Колекція Музею визвольної боротьби України (1925–1948) в Празі: російсько-радянські злочини проти культурних цінностей українського народу

У статті розглянуто історію створення колекції Музею визвольної боротьби України (1925–1948) в Празі та акцентовано увагу на розгромі Музею й таємному вивезенні його матеріалів до СРСР, де ці зібрання протягом півстоліття зберігались у спеціальних сховищах, а нині розпорощенні по різних архівних установах. Заявлена проблема є співзвучною з нинішньою ситуацією в Україні, оскільки в умовах російського повномасштабного вторгнення знищено і пограбовано десятки музейних та інших культурних установ, що свідчить про незмінний злочинний характер російської влади та її перманентну ненависть до українського народу і його культури. Проаналізовано основні джерела та публікації зазначеної теми, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, а також виокремлено погляд на знищення колекції Музею визвольної боротьби України (МВБУ) в контексті нинішніх втрат культурної спадщини українського народу. Мета статті: показати МВБУ як автономну приватну установу, що належала Товариству МВБУ й функціонувала виключно на кошти членських внесків, пожертв українських емігрантів та українців діаспори задля високої ідеї – збір і збереження культурних цінностей українського народу та їх повернення в материкову Україну після здобуття незалежності. У цій статті передбачено виконати такі завдання: проаналізувати становлення та розвиток МВБУ; висвітлити роль його фундаторів та працівників у формуванні, зберіганні та популяризації фондів; показати особистий вклад в становлення і розвиток МВБУ її директорів і працівників (Дмитра Антоновича, Володимира Дорошенка, Симона Наріжного, Володимира Міяковського, Степана Сірополка та інших українських інтелектуалів); розкрити взаємини керівництва Музею з представниками Чехословацької влади та української діаспори в США; висвітлити трагічні сторінки МВБУ, пов'язані з його руйнуванням у лютому 1945 р., переміщенням фондів до установ Чехословащини та грабіжницьким вивезенням основної частини артефактів до СРСР у 1948 р., умисним розпорощенням цілісної колекції Музею, як такої, що несумісна з національною політикою та ідеологією російсько-радянської влади, по архівних установах в УРСР та на території Росії.

Ключові слова: Музей визвольної боротьби України в Празі, культурні цінності українського народу, еміграція, діаспора, російсько-радянські злочини.

Тетяна Антонюк, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна),

Tetiana Antoniuk, Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0002-6446-2795

E-mail: antoniuktd@nbuv.gov.ua

Received: 14.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**СУЧАСНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР
КИЄВА: АНАЛІТИЧНИЙ ЗРІЗ ПОРАЙОННОЇ
ФІКСАЦІЇ ВТРАТ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022–2023 РР.**

Світлана Архипова

**THE MODERN HISTORICAL AND CULTURAL SPACE
OF KYIV: AN ANALYTICAL SECTION OF THE
REGIONAL FIXATION OF LOSSES DURING THE
RUSSIAN-UKRAINIAN WAR OF 2022–2023**

Svitlana Arkhipova

The article analyzes the state of cultural heritage in the conditions of the Russian-Ukrainian war, it is noted that in modern realities the issues of preservation and restoration of immovable monuments of history and culture, museum values have become particularly acute, it is emphasized that cultural heritage is an important element not only of national identity, but and national security. In the capital, out of the available ten districts, cultural heritage monuments have been damaged and destroyed in three: Shevchenkiivskiy, Pecherskiivskiy, and Solomyanskiivskiy, which require examination and scientific restoration. Monuments are a kind of chronicle of the historical life of the city, they preserve its identical memory, and are an integral part of culture. Therefore, the most important task at this stage is the fixation of the loss of cultural heritage, the preservation and protection of the unique historical and cultural heritage of the Ukrainian people.

Keywords: districts of Kyiv, cultural heritage, monuments, cultural losses.

Пам'ятки історії та культури посідають важливу роль у культурному розвитку країни, поєднуючи у собі наукові та популяризаторські функції. А в сучасних умовах російсько-української війни,

яку український народ веде зі своїм споконвічним ворогом, ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Загарбники цілеспрямовано знищують національне культурне надбання України. Цілями російських обстрілів та ракет стали пам'ятки архітектури, історії, містобудування, монументального мистецтва, релігійні споруди, бібліотеки, музеї, заповідники тощо. За інформацією Українського культурного фонду, внаслідок збройної агресії російської федерації з 24 лютого 2022 року по 15 травня 2023 року загальна кількість пошкоджених пам'яток культурної спадщини складає 623 об'єкти, не враховуючи об'єктів культурної інфраструктури. З них пам'яток національного значення – 80, місцевого значення – 484 та 59 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Безпосередньо в місті Києві зруйновано та пошкоджено 42 пам'ятки культурної спадщини України, з яких 13 пам'яток – національного значення, 21 – місцевого значення та 8 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Різного ступеню руйнації зазнали 16 пам'яток архітектури; 10 пам'яток архітектури та містобудування; 2 пам'ятки історії, архітектури та містобудування; 1 пам'ятка архітектури, містобудування та монументального мистецтва; 5 пам'яток архітектури та історії; 6 пам'яток історії та 2 пам'ятки монументального мистецтва¹.

Найбільша кількість пошкоджень історико-культурної спадщини прийшла на Шевченківський район столиці, у ньому зруйновано 37 пам'яток. Серед них статус національного значення мають 11, місцевого значення – 18, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини – 8². Зокрема, пам'ятка архітектури та містобудування, історії національного значення – Пансіон благородних дівичь; Будинок Президії Національної академії наук (Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928, охоронний номер 260014-Н). Це двоповерховий будинок дівочого пансіонату графині Є. Левашової, побудований у 1850-х рр. архітектором О. Беретті,

¹ Інформаційна довідка щодо пошкоджених та зруйнованих пам'яток культурної спадщини регіонів України внаслідок збройної агресії Російської Федерації станом на 15 травня 2023 року. Поточний архів Центру дослідження історико-культурної спадщини України.

² *Ibid.*

у 1891–92 рр. за проєктом архітектора К. Тарасова було надбудовано третій поверх. Будинок має прямокутні окреслення трохи видовженого вздовж вулиці фасаду з невеликими бічними ризалітами з боку подвір'я. До правого ризаліту прилягає прибудова, що з'єднує будівлю з новими корпусами Президії Національної академії наук України, розташованими на подвір'ї³. Також зазнала руйнації пам'ятка монументального мистецтва національного значення – пам'ятник поету Т. Г. Шевченку (внесена до Реєстру Постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928, охоронний номер 260017-Н); пам'ятка історії національного значення – Будинок першого приватного музею Богдана і Варвари Ханенків (Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928, охоронний номер 260049-Н); пам'ятка архітектури та містобудування національного значення – Будинок Державного музею Т. Г. Шевченка (Постанова Ради Міністрів УРСР від 06.09.1979 № 442, охоронний номер 885); пам'ятка монументального мистецтва національного значення – пам'ятник українському історику, політику і громадському діячу М. С. Грушевському (Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928, охоронний номер 260011-Н); пам'ятка архітектури місцевого значення – станція метро “Університет” (Рішення виконавчого комітету Київської міськради народних депутатів від 21.01.1986 № 49, охоронний номер 171); пам'ятка архітектури, історії місцевого значення – Колегія Павла Галагана. Меморіальний будинок, де жив і працював А. Ю. Кримський. Меморіальний будинок, в якому відбувалися збори і мітинги демократичних організацій, у 1907–1918 рр. жив і працював М. К. Садовський. Меморіальний будинок, в якому в 1885, 1886 рр. перебував І. Я. Франко, в 1918 р. відбулась перша Київська міська комсомольська конференція (Рішення виконавчого комітету Київської міськради народних депутатів від 21.01.1986 № 49, охоронний номер 127)⁴ тощо.

³ РАЙСА БОНДАРЕНКО, В'ЯЧЕСЛАВ ГОРБИК, ЛАРИСА ШЕВЧЕНКО, *Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т.* Київ. Кн. 1, ч. 1. А–Л. Київ, 1999, с. 276.

⁴ Інформаційна довідка щодо пошкоджених та зруйнованих пам'яток культурної спадщини регіонів України...

Національне культурне надбання Печерського району також зазнало пошкоджень. Так, у ньому зруйновано 2 пам'ятки архітектури національного значення: Національний палац “Україна” (Постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.1996 № 943), збудований за проєктом архітекторів І. Вайнера, П. Жилицького, Є. Маринченко для проведення урочистих зборів, з'їздів, конгресів, театралізованих концертних виступів великих колективів (до 1500 осіб), демонстрації кінофільмів⁵, та Будинок Купецького зібрання (Національна філармонія України) (Постанова Кабінету Міністрів України від 28.11.1996 № 1421 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928), охоронний номер 21); 2 пам'ятки архітектури та містобудування місцевого значення – міське училище імені М. В. Гоголя (Наказ Міністерства культури і туризму України від 15.04.2008 № 424/1/16-08, охоронний номер 469-Кв) та Будинок прибутковий (Наказ Міністерства культури і туризму України від 15.04.2008 № 424/1/16-08, охоронний номер 490-Кв)⁶.

У Солом'янському районі пошкоджень зазнала пам'ятка архітектури місцевого значення – Залізничний вокзал станції “Київ-пасажирський”, побудований у 1927–1932 роках інженером О. Вербицьким, реконструйований у 1996–1997 рр.⁷ (Рішення виконавчого комітету Київської міськради народних депутатів від 21.01.1986 № 49, охоронний номер 193).

Зазначимо, що активне і всебічне використання надбання людства – пам'яток історії та культури сприяє оновленню духовного життя та є важливою складовою наступності та спадковості в розвитку країни. В Україні останніми роками мало приділялося уваги дослідженню, охороні та використанню нерухомих пам'яток. На прикладі лише Києва помічаємо, що серед пошкоджених 42 об'єктів історико-культурної спадщини тільки 29 пам'яток мають охорон-

⁵ Микола Коломієць, Олексій Овчаренко, *Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. Київ*. Кн. 1, ч. 2. М–С. Київ, 2004, с. 838.

⁶ Інформаційна довідка щодо пошкоджених та зруйнованих пам'яток культурної спадщини регіонів України...

⁷ *Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник*. Зошит 2: *Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ*. 2007, с. 35.

ний номер, що актуалізує проблему внесення пам'яток до Державного реєстру.

Наряду з Українським культурним фондом обліком пошкоджених пам'яток історії та культури також займається Міністерство культури та інформаційної політики України. На порталі “Зруйнована культурна спадщина України” фіксуються руйнації історичних будівель, архівів, бібліотек, пам'ятників, культових споруд, музеїв, скульптур тощо. За його даними, станом на 25 січня 2024 року в місті пошкоджено вже 43 пам'ятки⁸.

Фіксацією та дослідженням втрачених історико-культурних пам'яток займаються також академічні наукові установи НАН України. Зокрема, в Інституті історії України НАН України науковцями Центру дослідження історико-культурної спадщини України, під керівництвом доктора історичних наук, професора Руслани Маньковської, започатковано проєкт із підготовки Каталогу-довідника “Втрачені нерухомі пам'ятки України в період російсько-української війни 2022–2023 рр.”. В контексті підготовки розроблено методичку опису нерухомих історико-культурних об'єктів, за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України зібрано та підготовлено список втрат культурної спадщини (на вересень 2023 р. – 823 об'єкти)⁹, у співпраці з Національною історичною бібліотекою України розроблено схему-опис втрачених пам'яток, підготовлено попередній опис втрат. Каталог-довідник міститиме перелік та науковий опис фіксації втрат об'єктів нерухомої культурної спадщини під час російсько-української війни.

Аналізуючи стан культурної спадщини в умовах російсько-української війни, відзначаємо, що в сучасних реаліях особливо загострилися питання збереження і відновлення нерухомих пам'яток історії та культури, музейних цінностей. У столиці з наявних десяти районів пошкоджені та зруйновані пам'ятки культурної спадщини у трьох: Шевченківському, Печерському і Солом'янському, які потребують обстеження та наукової реставрації. Культурна спад-

⁸ Інформаційна довідка щодо пошкоджених та зруйнованих пам'яток культурної спадщини регіонів України...

⁹ Поточний архів Центру дослідження історико-культурної спадщини України.

щина виступає важливим елементом не лише національної ідентичності, але й національної безпеки. Пам'ятки є своєрідним літописом історичного життя міста, вони зберігають його ідентичну пам'ять, є невід'ємною частиною культури. І тому найважливішим завданням на даному етапі є фіксація втрат культурної спадщини, збереження та охорона унікальних історико-культурних надбань українського народу.

References

BONDARENKO R., HORBYK V., SHEVCHENKO L., (1999), *Zvid pam'iatok istorii ta kul'tury Ukrainy: Entsykl. vyd.: U 28 t. Kyiv. Kn. 1, ch. 1. A–L, s. 276. [In Ukrainian].*

Informatsijna dovidka schodo poshkodzhennykh ta zrujnovanykh pam'iatok kul'turnoi spadschyny rehioniv Ukrainy vnaslidok zbrojnoi ahresii Rosijs'koi Federatsii stanom na 15 travnia 2023 roku. Potocznyj arkhiv Tsentru doslidzhennia istoryko-kul'turnoi spadschyny Ukrainy. [In Ukrainian].

KOLOMIIETS' M., OVCHARENKO O., (2004), *Zvid pam'iatok istorii ta kul'tury Ukrainy: Entsykl. vyd.: U 28 t. Kyiv. Kn. 1, ch. 2. M–S, s. 838. [In Ukrainian].*

Pam'iatky istorii ta kul'tury Ukrainy: Kataloh-dovidnyk, (2007), Zoshyt 2: Kataloh-dovidnyk pa'iatok istorii ta kul'tury Ukrainy: m. Kyiv, s. 35. [In Ukrainian].

Сучасний історико-культурний простір Києва: аналітичний зріз порайонної фіксації втрат під час російсько-української війни 2022–2023 рр.

У статті аналізується стан культурної спадщини в умовах російсько-української війни, відзначається, що в сучасних реаліях особливо загострилися питання збереження і відновлення нерухомих пам'яток історії та культури, музейних цінностей, наголошується, що культурна спадщина виступає важливим елементом не лише національної ідентичності, але й національної безпеки. У столиці з наявних десяти районів пошкоджені та зруйновані пам'ятки культурної спадщини у трьох:

Шевченківському, Печерському і Солом'янському, які потребують обстеження та наукової реставрації. Пам'ятки є своєрідним літописом історичного життя міста, вони зберігають його ідентичну пам'ять, є невід'ємною частиною культури. І тому найважливішим завданням на даному етапі є фіксація втрат культурної спадщини, збереження та охорона унікальних історико-культурних надбань українського народу.

Ключові слова: райони Києва, культурна спадщина, пам'ятки, культурні втрати.

Світлана Архипова, провідний інженер Центру дослідження історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України (м. Київ, Україна),

Svitlana Arkhipova, Leading engineer of the Center for the Study of Historical and Cultural Heritage of Ukraine of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, responsible secretary of the National Union of Local Historians of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0009-0005-4511-6490

E-mail: Ar.sveta2020@gmail.com

Received: 23.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**УКРАЇНСЬКІ НАУКОВЦІ У НІМЕЧЧИНІ В ЧАСІ
ШИРОКОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ:
ОСОБИСТИЙ ДОСВІД**

Поліна Барвінська

**UKRAINIAN SCIENTISTS IN GERMANY AT THE TIME
OF LARGE-SCALE RUSSIAN AGGRESSION:
PERSONAL EXPERIENCE**

Polina Barvinska

The article analyzes the activities of Ukrainian scientists who found themselves in Germany after Russia's full-scale invasion of Ukraine. Examples of actions by German officials to support Ukraine and Ukrainians are provided, as well as noting that the Russo-Ukrainian war has changed the political landscape in Europe and disrupted the established order of security and cooperation.

Keywords: Russian aggression against Ukraine, Ukrainian scientists, Ukrainian-German cooperation, international security.

Широкомасштабна агресія російської армії проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 р. спровокувала далекоглядні зміни практично у всіх сферах життя і діяльності не тільки українців, але й іноземців. Німецький канцлер Олаф Шольц у своєму виступі перед німецьким бундестагом на спеціальному засіданні в неділю 27 лютого 2022 р. назвав російське вторгнення зміною епох (*Zeitwende*) в історії континенту, заявивши, що російський президент “не просто хоче стерти незалежну країну (Україну – П. Б.) з карти світу. Він руйнує європейський порядок безпеки, який існував майже півстоліття після Гельсінського заключного акту”¹.

¹ O. SCHOLZ, *Regierungserklärung von Bundeskanzler Olaf Scholz am 27. Feb-*

Із першого дня вторгнення на вулицях німецьких міст проходили багатотисячні мітинги на підтримку України. Один з найбільших відбувся у Берліні 27 лютого 2022 року². Окремі видання писали, що це наймасовіша демонстрація в новітній історії міста. Кадри багатотисячних мітингів не тільки у Німеччині, а в багатьох країнах світу додавали якоїсь моральної сили в ті дні швидкого просування російських військ територією України. Водночас у зарубіжних країнах волонтери, до кола яких приєдналися тисячі звичайних тамтешніх мешканців, почали організовувати надання гуманітарної і медичної допомоги Україні та прихистку українським громадянам, що виїздили за кордон через російські масовані ракетні атаки. Тисячі німецьких сімей відкрили свої домівки для українських жінок і дітей. Вони робили це не за вказівкою уряду, а за власним вибором, що є значно ціннішим. Про цей прояв неймовірної солідарності не варто забувати.

Звісно чимало українських втікачів і втікачок потрапили й у табори для біженців, де вони мали повне забезпечення. Всім громадянам України, які приїхали до Німеччини після 24 лютого 2022 року, було надано особливий статус так званого 24 параграфу. Положення цього параграфу передбачали право на працю та свободу пересування, в тому числі й за межі країни, що вирізняло українських громадян з-поміж біженців з інших країн. Серед тих, хто приїхав до Німеччини, було й чимало українських науковців. Вони отримали дослідницькі стипендії та гранти від різних фондів, що фінансово

ruar 2022. <https://www.bundeskanzler.de/bk-de/suche/regierungserklaerung-von-bundeskanzler-olaf-scholz-am-27-februar-2022-2008356>. Хоча вже за рік після цієї промови німецького канцлера почати критикувати політичні опоненти, що він задекларував переломний момент, але не до кінця його усвідомив, що засвідчувало затягування ним поставок важкого зброєння Україні. Див. наприклад: М. ЖОЛКВЕР, *Рік війни в Україні та "зміна епох" канцлера: що змінилося?* [y:] "Deutsche Welle" 1.03.2023. <https://www.dw.com/uk/trik-vijni-v-ukraini-ta-zmina-epoh-kanclera-so-zminilos/a-64850574>.

² Див., наприклад: М. FÜRSTENAU, *Berlin zeigt Gesicht: für die Ukraine*. <https://www.dw.com/de/berlin-steht-auf-f%C3%BCr-die-ukraine-gegen-putin/a-60937135>. *Mehr als Hunderttausend demonstrieren in Berlin gegen Krieg*. <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2022-02/friedensdemonstration-berlin-ukraine-krieg-solidaritaet>.

унезалежнювало їх від соціальної допомоги і певною мірою забезпечувало від болісного відчуття біженця. Але навіть такі умови, особисто для мене, жодним чином не уподібнювали перебування на дослідницькій стипендії з квітня 2022 року з попередніми неодноразовими закордонними науковими відрядженнями. В даній статті запропоновано рефлексії щодо власного досвіду науково-дослідної роботи у Німеччині та українсько-німецької академічної співпраці.

З України я виїхала не одразу після широкомасштабного російського вторгнення, хоча з першого ж дня мені телефонували і писали мої знайомі із-за кордону і запрошували до себе. Я часто чула слова: “Мій дім – це твій дім”. Однак була потаємна і не зовсім реалістична надія, що цей кошмар невдовзі закінчиться, а також бажання щось корисне робити в Україні. Тож я дякувала й обіцяла подумати. Правда погодилась на щоденні наполегливі запрошення професора Ярослава Грицака й поїхала до Львова, де отримала прихисток у його родині, за що неймовірна вдячна.

Власне співпраця з німецькими колегами розпочалась з перших днів вторгнення завдяки різним ініціативам членів Німецько-Української комісії істориків (далі НУКІ)³, в якій я маю честь працювати з часу її заснування. В перший же день російського вторгнення тодішні співголови НУКІ Мартін Шульце Вессель і Ярослав Грицак підготували прес-реліз із засудженням російської агресії, деконструюванням путінських історичних мітів і закликом до прискорення євроатлантичної інтеграції України⁴. Текст прес-релізу ми всі отримали вже у першій половині дня 24 лютого в україномовному емейлі від Мартіна Шульце Весселя зі словами підтримки від імені німецьких членів комісії і готовністю допомогти кожному з нас. Професорка східноєвропейської історії Мюнстерського університету й членкиня НУКІ Рікарда Вульпіус 3 березня провела онлайн дискусію “Війна в Європі: напад Росії на Україну. Сучасні

³ Від січня 2023 року комісія має назву в німецькому варіанті: Deutsch-Ukrainische historische Kommission (DUHK), а в українському варіанті: Українсько-Німецька історична комісія (УНІК).

⁴ Прес-реліз: *Німецько-українська комісія істориків щодо російської агресії проти України*. <https://www.duhk.org/uk/presa/pres-relizi-ta-rezoljuciji/detail/pres-reliz-nimecko-ukrajinska-komisija-istorikiv-shchodo-rosijskoji-agresiji-proti-ukrajini>.

оцінки та історичні передумови”⁵, до якої запросила українських колег, зокрема, і мене. До цього заходу долучились сотні німецьких слухачів, а організатори закликали до пожертв на допомогу Україні, що не особливо притаманне заходам наукового характеру. Вже 9 березня НУКІ у рамках вебінару “Війна Росії проти України: роль історії” провела онлайн-презентацію/відкриття історичного порталу комісії “Україна та Німеччина у ХХ столітті”⁶, матеріали на якому представлено українською і німецькою мовами. Важливо, що вагому частину текстів для нього написали українські історики й історикіні, що дало можливість презентувати українське бачення двосторонніх відносин у ХХ столітті. Серед українських авторів Олена Синявська “Брест-Литовський договір в контексті української державності”, Іван Басенко “Образ німців у пресі Києва періоду Першої світової війни 1914–1918”, Микола Шевчук “Німці в Україні у 1920–1930-х роках”, Валентина Піскун “Культурна та наукова діяльність українських емігрантів у Німеччині (1920–1930-і роки)”, Ірина Матяш “Німеччина та українська політична еміграція у міжвоєнний час”, Олександр Лисенко та Олександр Маєвський “Українці у Червоній армії та радянські партизани”, Ігор Щупак та Єгор Врадій “Голокост в Україні 1941–1944 рр.”, Дмитро Мешков “Німці України під час Другої світової війни”, Тетяна Заболотна “Українці під час німецької окупації: Райхскомісаріат Україна і Генеральне губернаторство”, Тетяна Пастушенко “Радянські військовополонені в Україні та нацистській Німеччині” і “Українські примусові робітники у Німеччині”, Катерина Кобченко “Українська еміграція в Німеччині після Другої світової війни”, Дмитро Титаренко “Німецько-українська правова співпраця у переслідуванні нацистських злочинців під час холодної війни”. Також на порталі розміщено

⁵ M. BOSSE, *Ukraine: “Putin kann den Krieg politisch nicht mehr gewinnen”*, [in:] “Westdeutsche Zeitung” 04.03.2022. https://www.wz.de/nrw/wuppertal/ukraine-putin-kann-den-krieg-politisch-nicht-mehr-gewinnen_aid-66855231; *Krieg in Europa: Russlands Angriff auf die Ukraine. Aktuelle Einschätzungen und historische Hintergründe* 3.03.2022 p. https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/geschichte/osteuropaeische_geschichte/krieg_in_der_ukraine_digitale_gesprachsrunde_3.3.22.pdf.

⁶ Вебінар “Війна Росії проти України: роль історії”. <https://www.duhk.org/uk/zakhodi/inshi-zakhodi/viina-rosiji-proti-ukrajini>.

низку текстів німецьких авторів⁷. Відкриття порталу в умовах наймовірнішого сплеску інтересу німців до України та її історії було вельми актуальним.

16 березня 2022 року німецька секція комісії оприлюднила власну резолюцію під назвою “Війна Путіна спрямована на знищення України як держави та нації. Політика Німеччини має робити все для того, щоби запобігти такому сценарію”. Німецькі колеги вказували на ті загрози, які б спричинила поразка України, яка “захищає Європу”, та наголошували, що “переломний момент”, оголошений канцлером Шольцом, не може виявитися порожніми словами⁸.

Хоча статутом НУКІ передбачено одне засідання на рік у перші місяці комісія по суті працювала на постійній основі. Ми мали дуже плідні засідання, на яких ініціативи української сторони отримували всебічну підтримку німецьких колег. На цих засіданнях члени комісії підготували і оприлюднили низку важливих резолюцій. Так, 8 квітня 2022 року НУКІ публічно заявила про необхідність заснування Німецького історичного інституту в Києві⁹, через три дні оприлюднила заяву про знищення українських архівів, культурних цінностей та шкільних підручників¹⁰. У заключній квітневій резолюції вказувалось на геноцидні наміри в російській агресії проти України і наголошувалось на зобов’язанні Німеччини “підтримувати Україну в боротьбі проти знищення її національного існування

⁷ Публікації українською мовою на порталі доступні за посиланням: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule>.

⁸ *Війна Путіна спрямована на знищення України як держави та нації. Політика Німеччини має робити все для того, щоби запобігти такому сценарію. Резолюція Німецько-української комісії істориків (німецька секція).* <https://www.duhk.org/uk/presa/pres-relizi-ta-rezoljuciji/detail/resolution-zur-lage-in-der-ukraine>.

⁹ *Німецько-українська комісія істориків рекомендує створити Німецький історичний інститут у Києві. 8.04.2022.* http://www.duhk.org/uk/novini?tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=87&cHash=50b72153323eda20f0198ff5c7db28c4.

¹⁰ *Комісія істориків попереджає про знищення українських архівів. 11.04.2022.* http://www.duhk.org/uk/novini?tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=89&cHash=fa027b3ac11dc094bd1fd5c22875bc8c.

всією необхідною Україні зброєю та всеосяжним нафтогазовим ембарго”¹¹. Німецькі колеги давали чисельні інтерв’ю і коментарі із засудженням російської агресії, в яких аргументували необхідність надання Україні всебічної підтримки. Вони ініціювали публічні лекції, дискусії на українську тематику, оскільки запит суспільства на знання про Україну навесні 2022 року був дуже великий. Також у співпраці з Канадським інститутом українських студій, Мюнхенським університетом Людвіга Максиміліана, Українським католицьким університетом та науковим журналом “Україна модерна” було започатковано низку міжнародних вебінарів “Історики та війна: переосмислення майбутнього”¹².

Крім того, НУКІ спільно з історичним семінаром Мюнхенського університету Людвіга Максиміліана почала формувати спонсорський фонд, бо власний бюджет дуже малий, і оголосила про надання стипендійної підтримки українським науковцям. За кошти цього фонду вдалось підтримати 13 дослідниць з України¹³. Я не користалась з цієї пропозиції, бо не полишала надія, що тиск на агресора з боку світової спільноти буде настільки сильним, а дипломатія настільки ефективною, що це божевілля буде зупинено. До того ж моя ситуація була кращою ніж колежанок, наприклад, в Ірпіні, чи Херсоні, які потрапили в окупацію, тому я, насамперед, надсилала їм інформацію про стипендіальні можливості, а сама відкладала рішення щодо виїзду з України.

Варто відзначити, що не тільки НУКІ солідаризувалась з українським народом і намагалась допомогти українським науковцям. Німецькі університети, наукові інститути опублікували заяви щодо підтримки України та призупинили співпрацю з російськими акаде-

¹¹ *Наміри геноциду у російській війні проти України вже очевидні. 12.04.2022.* [http://www.duhk.org/uk/novini?tx_news_pi1%5Baction%5D=detail &tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=91&cHash=b5635dbec280dd036ee9767b92b3cc15](http://www.duhk.org/uk/novini?tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=91&cHash=b5635dbec280dd036ee9767b92b3cc15).

¹² *Історики та війна: переосмислення майбутнього.* <https://www.duhk.org/uk/zakhodi/inshi-zakhodi/istoriki-i-viina>.

¹³ *Solidarität mit Wissenschaftler:innen aus der Ukraine.* https://www.geschichts-und-kunswissenschaften.uni-muenchen.de/ua_aktuell/index.html; *Stipendiatinnen.* https://www.geschichts-und-kunswissenschaften.uni-muenchen.de/ua_fellows/visitenkarten/index.html.

мічними закладами. Чисельні наукові фонди в свою чергу зупинили фінансування поточних спільних проєктів з російськими ЗВО та науковими інституціями. Наприклад, фонд Олександра Гумбольдта навесні 2022 року навіть виключив з розгляду заявки, які вже надійшли від російських науковців на отримання стипендій. Натомість практично всі фонди запропонували спеціальні стипендії для українських науковців. Також окремі університети та інститути створили власні фонди підтримки українських вчених й оголосили прийом заявок на надання їм стипендій та дослідницьких грантів. За правилами багатьох фондів, зокрема і Volkswagenstiftung, заявниками повинні були виступати німецькі вчені та інституції. А це означає, що німецькі колеги, окрім іншого, в дуже короткі терміни підготували численні проєктні заявки. Наприклад, Volkswagenstiftung (фонд фольксвагена)¹⁴ за заявками німецьких науковців надав українським дослідникам у 2022 році 275 річних стипендій. Завдяки цьому сотні українських науковців отримали можливість продовжити наукову діяльність у безпечних умовах. Водночас це давало певний шанс подолати русоцентризм у східноєвропейських студіях, а також перефокусувати академічну співпрацю з Росії на Україну.

З часом стало дедалі більш зрозуміло, що війна триватиме не один місяць. Російські кораблі стояли на рейді біля Одеси, загрожуючи висадкою десанту, бої точились біля Миколаєва й ситуація була доволі невизначена. На сайті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, в якому я на той час працювала, з'явилися рекомендації співробітникам подаватись на закордонні стипендії задля налагодження академічної мобільності, також керівництво університету висловлювало сумніви, чи буде можливість виплачувати зарплату в недалекому майбутньому через скрутне фінансове становище. Тож перспективи якомога швидшого повернення в Одесу виглядали дещо сумнівно і, звісно, не було бажання зловживати гостинністю родини професора Грицака. В березні я отримала електронний лист від Гвідо Хаусманна з Лейбніц-Інституту східно- та південносхідноєвропейських досліджень у Регенсбурзі. Він пропонував кількомісячну стипендію від інституту і пові-

¹⁴ *Regensburg unterstützt kräftig Ukraine Forschung.* <https://www.facebook.com/photo/?fbid=531654455631455&set=a.527075509422683>.

домляв, що планує подати заявку на річну стипендію від Volkswagenstiftung для колективного проєкту за участі українських науковців та запрошував доєднатись до цього проєкту. Тож у кінцевому результаті я обрала за краще скористатись цією пропозицією. Дорогою до Регенсбургу вельми зворушувала неймовірна кількість української символіки на державних і приватних будівлях Польщі, Чехії та Німеччини. Повсюди були волонтери. Тисячі людей жертвували свій час і чергували на вокзалах, у пунктах прийому біженців, у різних іноземних державних установах, де надавали всебічну допомогу українцям.

На час мого приїзду і моїх колег по майбутньому проєкту Гвідо Хаусманн вже мав домовленості щодо житла для нас. Всі три квартири надала хімічна лабораторія Friedle Labor, яка для своїх іногородніх працівників винаймає низку квартир у Регенсбурзі і в березні 2022 року декілька з них були вільними. Керівництво лабораторії прийняло рішення надати їх початково безкоштовно для українських втікачів від війни. Потім ми мали змогу залишитись у цих квартирах на умовах оренди. По приїзді представники адміністрації інституту допомогли з оформленням документів, відкриттям банківського рахунку т. ін. Всі стипендіати були забезпечені обладнаними робочими місцями, доступом до бібліотеки. Інститут оплатив 40 годин індивідуальних занять з німецької мови. Атмосфера була неймовірно теплою і відчувалась всебічна підтримка на всіх рівнях. Для мене це був не перший візит у Лейбніц-Інститут східно- та південносхідноєвропейських досліджень у Регенсбурзі і я була знайома з багатьма співробітниками. Тож питання адаптації не було вельми актуальним, радше було нагальним завданням оволодіти від того, що сталося, і навчитись концентруватись на дослідженні, а не на подіях в Україні. Повністю впоратись з цим, на превеликий жаль, не вдалось і по цей час.

Перші чотири місяці я і мої колежанки мали стипендії інституту і працювали над індивідуальними проєктами. Гвідо Хаусманн, як керівник відділу історії докладав зусиль, щоб українські стипендіати почували себе органічною частиною колективу. Ми мали постійні запрошення на щомісячні засідання відділу, численні наукові заходи, були залучені до процесу акредитації інституту й презентували акредитаційній комісії наш проєкт. Також у часі індиві-

дуальних проєктів Сабіна Котова, Олена Синявська і я на волонтерських засадах записали близько 30 інтерв'ю з українськими біженцями. Поза науковою роботою долучались до демонстрацій на підтримку України та посильної допомоги українським пораненим військовим, які вже почали прибувати в лікарні Регенсбургу.

Паралельно з цим продовжувалась моя робота в рамках НУКІ. Оскільки заплановану на жовтень 2022 року щорічну конференцію комісії, за підготовку якої я була відповідальна, було неможливо провести в Одесі, то було прийнято рішення змінити тему і провести її в Регенсбурзі. За організацію і проведення конференції відповідали Таня Пентер, Гвідо Хаусманн, Юрій Шаповал і я. Ми отримали понад 80 заявок, переважна кількість з них належала українським науковцям. Перед нами постало важке завдання відібрати максимум 25 учасників. Опрацювавши всі заявки в кінцевому результаті вирішили, насамперед, відмовити в участі членам НУКІ, а також тим українським науковцям, які на той час перебували за кордоном, попри високий науковий рівень запропонованих доповідей. Довелось також відмовити декому із колег, хто на той час перебував в Україні. Скажу чесно, що мені морально було дуже важко це робити з огляду розуміння того, в яких умовах вони готували свої заявки. Але певною моральною винагородою стали зустрічі з українськими колегами під час конференції “Війни в Україні у XX і XXI ст.: засоби масової інформації, експерти, дезінформація” в Регенсбурзі¹⁵.

3 серпня 2022 року розпочався річний колективний проєкт “Українська державність, Росія, Німеччина, 1918 рік і його наслідки”, який фінансувався Volkswagenstiftung. Проєктом передбачалось проведення дослідження і підготовка статті за певним аспектом теми. Особисто я досліджувала німецький чинник в українському державотворенні часу Першої світової війни та Української революції,

¹⁵ Про конференцію детальніше тут: О. MARTYNIUK, *Wars in Ukraine in the 20th and 21st Century: Media, Experts, Disinformation*. <https://www.hsozkult.de/searching/id/fdkn-131860?title=wars-in-ukraine-in-the-20th-and-21st-century-media-experts-disinformation&recno=8&q=Martyniuk&sort=&fq=&total=53>; В. ВЕНГЕРСЬКА, О. БЛОБРОВЕЦЬ, *Міжнародна наукова конференція “Війни в Україні у XX і XXI ст.: засоби масової інформації, експерти, дезінформація”*, [у:] “Український історичний журнал”. 2022. № 6, с. 219–224.

приділивши особливу увагу поширенню знань та формування уявлень про Україну й відповідно сприйняття її державності в німецькому політичному та публічному середовищах. Була створена спеціальна робоча група на гугл диску, де ми ділились матеріалами, що два тижні проходили зустрічі й обговорення результатів дослідження. Геннадій Корольов і я презентували проєкт у коротких інтерв'ю для порталу федерального міністерства освіти і досліджень¹⁶. З ініціативи Гвідо Хаусманна було проведено серію онлайн-семінарів, на яких науковці з України, Німеччини та Польщі презентували власні напрацювання, тематично пов'язанні з нашим проєктом. З українських науковців виступали професори І. Матяш, В. Піскун, Ю. Котляр, П. Гай-Нижник. Завершальний підсумковий семінар було проведено 15–16 червня 2023 року, до участі в якому, окрім учасників проєкту, було також запрошено німецьких, польських, канадійських науковців, доповіді також виголосили Валентина Піскун та Олега Павлишин з України.

Оскільки спостерігався чималий інтерес до української тематики, то переважна більшість кафедр східноєвропейської історії зарубіжних, у тому числі й німецьких університетів, організували в 2022–2023 навчальному році серії колоквіумів або семінарів на українську тематику. Доповідачами на них часто виступали науковці з України. Це давало можливість презентувати результати дослідження також студентам, аспірантам, а не тільки зарубіжним колегам. Я мала колоквіум у Базельському університеті, доповіді на семінарах у Галльському та Мюнстерському університетах. Баварський академічний центр Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (*BAUHOST*) і міжнародний відділ Регенсбургського університету, задля налагодження мережових зв'язків між українськими і баварськими науковцями, зорганізували серію онлайн-презентацій проєктів українських науковців-стипендіатів для баварської наукової спільноти. В рамках цієї ініціативи восени 2022 року Сабіна Котова і я

¹⁶ *Ukraine-Special: Woran forschen ukrainische Fellows in Deutschland? 10. 10.2022.* <https://www.geistes-und-sozialwissenschaften-bmbf.de/de/Interview-mit-der-Historikerin-Prof-Dr-Polina-Barvinska-Odessa-Ukraine-2720.html>; <https://www.geistes-und-sozialwissenschaften-bmbf.de/de/Interview-mit-Prof-Gennadij-Korolov-Institute-of-History-of-Ukraine-of-the-National-2721.html>.

також мали онлайн-лекції. Лейбніц-Інститут східно- та південно-східноєвропейських досліджень разом з семінаром славистики Мюнхенського університету Людвіга Максиміліана і Українським вільним університетом ініціювали проведення в січні 2023 року зимової школи “Люди на війні – Україна 2022/23: міждисциплінарна перспектива (історія, культура та економіка, література та мова, права людини)”, на якій презентації та доповіді мали всі учасники проєкту “Українська державність, Росія, Німеччина, 1918 рік і його наслідки”¹⁷. Отже, для репрезентації в Німеччині української тематики в перший рік широкомаштабного вторгнення було дуже багато можливостей і переважна більшість українських науковців з цього користала.

Водночас рівень підтримки України у німецькому суспільстві поступово спадав, розгортались гострі дискусії щодо постачання окремих видів озброєнь. Тож дуже важливою була участь українських науковців у публічних заходах/дискусіях, присвячених поточній ситуації в Україні, а тут переважно потрібно було говорити німецькою мовою, що значно звузило можливості переважної більшості українських науковців, які в той час перебували в Німеччині і володіли, насамперед, англійською мовою. Участь у таких заходах була необхідною, відповідальною і водночас, для мене особисто, емоційно дуже важкою. Низка таких дискусій пройшла в Німеччині напередодні і в річницю широкомаштабного російського вторгнення в Україну. З ініціативи президента Байройтського університету Штефана Лайбле 26 січня в залі Райсгофу пройшла дискусія “11 місяців війни проти України – що було, що буде”¹⁸. Мені йшлося про те,

¹⁷ IV. Winterschule Ukraine (LMU) *Menschen im Krieg – Ukraine 2022/23. Eine interdisziplinäre Perspektive (Geschichte, Kultur und Wirtschaft, Literatur und Sprache, Menschenrechte)* 27.03.2023–31.03.2023. https://www.slavistik.uni-muenchen.de/aktuelles/archiv/ukr_winterschule-2023/index.html; https://leibniz-ios.de/fileadmin/mediamanager/009_veranstaltungen/02_dokumente/2023/winterschule_ua_1702.pdf.

¹⁸ A. SCWARZ, J. GRIESHAMMER, *Rückblick: “11 Monate Krieg gegen die Ukraine – Was war, was kommt?”* [in:] (Podiumsdiskussion). <https://www.Peaceandconflict.uni-bayreuth.de/en/news/2023/11-monate-rueckblick/>; *Bericht Bayreuther Friedensgespräche: “11 Monate Krieg gegen die Ukraine”*.

щоб переконати частину пацифістськи налаштованої публіки в тому, що саме військова міць Збройних Сил України здатна зупинити агресора. Це було не так просто, бо більшість із них засуджували російську агресію, охоче надавали гуманітарну допомогу українцям, але з пацифістських міркувань вважали, що війну можна зупинити, не постачаючи важке озброєння Україні. Певно в цьому завданні мені допомагала розповідь про особисту трансформацію. Я багато років була переконаною пацифісткою і завжди казала своїм студентам, що високопрофесійні дипломати є не менш важливими ніж добра армія. Перевага ефективної дипломатії в тому, що вона забезпечує вирішення конфліктів без людських жертв. Звісно, що дипломатам легше вести перемовини і досягати успіхів, коли за їх плечима є могутнє військо. Але в ситуації, коли дипломатія зазнала поразки, а російський президент розуміє тільки закон сили, мій пацифізм зазнав краху й поступився переконанню, що саме високоєфективна зброя в руках ЗСУ здатна зберегти життя українців і зупинити війну. Не можу сказати, що це найкращий спосіб ведення дискусії з німецькими пацифістами, але точно знаю, що шкідливими є однозначні звинувачення їх у поширенні російської пропанди, бо це ображає і відштовхує їх від гуманітарної підтримки України, яка нам також потрібна. Потрібно розуміти, що пацифізм – це їх переконання, а не російська пропаганда і не ототожнювати їх зі справжніми кремлівськими агентами в німецькому політикумі і суспільстві. В подібний спосіб я намагалась донести те, що тільки військова поразка зможе змусити Росію відмовитися від подальшої агресивної політики й у виступі на мітингу 24 лютого 2023 року, організованому українською громадою в Регенсбурзі¹⁹. Контроверсійність німецької політики щодо України і вплив війни на суспільство – це основні теми публічної дискусії, яка проходила за два дні до річниці російського широкомасштабного вторгнення в освіт-

https://www.african-sociology.uni-bayreuth.de/de/news/2023/02_20_Bericht_Friedengespraech_11_Monate_Ukraine/index.html.

¹⁹ M. CAMPISI, *Knapp 200 Menschen erinnerten auf dem Haidplatz an den anhaltenden Krieg* 24.02.2023. <https://www.mittelbayerische.de/archiv/1/knapp-200-menschen-erinnerten-auf-dem-haidplatz-an-den-anhaltenden-krieg-11976698>.

ньому центрі протестанської церкви, де було також важливо говорити й про необхідність військової підтримки²⁰. З сумної нагоди першої річниці широкомасштабного російського вторгнення в Україну німецька преса, в тому числі й регіональна підготувала спеціальні матеріали, а також опублікувала низку інтерв'ю з німецькими й українськими науковцями. Я теж отримала досвід спілкування з представниками баварської преси²¹. Правда, за журналістською традицією в публікації залишається лише частина сказаного й акценти зазвичай розтавляються на розсуд редакції. Тож це не завжди ідеальний спосіб донести власну думку до широкої аудиторії.

Підсумовуючи досвід півторарічної науково-дослідної роботи в Німеччині, можна констатувати, що завдяки присутності вагомої кількості українських дослідників-гуманітаріїв у Німеччині та сплеску інтересу в німецькому суспільстві українська тематика стала набагато репрезентативнішою в академічному дискурсі, але це не відобразилося в їх ширшій інституалізації. Також вже на весні 2023 року можна було спостерігати навіть зворотні тенденції. З незрозумілих причин всі німецькі фонди практично згорнули спеціальні резидентські стипендії для українських науковців, а в загальних

²⁰ Podiumdiskussion “Krieg gegen die Ukraine. Wie er Gesellschaft und Politik verändert”, [in:] “Evangelisches Bildungswerk” (EBW) Regensburg, 22.02.2023. <https://www.gsoses-ur.de/events-and-news/detail/krieg-gegen-die-ukraine-wie-er-gesellschaft-und-politik-veraendert>; B. DOSTAL, *Expertin: “Kein Signal, dass Putins Regime wanken könnte”*, [in:] “Regensburger Zeitung” 23.02.2024. <https://www.idowa.de/regionen/woerth-und-regensburg/regensburg/expertin-kein-signal-dass-putins-regime-wanken-koennte-104931.html>.

²¹ F. KRONFELDNER, *Historiker: “Putin versteht nur das Gesetz der Macht”*, [in:] “Regensburger Zeitung” 21.02.2023. <https://www.idowa.de/inhalt.ein-jahr-ukraine-krieg-historiker-putin-versteht-nur-das-gesetz-der-macht.abfd89a3-0cc2-46af-80fb-3780d27e53a4.html>; CH. ECKL, *Kriegsbeginn in der Ukraine: Eine Professorin aus Odessa schildert, wie sich Flucht anfühlt*, [in:] “Mittelbayerische Zeitung” 24.2.2023. <https://www.mittelbayerische.de/region/regensburg-stadt-nachrichten/kriegsbeginn-in-der-ukraine-eine-professorin-aus-odessa-schildert-wie-sich-flucht-anfuehlt-21179-art2196595.html>; E. WEITEN, *Wissenschaft hilft, vom Krieg in der Ukraine abzulenken*, [in:] “Regensburger Zeitung” 26.03.2023. <https://www.idowa.de/inhalt.professorin-floh-nach-regensburg-wissenschaft-hilft-vom-krieg-in-der-ukraine-abzulenken.73d774-05-eaa3-4919-b287-fb259a6c4404.html>.

конкурсах дедалі більше успішними заявниками ставали, так би мовити, опозиційні російські вчені. Під питання залишилось і відкриття Німецького історичного інституту в Україні²². Отже, про “зміну епох” в східноєвропейських студіях у Німеччині наразі говорити ще зарано. Тож попереду і в українських науковців, і дипломатів та політиків ще доволі багато роботи.

References

BARVINSKA P., (2023), *Chy bude Nimetskyi istorychnyi instytut u Kyievi?* [in:] *Ukraina moderna* 29.09.2023: <https://uamoderna.com/blog/chy-bude-nimetskyu-istorychnyy-instytut-u-kyievi>. [In Ukrainian].

Bericht Bayreuther Friedensgespräche: “11 Monate Krieg gegen die Ukraine”. https://www.african-sociology.unibayreuth.de/de/news/2023/02_20_Bericht_Friedensgespraeche_11_Monate_Ukraine/index.html [In German].

BILOBROVETS O., (2022), *Mizhnarodna naukova konferentsiia “Viiny v Ukraini u XX i XXI st.: zasoby masovoi informatsii, eksperty, dezinformatsiia”*, [in:] “Ukrainskyi istorychnyi zhurnal”. № 6, s. 219–224. [In Ukrainian].

BOSSE M., *Ukraine: “Putin kann den Krieg politisch nicht mehr gewinnen”*. https://www.wz.de/nrw/wuppertal/ukraine-putin-kann-den-krieg-politisch-nicht-mehr-gewinnen_aid-66855231. [In German].

CAMPISI M., (2023), *Knapp 200 Menschen erinnerten auf dem Haidplatz an den anhaltenden Krieg* 24.02.2023: <https://www.mittelbayerische.de/archiv/1/knapp-200-menschen-erinnerten-auf-dem-haid-platz-an-den-anhaltenden-krieg-11976698>. [In German].

DOSTAL EXPERTIN B., (2024), *Kein Signal, dass Putins Regime wanken könnte*, [in:] “Regensburger Zeitung” 23.02.2024. <https://www.idowa.de/regionen/woerth-und-regensburg/regensburg/expertin-kein-signal-dass-putins-regime-wanken-koennte-104931.html>. [In German].

²² П. БАРВІНСЬКА, *Чи буде Німецький історичний інститут у Києві?* [у:] “Україна модерна”. 29.09.2023. <https://uamoderna.com/blog/chy-bude-nimetskyu-istorychnyy-instytut-u-kyievi>.

ECKL CH., (2023), Kriegsbeginn in der Ukraine: Eine Professorin aus Odessa schildert, wie sich Flucht anfühlt Mittelbayerische Zeitung 24.2.2023. <https://www.mittelbayerische.de/region/regensburg-stadt-nach-richten/kriegsbeginn-in-der-ukraine-eine-professorin-aus-odessa-schildert-wie-sich-flucht-anfuehlt-21179-art2196595.html>. [In German].

FÜRSTENAU M., Berlin zeigt Gesicht: für die Ukraine. <https://www.dw.com/de/berlin-steht-auf-f%C3%BCr-die-ukraine-gegen-putin/a-60937135>. [In German].

Istoryky ta viina: pereosmyslennia maibutnoho Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu. <https://www.duhk.org/uk/zakhodi/inshi-zakhodi/istoriki-i-viina>. [In Ukrainian].

Krieg in Europa: Russlands Angriff auf die Ukraine. Aktuelle Einschätzungen und historische Hintergründe 3.03.2022 p. https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/geschichte/osteuropaeische_geschichte/krieg_in_der_ukraine__digitale_gesprachsrunde__3.3.22.pdf. [In German].

KRONFELDNER F., (2023), Historiker: “Putin versteht nur das Gesetz der Macht”, [in:] “Regensburger Zeitung” 21.02.2023: <https://www.idowa.de/inhalt.ein-jahr-ukraine-krieg-historiker-putin-versteht-nur-das-gesetz-der-macht.abfd89a3-0cc2-46af-80fb-3780d27e53a4.html>. [In German].

Komisiiaistorykyiv poperedzhaie pro znyschennia ukrainskykh arkhiviv. 11.04.2022. http://www.duhk.org/uk/novini?tx_news_pi1%Baction%5D=detail&tx_news_pi1%Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=89&cHash=fa027b3ac11dc094bd1fd5c22875bc8c. [In Ukrainian].

MARTYNIUK O., Wars in Ukraine in the 20th and 21st Century: Media, Experts, Disinformation. <https://www.hsozkult.de/searching/id/fdkn-131860?title=wars-in-ukraine-in-the-20th-and-21st-century-media-experts-disinformation&recno=8&q=Martyniuk&sort=&fq=&total=53>. [In Ukrainian].

Namiry henotsydu u rosiiskii viini proty Ukrainy vzhe ochevydni. 12.04.2022. http://www.duhk.org/uk/novini?tx_news_pi1%Baction%5D=detail&tx_news_pi1%Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=91&cHash=b5635dbec280dd036ee9767b92b3cc15. [In Ukrainian].

Nimetsko-ukrainska komisiia istorykiv rekomenduie stvoryty Nimetskyi istorychnyi instytut u Kyievi. 8.04.2022. http://www.duhk.org/uk/novini?tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=87&cHash=50b72153323eda20f0198ff5c7db28c4. [In Ukrainian].

Podiumdiskussion “Krieg gegen die Ukraine. Wie er Gesellschaft und Politik verändert”, [in:] “Evangelisches Bildungswerk” (EBW) Regensburg, 22.02.2023. <https://www.gsoses-ur.de/events-and-news/detail/krieg-gegen-die-ukraine-wie-er-gesellschaft-und-politik-veraendert>. [In German].

Regensburg unterstützt kräftig Ukraine Forschung. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=531654455631455&set=a.527075509422683>. [In German].

SCHOLZ O., (2022), Regierungserklärung von Bundeskanzler Olaf Scholz am 27. Februar 2022. <https://www.bundeskanzler.de/bk-de/suche/regierungserklaerung-von-bundeskanzler-olaf-scholz-am-27-februar-2022-2008356>. [In German].

Solidarität mit Wissenschaftler: innen aus der Ukraine. https://www.geschichts-und-kunswissenschaften.uni-muenchen.de/ua_aktuell/index.html; Stipendiatinnen. https://www.geschichts-und-kunswissenschaften.uni-muenchen.de/ua_fellows/visitenkarten/index.html. [In German].

SCWARZ A., GRIESHAMMER J., (2023), Rückblick: “11 Monate Krieg gegen die Ukraine – Was war, was kommt?” (Podiumsdiskussion. <https://www.peaceandconflict.uni-bayreuth.de/en/news/2023/11-monate-rueckblick>. [In German].

Ukraine-Special: Woran forschen ukrainische Fellows in Deutschland? 10.10.2022. <https://www.geistes-und-sozialwissenschaften-bmbf.de/de/Interview-mit-der-Historikerin-Prof-Dr-Polina-Barvinska-Odesa-Ukraine-2720.html>; <https://www.geistes-und-sozialwissenschaften-bmbf.de/de/Interview-mit-Prof-Gennadij-Korolov-Institute-of-History-of-Ukraine-of-the-National-2721.html>. [In German].

Vebinar “Viina Rosii proty Ukrainy: rol istorii”. <https://www.duhk.org/uk/zakhodi/inshi-zakhodi/viina-rosiji-proti-ukrajini>. [In Ukrainian].

Viina Putina spriamovana na znyshchennia Ukrainy yak derzhavy ta natsii. Polityka Nimechchyny maie robyty vse dlia toho, shchoby zapobihy takomu stsenariiu. Rezoliutsiia Nimetsko-ukrainskoi komisii

istorykiv (nimetska sektsiia). <https://www.duhk.org/uk/presa/pres-relizita-rezoljuciji/detail/resolution-zur-lage-in-der-ukraine>. [In Ukrainian].

Winterschule Ukraine (LMU) Menschen im Krieg – Ukraine 2022/23. Eine interdisziplinäre Perspektive (Geschichte, Kultur und Wirtschaft, Literatur und Sprache, Menschenrechte) 27.03.2023–31.03.2023. https://www.slavistik.uni-muenchen.de/aktuelles/archiv/ukr_winterschule-2023/index.html. [In German].

WEITEN E., (2023), Wissenschaft hilft, vom Krieg in der Ukraine abzulenken Regensburger Zeitung 26.03.2023. <https://www.idowa.de/inhalt.professorin-floh-nach-regensburg-wissenschaft-hilft-vom-krieg-in-der-ukraine-abzulenken.73d77405-aaa3-4919-b287-fb259a6c4404.html>. [In German].

ZHOLKVER M., (2023), Rik viiny v Ukraini ta “zmina epokh” kantslera: shcho zminylosia? Deutsche Welle 1.03.2023. <https://www.dw.com/uk/rik-vijni-v-ukraini-ta-zmina-epoh-kanclera-so-zminilosia/a-64850574>. [In Ukrainian].

Українські науковці у Німеччині в часі широкомасштабної російської агресії: особистий досвід

У статті аналізується діяльність українських науковців, які опинилися в Німеччині після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Подано приклади дій урядовців Німеччини на підтримку України й українців, а також зазначено про те, що російсько-українська війна змінила політичний ландшафт у Європі та зруйнувала усталений порядок безпеки та співробітництва.

Ключові слова: агресія Росії проти України, українські науковці, українсько-німецька співпраця, міжнародна безпека.

Поліна Барвінська, докторка історичних наук, доцент, професорка кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м. Одеса, Україна); Гостьова дослідниця Лейбніц-Інституту східно- та південно-східноєвропейських досліджень (м. Регенсбург, ФРН),

Polina Barvinska, Doctor of Sciences in History, docent, professor of the Department of History of Ukraine at the Southern Ukrainian Nati-

onal Pedagogical University named after K. D. Ushynsky (Odesa, Ukraine); Visiting researcher at the Leibniz Institute for East and Southeast European Studies (Regensburg, Germany),

ORCID: 0000-0003-4902-0371

E-mail: barvinska.polina@gmail.com

Received: 24.02.2024

Advance Access Published: September 2024

**ВАЖЛИВІСТЬ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ АРХІВІВ
(ЗОКРЕМА ЩОДО ЧАСІВ СРСР) ПІД ЧАС
КУЛЬТУРОЦИДУ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ**

Алік Гомельський

**THE IMPORTANCE OF PRESERVING HISTORICAL
ARCHIVES (ESPECIALLY CONCERNING THE TIMES
OF THE USSR) DURING THE CULTUROCID
OF THE MODERN WAR**

Alik Gomelsky

The article discusses the importance of preserving private archives. It analyzes certain documents from the private archive of Avraam Shifrin, the head of the Research Center for the Study of Prisons, Psychiatric Hospitals, and Concentration Camps—a person of extraordinary fate and indomitable spirit. He placed great importance on the interactions between the Jewish and Ukrainian peoples in defending democracy and freedom in the USSR.

Keywords: Avraam Shifrin's private archive, preservation of archival heritage, Ukrainian-Jewish relations, documents.

Агресія, яку проти України веде путінська Росія вже майже 10 років, спрямована насамперед на знищення української ідентичності. Масштабне вторгнення у лютому минулого року лише кульмінація цієї війни. Втрати культурних цінностей України, включаючи розграбування зібрань музеїв, викрадення та знищення їх Росією – це величезна проблема. Але хочу звернути увагу на проблему знищення українських архівів. І це не обмежується архівами як такими, до цього відноситься також знищення книг та підручників українською мовою, з одночасною заміною їх російськими.

Архіви України – це не лише підтвердження давніх і глибоких коренів української мови та культури, а й документальні свідчення злочинів як царської, так і комуністичної Росії.

Історичний наратив сьогодні є найважливішою зброєю для агресора, який за своєю давньою традицією когнітивного дисонансу одночасно зводить до рангу святих як російських царів, так і комуністів, що їх знищували. Тому документи, що підтверджують українофобію Російської імперії та репресії СРСР проти України та українців, ретельно вилучаються з архівів у тимчасово-окупованій зоні. Особливу увагу зверну на архівні матеріали щодо взаємодії українців та євреїв у протистоянні білої, червоної та путінської росії, а також і на матеріали, що свідчать про спроби СРСР не допустити союзу українців та євреїв у їхньому прагненні до незалежності.

Архівні матеріали допомагають нам руйнувати міфи, які московські пропагандисти активно поширюють у соціальних мережах, публікаціях ЗМІ, а також, як не сумно, і в наукових спільнотах.

Крім збереження архівів, також необхідно популяризувати та поширювати їх зміст за допомогою публікації документів. На даний момент я займаюся обробкою архіву керівника Дослідницького Центру з вивчення в'язниць, спецпсихтюрем та концентраційних таборів Авраама Шифріна (1923–1998)¹. Людина незвичайної долі та незламної сили духу, він надавав величезного значення взаємодіям єврейського та українського народів². У його архіві я виявив велику кількість документів, книг, брошур, листів, що підтверджують наявність тісних зв'язків та союзництва народів у справі протистояння імперським діям Радянського Союзу. Включаючи персональне листування Шифріна з такими видатними українцями, як Ярослав і Слава Стецько, патріарх Йосиф Сліпий, Степан Мудрик та багатьма іншими.

У цьому ж архіві є унікальний документальний фільм “Країна-в'язниця” (“Prisonland”). Передісторія його створення є такою. У

¹ Див.: МИХАИЛ ЭДЕЛЬШТЕЙН, *Герой, авантюрист, сионист...* <http://www.lechaim.ru/ARHIV/207/edelshteyn.htm>.

² Архів Авраама Шифріна – приватна колекція історичних артефактів, яку було перевезено з Ізраїлю до Канади. Містить велику кількість як паперових, так і аудіо та відео матеріалів.

лютому 1973 року упродовж двох днів Авраам Шифрін дав великі свідчення не тільки про ГУЛАГ, а й структуру військової промисловості СРСР і радянську каральну систему, на засіданні Сенатського комітету США. Зазначу, що ця докладна доповідь була зроблена до публікацій основних книг Солженіцина. Як свідчать розсекречені архіви КДБ, зокрема текст спеціального повідомлення голови КДБ УРСР Федорчука керівнику Компартії УРСР Щербицькому, українські націоналісти ще в 1974–1975 роках наголошували, що книга “Архіпелаг ГУЛАГ” Солженіцина, незважаючи на плюси, повністю проігнорувала Україну, Голодомор, УПА, мільони ув’язнених та виселених, усю національно-визвольну війну українського народу, що красномовно свідчило про автора як про захисника російської імперії.

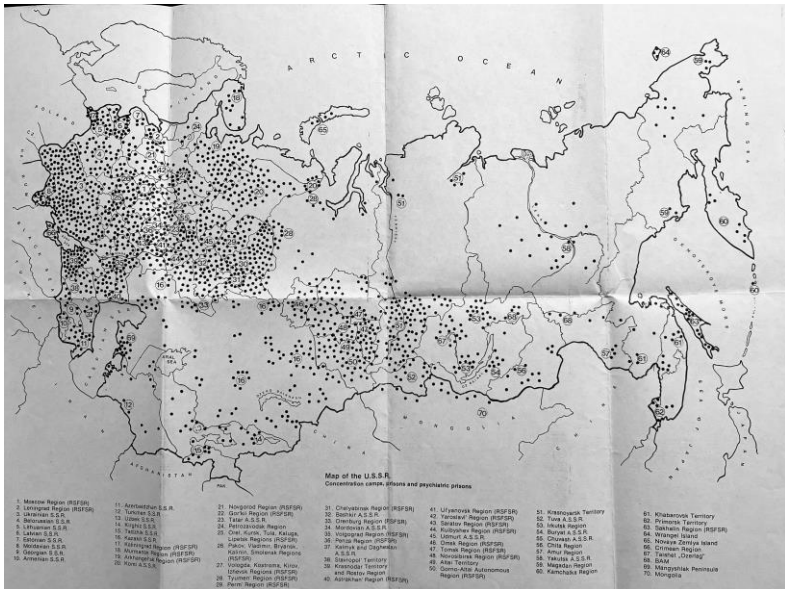
Факти ж, які оприлюднив у своїй доповіді Шифрін, були настільки приголомшливими для американських політиків, що він вирішив організувати майже неймовірне: провести таємну зйомку таборів, в’язниць та психіатричних лікарень закритого типу в СРСР і зробити документальну стрічку, показавши її потім у всьому світі.

У цьому фільмі глядач міг побачити ці каральні інституції СРСР, зняті ззовні та навіть зсередини. На цій унікальній стрічці були зафіксовані карцери, тюремні подвір’я, ув’язнені, транспорти ув’язнених під конвоєм, наглядачі, жінки та діти у дитячих концтаборах. До фільму були включені і відео-свідчення колишніх радянських політв’язнів (у тому числі самого Шифріна), які давали пояснення про місця, де вони самі відбували покарання. Кадри ці й сьогодні жахають своєю переконливістю, як і усвідомлення факту, що люди, які, знімали ці кадри, реально ризикували своєю свободою та життям. Фільм був відправлений на Белградську конференцію з прав людини, що відбулася у 1978 році. Упродовж наступних десяти років “Країна-в’язниця” була першим і єдиним документальним свідченням існування радянської пенітенціарної системи. Фільм був показаний на двадцяти п’яти найпопулярніших телеканалах найбільших країн світу. Спеціальні покази для політиків відбулися у парламентах Великобританії, Канади та Австралії. На жаль, сьогодні про існування цього фільму знають лише одиниці.

Але на щастя, AIRHS має копію відео-документа, за яким наприкінці 1970-х КДБ СРСР вів справжнє полювання. На додаток

до фільму, в архіві Авраама Шифріна є величезна кількість листів, свідчень, фотографій, відгуків та карт ГУЛАГу.

СРСР не дарма називали в'язницею народів. Ті, хто опинилися в ГУЛАГу, переконувалися в цьому наочно. Тому мета путінської пропагандистської машини сьогодні – це, з одного боку, знищення свідчень злочинів радянського режиму, а з іншого – зведення пам'ятників радянським тиранам як у самій Росії, так і на тимчасово-окупованих територіях – Маріуполі, Мелітополі, Генічеську, Новій Каховці та ін.

Саме документи з розсекречених архівів допомогли мені переконатися багатьох людей єврейського походження в тому, що лідер Української Народної Республіки Симон Петлюра не погромник і антисеміт, а якраз навпаки – філосеміт, який прагнув найтіснішої взаємодії між українцями та євреями³.

³ Див.: АЛК ГОМЕЛЬСЬКИЙ, *Єврейсько-українські відносини. XX сторіччя*. Київ: Вид-во "Український пріоритет", 2021, 264 с.

Але міф про погромників Петлюру, Стецька, Шухевича навмисно, постійно і дуже активно поширюється Росією із залученням, вибачте, корисних ідіотів на Заході. Перепрошую не за термін, а за особистість автора цитати.

■ НЬЮ-ЙОРК

На оборону Ю. Шухевича

ЛИСТ АВРААМА ШІФРІНА

Американський журнал «Коментар» надрукував у числі з 1 червня ц. р. листа Авраама Шіфріна, відомого жидівського діяча і колишнього політичного в'язня советських концтаборів. Лист А. Шіфріна, який перебуває тепер в Ізраїлі, стосується поновного арешту Юрія Шухевича, сина сл. п. головнокомандувача УПА ген. Тараса Чупринки — Романа Шухевича. Текст листа подаємо в перекладі українською мовою.

*

Люди! Ви, які живете в затишних квартирах, їсте три рази денно. Ви, які не знаєте, що це є жах арешту і страждання за тих, що лишилися вдома — рідних і дітей. Ви, які виявляєте своє обурення з приводу переслідувань Манюша Глезоса і Анджелі Дейвіс.

Я хочу крикнути Вам в обличчя: Де Ваше сумління?

Ось в СССР знову арешти, знову замикають людей у тюрми, а Ви і далі мовчите, а наші уряди хочуть «добрих відносин» з бандитами, що гноблять свій нарід в Росії. Ми ж бо не «встряємо у внутрішні справи». Це ж так вигідно! Хай тиснуть і вбивають чехів, мадярів, українців, євреїв і десятки інших народів — наше сумління спить. Адже всі ті Глезоси й Дейвіси можуть кричати і Ви їх чуєте — до їх послуг преса і телевізія.

А в СССР тільки що заарештовано мого друга — Юру Шухевича і він не може кричати, йому щільно замкнули уста.

Ми сиділи з Юрою в одному концтаборі і він перебував там цілих 18 років. І ось він знову заарештований... Знову знущання над ріднею, знову діти без хліба...

Весь «злочин» українця Юри Шухевича в тому, що він син генерала Шухевича, який мужньо виступив проти поневолення українців; весь «злочин» Юри в тому, що він любить свою батьківщину — а в Україні не можна бути українцем. І ось Юра, після 18-ти років тюрми — знову ув'язнений.

Він мовчить, його не почути. Але, я, єврей, гордий з того, що я націоналіст, звертаюся до Вас, люди вільного світу: Поможіть Юрі Шухевичові, вимагайте, щоб радянська влада звільнила його.

18 квітня 1972 р.

*

Разом із текстом листа А. Шіфріна в журналі «Коментар» надруковано фото Юрія Шухевича з дитиною на руках і довідку про Юрія Шухевича з інформацією, що він був арештований органами КГБ в 1948 році, мавши 15 років і засуджений на 10 років ув'язнення. В день звільнення, 21 серпня Юрій Шухевич був знову заарештований і засуджений на дальших 10 років. Звільнений 21 серпня 1968, був примушений залишитися на засланні в Нальчику, в Кабардино-Балкарській АРСР.

Надруковано листа А. Шіфріна заходами і коштом українського студентського Комітету оборони советських політв'язнів: Committee for Defense of Soviet Political Prisoners, P. O. Box 1294, Woodhaven, N. Y. 11421.

Перу А. Шифріна належить декілька книг⁴, які наświetлюють непересічну особистість автора. Про діяльність КДБ СРСР на Заході Авраам Шифрін написав книгу “Лабиринты КДБ”, де навіть приголомшливі факти провокацій та фальсифікацій щодо багатьох країн та політиків Заходу. Наприклад він написав про так званий “Тетчергейт”. Почалось все з того, що у ЗМІ начебто абсолютно випадково виявився запис нібито телефонної розмови між прем’єр-міністром Великобританії Маргарет Тетчер і президентом США Рональдом Рейганом. Під час розмови нібито Рейган заявив про свій намір використати Європу як фронт битви, щоб продемонструвати радянським лідерам рішучість США в ядерному конфлікті, в той час як Тетчер, нібито натякала, що корабель HMS Sheffield був навмисно принесений у жертву заради ескалації Фолклендської війни у 1982 році.

Насилу експерти встановили, що запис був скомпонований з окремих фраз і слів, уривків промов Тетчер і Рейгана у різний час під час публічних виступів. Така робота була не під силу аматорам, особливо в той час, коли Штучний Інтелект ще не існував, проте досі в інформаційному просторі активно поширюється версія, що цей запис – містифікація, влаштована членами анархо-панк-групи Crass, але не провокація КДБ, влаштована з метою загострити американсько-аргентинські відносини та розпалити антиамериканські настрої в Аргентині.

Іншими прикладами радянських підробок є фальшивий життєпис Ярослава Стецька, який українофоби використовують як документальний доказ антисемітизму лідера українських націоналістів. А також підроблені в СРСР документи по справі Івана Дем’янюка, які мало не призвели до неправомірної кари підсудного та відповідно до ганьби ізраїльської судової системи. Принцип “поділяй і володарюй” старий як світ, але продовжує ефективно працювати.

⁴ Одна із книг була вперше видана в 1973 р. російською мовою, опублікована також українською мовою: А. ШИФРИН, *Четвертый вимір*. Мюнхен: “Сучасність”, 1973, 431 с.; а друге видання доповнене спогадами дружини вийшло вже після його смерті. А. ШИФРИН, *Четвертое измерение*. Изд. 2-е. Иерусалим, 2008.

Наявність та збереження матеріальних доказів планомірної та великої роботи СРСР з дезінформації всього світу допомагає нам усім сьогодні протистояти путінській Росії на інформаційному фронті, розбиваючи танки їхніх міфів, ракетні установки інформаційних підтасувань та артилерію брехні.

References

GOMELSKYI ALIK, (2021), *Yevreisko-ukrainski vidnosyny. XX storichchia*. Kyiv: Vyd-vo "Ukrainskyi priorityet", 264 s. [In Ukrainian].

SHYFRIN A., (1973), *Chetvertyi vymir*. Miunkhen: "Suchasnist", 1973, 431 s. [In Ukrainian].

SHYFRYN A., (2008), *Chetvertoe yzmerenye*. Yzd. 2-e. Yerusalyim, 2008. [In Russian].

EDELSHTEIN MYKHAYL, (2009), *Heroi, avantiyryst, syonyst...* <http://www.lechaim.ru/ARHIV/207/edelshteyn.htm>. [In Russian].

Важливість збереження історичних архівів (зокрема щодо часів СРСР) під час культурициду сучасної війни

У статті йдеться про важливість збереження приватних архівів. Аналізуються деякі документи з приватного архіву керівника Дослідницького Центру з вивчення в'язниць, спецпсихтюрем та концетраційних таборів Авраама Шифріна. Людини незвичайної долі та незламної сили духу. Він надавав величезного значення взаємодіям єврейського та українського народів у відстоюванні демократії та свободи в СРСР.

Ключові слова: Приватний архів Авраама Шифріна, збереження архівної спадщини, українсько-єврейські взаємини, документи.

Алік Гомельський, Засновник і президент Асоціації міжнародної історії та політичних наук (AIHPS); Старший радник Центру східноєвропейської демократії (CEED) (м. Київ, Україна),

Alík Gomelsky, Founder and President of Association of International History and Political Science (AIHPS) Senior Advisor of Center of

East European Democracy (CEED) History researcher and author (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0009-0000-0306-3347

E-mail: alik.gomelsky@gmail.com

Received: 12.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**“ТРИ ДЕ-” (ДЕКОМУНІЗАЦІЯ, ДЕРАДІАНІЗАЦІЯ
(ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ), ДЕРУСИФІКАЦІЯ)
В ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ**

Галина Денисенко

**“THREE DE-” (DECOMMUNIZATION,
DESOVIETIZATION (DECOLONIZATION),
DERUSSIFICATION) IN THE PUBLIC SPACE
OF UKRAINE**

Halyna Denysenko

Attention is paid to the domestic experience of decommunization, mass demolition and dismantling of monuments to Soviet party and state figures. The new stage of this process, started in the spring of 2015, associated with the adoption of a package of documents on decommunization, significantly accelerated the process of cleaning up Ukrainian public space and brought it into the legal realm. Unfortunately, the laws do not stipulate the need to create a Museum for dismantled monuments. The authors of the laws ignored the relationship to the monumental art of the second half of the 20th century, which is associated with the Soviet period and communist ideology. To consider monumental art only through the prism of the Soviet period is to underestimate the cultural value of works that exist in a single copy and reflect one of the historical periods in the life of the people. The large-scale invasion of Russian wars into Ukraine on February 24, 2022 caused stirred up opposition from civil society, which inspired the process of dismantling a number of objects and memorials related to the history and culture of Russia and the USSR, clearing public space of markers of imperial claims to Ukrainian lands. The modern Russian-Ukrainian war is not only a confrontation with Putin’s Russia, but also a war for the final break with the old imperial and Soviet heritage. An important part of this heritage are monuments, toponyms, and museum expositions formed in those times. The problem of “three de-” is much more complex and large-scale, since it

is in no way limited to outlined planes. If the laws on decommunization are adopted, the laws on decolonization and derussification exist only in projects, which slows down the process of cleaning public space in a legal way.

Keywords: war, cultural heritage, memorial space, decommunization, desovietization (decolonization), derussification, museum, monument.

Сучасна російсько-українська війна, спрямована на знищення України як держави, українського народу (нації), носія від’ємного від російського і “русского миру” світогляду та історичної пам’яті, актуалізувала низку проблем, у тому числі у гуманітарній сфері. Гібридна війна Російської Федерації проти України з 2014 р. та повномасштабна агресія 24 лютого 2022 р. зробили тему культурної спадщини, масштаби втрат національного культурного надбання України актуальною для українського суспільства. Події війни пришвидшили процес переосмислення історичного минулого, активізували заходи щодо вилучення елементів імперської, радянсько-комуністичної ідеології з публічного простору, що посилює актуальність дослідження. Мета роботи передбачає аналіз процесів декомунізації, деколонізації та дерусифікації публічного простору, які мають стати надійним заслоном “русскому миру”, пріоритетом гуманітарної безпеки, підґрунтям для повноцінного та різностороннього демократичного розвитку Української держави. Наукова новизна полягає у дослідженні стану культурної спадщини України під час російсько-української війни, розв’язаної Росією в 2014 р., процесів декомунізації, дерадянізації, дерусифікації, які розгорнулися у публічному просторі України.

У сучасній українській історіографії широко досліджуються проблеми охорони і збереження культурної спадщини, її ролі у формуванні історичної пам’яті. Загальні питання стану рухомих і нерухомих пам’яток, реституції культурних цінностей, декомунізації публічного простору знайшли висвітлення у публікаціях В. Акуленка, О. Гриценка, Г. Денисенко, С. Кота, О. Титової, Д. Яшного та інших авторів. Для дослідження сучасного стану культурної спадщини під час війни, усунення з публічного простору та суспільної свідомості об’єктів культурної спадщини радянського періоду, частиною якої є монументи, пам’ятні знаки, меморіальні

стели, архітектурні елементи, музейні експозиції, сформовані у ті часи, використані матеріали ЗМІ, повідомлення з Інтернету, статистичні дані Міністерства культури та інформаційної політики України (далі – МКІП України).

Із початку нової фази агресії, а фактично повномасштабної війни Російської Федерації проти України, що вибухнула з новою силою на світанку 24 лютого 2022 р., російські окупанти під надуманими гаслами “денацифікації й демілітаризації”, заради вирішення своїх імперських, геополітичних, економічних, ідеологічних, екзистенційних цілей, спрямованих проти української цивілізації, прагнуть загарбати нашу землю, знищити український народ (націю), Україну як державу. Вони варварські нищать все, що пов’язано з нашою історією, культурою, історичною пам’яттю.

Сучасна російсько-українська війна є не тільки протистоянням із путінською Росією, а й війною за остаточний розрив із радянською та старою імперською спадщиною. Декомунізація, дерадянізація та дерусифікація, до якої додають і деколонізацію, розгорнулися в Україні з істотним запізненням, якщо порівнювати з досвідом інших країн Європи і країн, які виникли на пострадянському просторі, зокрема державами Балтії. Проблема “трьох де-” дуже складна і вирішувати її необхідно з урахуванням цілого комплексу питань. Необхідно враховувати, що радянська доба обійняла життя трьох поколінь українців і спричинила численні деформації на ниві культури, масової свідомості, повсякдення, моделей та каналів соціалізації, впливи яких у тому чи іншому вигляді побутують дотепер. Україна складно і непросто розлучається зі своїм комуністичним минулим. Рішенням про демонтаж пам’яток тоталітаризму, зміні топонімічних назв повинна передувати широка і послідовна інформаційно-роз’яснювальна робота серед населення. В першу чергу, це стосується людей старшого покоління, якому набагато складніше відмежуватися від усталених назв, звичаїв і традицій, що формувалися протягом життя. Молоде покоління, яке виросло в умовах незалежної Української держави, не переобтяжене спогадами про радянську дійсність, має сучасні знання, доступ до соціальних мереж, більш широкий світогляд, швидше адаптується до нових умов, але і до їх думки слід дослуховуватися.

Невід’ємна частина цього процесу – аналіз й всебічна оцінка радянського періоду, звільнення від впливу й наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя держави та суспільства після розпаду СРСР, широка просвітницька діяльність у ЗМІ – на радіо, телебаченні, в інтернеті, кінематографі, які охоплюють масову аудиторію і доступні багатьом людям. Це тривалі, багатогранні соціокультурні процеси усунення з публічного простору та суспільної свідомості культурної спадщини радянського періоду. Але це лише вершина айсбергу. Проблема “трьох де-” набагато складніша та масштабніша, позаяк у жодному разі не обмежується окресленими площинами. По закінченню російсько-української війни ХХІ ст. і перемоги над ворогом важливими завданнями має стати глибоке переосмислення нашої історії і культури, культурної спадщини без великодержавних наративів, сенсів, смислів, символів, ідеологічних кліше, нав’язаних офіційною радянською пропагандою.

Першим етапом на шляху до звільнення України від тоталітарного минулого стало юридичне оформлення фактичної декомунізації – прийняття Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. пакету декомунізаційних законів. Юридичне оформлення декомунізації значно прискорило очищення українського публічного простору і ввело його у правове поле. Після здобуття незалежності в 1991 р. українська влада мала вчасно подбати про те, щоб позбутися візуальних маркерів минулої доби, як це відбулося в країнах Центральної, Східної та Північної Європи.

Декомунізаційне законодавство забороняє подальше перебування радянських пам’ятників на вулицях та площах міст і сіл, але, разом з тим, дає можливість експонувати їх у музеях. Саме в музейному просторі відкриваються можливості для правдивої та об’єктивної оцінки подій та діячів ХХ ст. Але, на жаль, у законах не йдеться про необхідність створення Музею для демонтованих пам’яток. Автори законів обійшли увагою відношення і до монументально-декоративного мистецтва другої половини ХХ століття, яке пов’язують з радянським періодом і комуністичною ідеологією. Розглядати монументальне мистецтво лише через призму радянського періоду – це недооцінювати культурну цінність творів, які існують в єдиному екземплярі і відображають один з історичних періодів у житті народу.

Позитивний досвід створення музеїв про тоталітарні режими є в країнах Європи. Процес створення музеїв в Україні активізувався після прийняття законів про декомунізацію 2015 р. Про злочини тоталітарних режимів розповідає експозиція Національного музею-меморіалу “Тюрма на Лонцького”, відкритого у Львові 2009 р., який зазнав значних пошкоджень під час пожежі весною 2021 р. У листопаді 2016 р. питання створення першого в Україні парку-музею, де мають зайняти місце демонтовані в рамках “декомунізації” пам’ятники та пам’ятні знаки міста, розглядалися на круглому столі у Дніпрі. Міській владі після фахового обговорення питання було запропоновано заснувати історико-музейний комплекс “Парк тоталітарного періоду”, де будуть виставлені демонтовані пам’ятки, відтворено побут і стиль життя в період Радянського Союзу, а також нацистського режиму під час окупації міста у Другу світову війну. Історики виступили за зважений підхід до декомунізації, оскільки, на думку багатьох учасників круглого столу, через неорганізовані демонтажі Дніпро втратив низку важливих для історії та культури пам’яток мистецтва, цінних зразків монументальної пластики¹. Метою майбутнього парку-музею, створення якого заплановане після закінчення російсько-української війни, стане зображення подій і діячів тоталітарного режиму².

Демонтовані пам’ятники радянських діячів зберігають на території ставки Гітлера “Вервольф” біля селища Стрижавка (Вінницька обл.), у майбутньому їх планують об’єднати у музейний комплекс радянської доби³. Створення Музею тоталітарного минулого Київська міська рада анонсувала в 2016 р. Серед місць для його створення розглядалися Національний музей народної архітектури та побуту України у Пирогово, парк Партизанської Слави, ботанічний сад ім. академіка Олександра Фоміна, парк “Нивки”⁴. Україн-

¹ https://dniprograd.org/2016/11/29/u-dnipri-stvoryat-park-totalitarnogo-periodu_51742.

² <https://dr.vgorode.ua> >...> декомунізація.

³ <https://suspilne.media/317888-zvalise-radanskoi-istorii-so-robitimut-iz-pamatnikami-aki-zberigaut-na-stavci-vervolf-poblizu-vinnici>.

⁴ <https://kyivcity.gov.ua/news/muzey-totalitarnogo-minulogo-mozhe-zyavitsya-v-kiyevi-vzhe-nastupnogo-roku>.

ський інститут національної пам'яті пропонував відкрити Музей на території Національного експоцентру України (ВДНГ), використавши радянську архітектуру, але для реалізації ідеї забракло ресурсів⁵.

Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого – лише перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Експозиція музею тоталітаризму має на меті не забуття радянського минулого, ігнорування великого періоду в житті народу, а навпаки, бути прикладом того, що жакливі події тоталітарної доби з голодоморами, репресіями ніколи не повинні повторитися. Сучасні комеморативні практики передбачають цивілізовані способи позбавлення від пам'ятників і назв, які символізують комуністичний період історії ХХ століття, створення меморіальних просторів, спрямованих на переосмислення минулого та дискусії про майбутнє. Питання створення Музею у Києві залишається відкритим і сьогодні, а доля демонтованих пам'ятників залишається невизначеною. Після демонтажу їх транспортують на територію Державного музею авіації ім. О. Антонова. Серед перших були пам'ятники льотчику В. Чкалову, генералу армії М. Ватутіну⁶, радянському військовому діячу М. Щорсу, пам'ятник якому демонтували 9 грудня 2023 р.⁷

Під час розгляду пам'яток періоду громадянської і Другої світової війн, трагічних і водночас героїчних періодів в історії України слід приймати зважені рішення щодо демонтажу. Не викликає сумнівів, що пам'ятні знаки, меморіальні дошки на честь державних, партійних, військових діячів, які були пов'язані з більшовицькою владою, терором, репресіями, голодоморами, причетні до знищення незалежності УНР, мільйонів українських патріотів, повинні бути зняті. В той же час збереглися будинки, які можуть представляти інтерес як пам'ятки архітектури. У ході Української рево-

⁵ Г. ДЕНИСЕНКО., О. ДЕНИСЕНКО, *Переосмислення минулого: меморіальний простір в незалежній Україні*, [у:] “Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика”. 2021. Вип. 26, с. 83–100.

⁶ Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України. – Засідання Експертної комісії з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП. – Протокол від 25.01.23.

⁷ <https://nv.ua/ukr/kyiv/u-centri-kiyeva-demontovali-pam-yatnik-shhorsu-nabulvari-shevchenka-mozhlive-chastkove-perekrittva-ruhu-50375025.html>.

люції 1917–1921 рр., громадянської війни поряд з партією більшовиків діяли й інші партії соціалістичного спрямування, громадські об’єднання, військові організації, діяльність яких може представляти інтерес, і заслуговує на відзначення. Необхідно популяризувати національну історію, спираючись на історичні факти, підтвержені документами.

Держава має взяти на себе обов’язок охорони і збереження пам’ятників і пам’ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни. Закон України “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років” інкорпорував частину символів і наративів “великої вітчизняної війни” у наратив Другої світової війни як цілком легітимну частину національної історії, що зняло низку нагальних питань, передусім щодо національно-визвольного руху⁸.

На пам’ятниках і пам’ятних знаках, що увічнюють події Другої світової війни, необхідно замінити дату Великої вітчизняної війни на хронологічні рамки Другої світової – 1939–1945 рр., а також усунути радянську символіку. Як приклад зваженої одностайної позиції членів Експертної комісії з питань обліку об’єктів культурної спадщини МКІП України було запропоновано на постаментах пам’ятників Казимиру Гапоненку (1931–1942), учню київської школи, страченого німцями за допомогу партизанам (СІШ № 110), Герою Радянського Союзу, санітарці Марії Боровіченко, учасниці оборони Києва 1941 р. (СІШ № 122), на честь захисників Києва 1941 р. в Голосіївському парку ім. М. Рильського, на честь викладачів, співробітників і студентів Київського політехнічного інституту, загиблих у роки німецько-радянської війни зафіксувати дату – 1939–1945 рр. У багатьох містах на п’єдесталах знаходиться військова техніка періоду Другої світової війни, яку іноді розбирають на брухт, відправляють на переплавку. В той же час існують воєнопатріотичні клуби, які займаються реконструкцією бойових дій, проводять ретро-виставки військової техніки, різноманітні конкур-

⁸ <https://www.ipiend.gov.ua/upload/nz/nz-82/riabchuk-dekomunizatsia.pab>. М. РЯБЧУК, *Декомунізація чи деколонізація? Що показала політична дискусія з приводу “декомунізаційних” законів*, [у:] “Наукові записки ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України”. 2016. Вип. 2(82), с. 110.

си, тренування, і члени цих клубів із задоволенням скористаються можливістю використати військову техніку у патріотичному вихованні молоді, відновленні історичної пам'яті.

Для багатьох міст і сіл деякі монументи стали візитівкою, що набули популярності серед населення і туристів, і до цього слід підходити зважено, з урахуванням голосу місцевої громади. В деяких випадках варто переосмислити пам'ятку, надавши їй інший смисл. 14 травня 2022 р. було ухвалено рішення Київради про перейменування арки Дружби народів у місті Києві на арку Свободи українського народу⁹. Міська комісія з декомунізації у Каховці запропонувала створити Музей монументальної пропаганди тоталітарного періоду з включенням до нього “Легендарної тачанки” або зміни напису на пам'ятнику, присвятивши його вшануванню Українського повстанського руху¹⁰. Але, на жаль, пам'ятник залишився на тимчасово окупованій території Херсонської області.

У публічному просторі залишаються переважно об'єкти, які експерти відносять до складних випадків декомунізації, коли, монумент одночасно має бути демонтований як символ тоталітаризму, але охороняється як витвір мистецтва. Пам'ятник Артему у Святогірську (Донецька обл.), споруджений 1927 р., яскраве відображення Ленінського плану монументальної пропаганди, елемент ідеологічної пропаганди раннього радянського періоду. Разом з тим, це – унікальний твір у стилі кубізму геніального українського скульптора І. Кавалерідзе – найбільший у цьому стилі в Європі (висота – 22 м, з постаментом – 28 м). Залізобетонна конструкція настільки надійно вмонтована в скелю, що її неможливо демонтувати. Пам'ятка монументального мистецтва національного значення, розташована на території державного історико-культурного заповідника, являється частиною Музейного фонду України. Для збереження твору видатного українського скульптора об'єкт потребує переосмислення з акцентом на творчості геніального митця, збереженні для нащадків правдивої пам'яті про минуле¹¹.

⁹ <https://www.ukrinform.ua/rubric-keiv/3483157>.

¹⁰ <https://www.radiosvoboda.org/tachanka-кахovka-dek>.

¹¹ Р. ЛУЖЕЦЬКИЙ, *Як декомунізувати Артема і врятувати Кавалерідзе*, [у:] “Історична правда”. 2018. 30 листопада.

Декомунізація – надзвичайно значущий процес, не менш важливий, ніж денацифікація у післявоєнній Німеччині. Закони поставили на порядок денний низку назрілих питань, у тому числі щодо демонтажу пам’яток періоду тоталітаризму, який проводився стихійно і неорганізовано. Питання щодо зняття з постаментів пам’ятників численних ленінів, діячів радянського періоду не викликає заперечень, але це має бути демонтаж, а не вандалізм і руйнування. Для очищення публічного простору від маркерів тоталітарного минулого центральним і місцевим пам’ятоохоронним органам необхідно вирішувати дуже багато питань. Головне, щоб це відбувалося цивілізовано з дотриманням норм пам’ятоохоронного законодавства.

Ініціаторами ідеї зібрати і зберегти демонтовані пам’ятники комуністичної доби та створити експозицію “Парк радянського періоду” в 2016 р. стали наукові співробітники Державного історико-культурного заповідника “Спадщанський ліс” (м. Путивль Сумської обл.) на чолі з директором С. Тупиком. Заповідник включає Музей партизанської слави, Музей зброї та військової техніки, а також єдиний в Україні Музей просто неба “Парк радянського періоду”, відкритий у вересні 2019 р. До Музею завезено близько 90 пам’ятників, демонтованих на Сумщині, встановлено 49 скульптур партійних та державних діячів комуністичної доби¹². Протягом 2021 р. планувалося приєднати до колекції 35–40 скульптур з Івано-Франківської, Полтавської, Сумської, Чернігівської областей. Експонати оздоблено табличками із супровідною інформацією (адреса, де перебував пам’ятник, дані про авторів, час встановлення). На окремих стендах планувалося розмістити стислу історичну довідку про діячів комуністичного режиму. Таким чином, символічний ландшафт Спадщанського лісу поєднає різні засоби збереження історичної пам’яті про тоталітарні режими ХХ століття – нацистський і комуністичний¹³.

¹² І. ДЕНИСЕНКО, *Музей “Парк радянського періоду” у Спадщанському лісі*. 2019, с. 19. <http://putivl-zapovidnyk.pp.ua/naukovtsju/muzej-park-radjanskogo-periodu-u-spadschanskomu-lisi.php>.

¹³ Л. РОЖКОВА, *Пам’ять про тоталітарні режими ХХ століття у музеях Сумщини*. 2019, с. 9. [https:// repo.snau.edu.ua>bitsream> Пам’ять](https://repo.snau.edu.ua>bitsream> Пам’ять).

У 2006 р. в степу Бессарабії, в 200 км від Одеси (Болградський р-н), родина одесита О. Паларієва заснувала етнографічний комплекс, в якому діє і Музей пам'ятників соцреалізму. В Музеї представлено 130 експонатів – погруддя, барельєфи, пам'ятники робітників, державних і партійних діячів, літаки радянського періоду. Створення комплексу – спроба відродити пам'ять про молдавські села з традиційними хатами, вівчарством, виноробством і землеробством, на місці яких у 1946 р. був створений радянською владою танкодром, а також про тоталітарний режим ХХ ст. і його діячів¹⁴.

Наявність музеїв, виставок комуністичної символіки знизить конфліктність у справі очищення меморіального простору України, введе цей процес у рамки законних дій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану “війну пам'ятників”. Щоб не виникало суспільних суперечок слід адаптувати пам'ятник у нових історичних умовах або музеєфікувати його у відведеному для цього місці. Упродовж 2022 року в Україні було перейменовано 9859 географічних назв і демонтовано 145 пам'ятників, пов'язаних з пропагандою російської імперської політики¹⁵. Згідно Наказу Міністра культури № 200 від 4.04.2016 “Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України”, 794 об'єкти у 13 областях України не підлягали занесенню до Державного реєстру. Близько 350–400 об'єктів культурної спадщини, в основному у Донецькій, Луганській областях і в тимчасово окупованому Криму, не були демонтовані¹⁶, залишилися не перейменованими 300 об'єктів топоніміки, у тому числі дві області – Дніпропетровська та Кіровоградська, які заплановано змінити відповідно на Січеславську і Кропивницьку¹⁷.

Логічним продовженням декомунізації має бути деколонізація, яка передбачає позбавлення публічного простору від імперсь-

¹⁴ <https://www.bbc.com>ukrainian> features – 41814209>.

¹⁵ <https:// acc.cv.ua > news > ukraine > u-2022 – rosa-v – ukr>.

¹⁶ О. Гриценко, *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Київ, 2019, с. 160.

¹⁷ <https:// hromadske.ua/ authors / lisa. Svīt Ліза Сівец. “Час – і все буде ОК”. Як Україна пережила п'ятирічку декомунізації>.

кої спадщини. Незалежна Українська держава постала на руїнах Російської імперії, логічним наступником якої став тоталітарний Радянський Союз. Колонізація і русифікація упродовж століть запроваджувалися в Україні в усіх сферах. Пам’ятники, назви, присвячені російським діячам науки і культури нав’язувалися імперським центром, щоб прив’язати українську історію, культуру до імперії, формували стереотип про вторинність української культури та її зв’язок з російською, використовувалися фальшиві наративи на підтримку імперських амбіцій. Через повномасштабне вторгнення Росії запит на заміну радянського й російського спадку на український у нашій державі значно активізувався. Декомунізація та деколонізація передбачає переосмислення минулого, відновлення національної пам’яті, культурної та історичної ідентичності, повернення із забуття видатних постатей і подій української національної культури та історії. Саме російсько-українська війна пришвидшила ухвалення законів, які віддаляють нас від тоталітарного минулого, залежності від амбіцій і бажань російської держави зі знищення українців, захопленню нашої землі і встановленню “руського мира”.

Зареєстрований на початку квітня 2022 р. у Верховній Раді України законопроект № 7253 “Про внесення змін до Закону «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України”, Закон України “Про дерадянізацію законодавства України про скасування дії на території України актів органів влади СРСР та УРСР”, який набув чинності 7 травня 2022 р., направлені на прискорення дерадянізації, дерусифікації, деколонізації українського соціуму¹⁸.

21 березня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект № 7253 “Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України”, який після другого читання отримав назву “Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколоніза-

¹⁸ О. БАЖАН, *У чому полягає деколонізація в українському публічному просторі в умовах Російсько-української війни?* [у:] “За ідентичність і незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі”: у двох книгах. Кн. 1. Київ: Кліо, 2022, с. 109–111.

цію топонімії”¹⁹. В ньому дана оцінка російській імперській політиці як злочинній. Закон забороняє присвоювати географічним об’єктам назви, що звеличують, пропагують або символізують державу-окупанта або її визначні, пам’ятні, історичні та культурні місця, дати, події, її діячів, які здійснювали військову агресію проти України та інших суверенних країн, державну тоталітарну політику та практику, пов’язану з переслідуванням опозиції (опозиційних діячів), дисидентів та інших осіб за критику тоталітарного радянського та тоталітарного російського режиму, зокрема й громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях України або тимчасово перебували на території держави-окупанта та стали жертвами переслідування з боку російських репресивних органів¹⁹.

3 травня 2023 р. ухвалено Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей формування Державного реєстру нерухомих пам’яток України” про незанесення до Державного реєстру та вилучення з Державного реєстру окремих об’єктів культурної спадщини, який безпосередньо стосується формування публічного простору України. Автори запропонували зміни до статей 13 і 15 Закону України “Про охорону культурної спадщини” з акцентом на незанесення до Реєстру щойно виявлених об’єктів культурної спадщини та пам’яток, які є символікою комуністичного тоталітарного режиму або російської імперської політики. Запропонована стаття 151 присвячена механізму вилучення з Реєстру пам’яток з символікою комуністичного тоталітарного режиму або російської імперської політики²⁰. Ухвалення цих законів значно спростило вирішення низки питань місцевим пам’яткоохоронним органам із усунення з публічного простору – демонтажу, перенесенню об’єктів культурної спадщини, які не відповідають історичним і мистецьким критеріям, пам’яток із імперським чи радянським минулим. Цивілізований демонтаж допомагає очистити публічний простір й унеможливило повернення імен російських діячів на українські вулиці, площі чи парки.

¹⁹ <https://unn.ua/news/zelenskiy-pidpisav-zakon-pro-dekolonizatsiyu-ta-derusifikatsiyu-toponimiyi>.

²⁰ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3097-20#Text>.

У парламент представниками різних фракцій подані законопроекти “Про деколонізацію гуманітарної сфери України”, “Про подальшу деколонізацію, деокупацію та суверенізацію культурного простору України”, які обговорюються науковою і культурною громадськістю. Червоною лінією у запропонованих документах проходить ідея очищення публічного простору від імперських маркерів, символів російської імперської гегемонії, радянських і пострадянських символів, які використовуються в соціально-комунікаційних технологіях впливу Російської Федерації на внутрішню політику інших країн.

Відмова України від колоніального спадку відбувається шляхом активного очищення локації міст і сіл від монументів та інших об’єктів, які покликані закріплювати російські пропагандистські наративи. Наслідки повномасштабного вторгнення не залишили жодного шансу на сприйняття українцями проросійських цінностей, які побачили реальні дії російської армії у звільнених від окупації населених пунктах. До МКІП України надходять запити від місцевих органів влади щодо демонтажу та переміщення пам’ятників, барельєфів, меморіальних дощок. До списку про зняття з державного обліку пам’ятників діячам радянської доби в місті Києві внесені пам’ятник на честь українського радянського письменника й громадського діяча О. Бойченка, бюсти В. Боженка та Н. Крупської, пам’ятники М. Кирпоносу, М. Фрунзе, С. Ковпаку, меморіальна дошка на будинку штабу округу на честь маршала Радянського Союзу Г. Жукова та багато інших²¹. У Києві зі стели міст-героїв на Шулявці прибрали назви російських міст, замість яких з’явилися назви українських міст-героїв: Буча, Волноваха, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Миколаїв, Охтирка, Харків, Херсон, Чернігів²².

У зв’язку з активним очищенням громадського простору від монументів та інших об’єктів, які закріплювали в Україні російські пропагандистські наративи, МКІП України разом з Українським інститутом національної пам’яті створили експертну раду, яка роз-

²¹ [https:// thepage.ua/ua/news/derusifikaciya-ta-dekomnizaciya-kiyeva-robotativaye](https://thepage.ua/ua/news/derusifikaciya-ta-dekomnizaciya-kiyeva-robotativaye).

²² [https:// kanaldom.tv/masova-derusyfikacziya-ta-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video](https://kanaldom.tv/masova-derusyfikacziya-ta-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video).

глядає ці питання відповідно до пам'яткоохоронного законодавства та розподілу повноважень між органами місцевої та центральної влади, враховуючи статус пам'ятника – національного чи місцевого значення, запити і рішення місцевої громади. Упродовж 2022 р. до МКІП України надійшли запити з Києва, Житомира, Переяслава, Рівного, Чернігова про вилучення з Державного реєстру нерухомих пам'яток України монумента на відзначення 300-річчя возз'єднання України з Московією, пам'ятників розвіднику, Герою Радянського Союзу М. Кузнецову, російському поету О. Пушкіну у Мукачеві, Тернополі, Ужгороді, Чернігові, с. Заболотівці Львівської області²³. За 8 місяців 2022 р. демонтовано 28 пам'ятників О. Пушкіну у 14 регіонах України, 9 – М. Горькому, 4 – М. Островському і 4 – О. Суворову²⁴.

У Києві перший пам'ятник О. С. Пушкіну з'явився в 1899 р. до 100-річчя від дня народження поета. На кошти, зібрані викладачами і учнями 5-ї Києво-Печерської гімназії, перед гімназією (нині – Національний транспортний університет) було встановлено бронзове погруддя поета (ск. Р. Бах). Цей пам'ятник, твір монументального мистецтва, потрапив під хвилю незаконного знесення. Завдяки адміністрації університету його вдалося зберегти, а дирекція Музею історії Києва виступила з ініціативою перенесення до Музею пам'ятників, демонтованих у столиці з подальшим використанням їх як експонатів в екскурсіях про історію міста та негативні наслідки впливу Росії на життя українців²⁵. Демонтовані у Києві пам'ятники О. С. Пушкіну за погодженням з дирекцією Музею перенесені на територію “Київської картинної галереї”²⁶.

²³ Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. – Протокол від 1.06.2022 р.

²⁴ <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/334655-znesli-28-pamyatnikiv-pushkinu-skilki-pam-yatnikiv-derusifikovali-v-ukrayini-minkult>.

²⁵ <https://www.RBC.ua/UKR/stiler/Kievi-znesli-pamyatnik-Pushkinu-Foto-1665571356.HTML>.

²⁶ Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України. Експертна комісія з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКІП України. – Протокол від 25.1.23 р.

Декомунізація, дерадянізація та дерусифікація – складний процес, який передбачає переосмислення минулого, відновлення національної пам’яті, культурної та історичної ідентичності, повернення із забуття видатних постатей і подій української історії. Історичний і культурний фронт, як і збройний, відіграють важливу роль у сучасному інформаційному просторі, і пам’ятникам історії та культури, які є матеріалізованим виявом історії, потужним чинником встановлення зв’язку минулого із сьогоденням, каталізатором збереження і збагачення патріотичних цінностей, важливою складовою ідентичності нації, належить особливе місце. Перемога України у війні – це перемога і на культурному фронті.

Проблема “трьох де-” – декомунізація, дерадянізація, дерусифікація згенерували дуже потужні, тривалі процеси, подолання яких потребує систематичних і послідовних практик у всіх сферах суспільного життя. В умовах сучасної війни вони значно ускладнені. В умовах війни невпинно зростають втрати національної культурної спадщини, пов’язані з нищенням і пошкодженням пам’яток археології, історії, науки і техніки, архітектури й містобудування, музеїв, історико-архітектурних заповідників, об’єктів історичної забудови, меморіальних стел, скульптур. Необхідно документувати, фотографувати, зберігати в архівах, оцифровувати пам’ятки і їхній стан в умовах російсько-української війни для того, щоб наступні покоління могли усвідомити масштаб і характер війни в ХХІ столітті. По закінченню війни паралельно з відновленням народного господарства основними напрямками у сфері охорони культурної спадщини стане документальне опрацювання фактів воєнних злочинів проти об’єктів культури для притягнення винних до відповідальності.

Спрощене і блискавичне вирішення проблеми “трьох де-” в умовах війни може призвести до збіднення національної історико-культурної спадщини за рахунок знесення, демонтажу пам’яток, які є пам’ятками монументального мистецтва. Деякі пам’ятники та скульптури мають радянську чи російську складову і підлягають декомунізації, водночас, вони є творами мистецтва, які можна перенести до музеїв. Демонтаж, перенесення пам’яток має вирішуватися у правовому полі відповідними пам’яткоохоронними органами. Цей процес вимагає скрупульозної роботи фахівців – істориків,

мистецтвознавців, культурологів, музейників – для надання об’єктивної оцінки мистецької цінності творів, історичних подій і діячів, увічнених у пам’ятках, які підлягають демонтажу. Цивілізований демонтаж пам’ятників з російською і радянською символікою допомагає очистити публічний простір України, і це крок до перемоги, оскільки кожне таке рішення повертає нашій нації почуття гідності, самодостатності і впевненості у перемозі.

References

BAZHAN O., (2022), U chomu poliahaie dekolonizatsiia v ukrainskomu publichnomu prostori v umovakh Rosiisko-ukrainskoi viiny? [in:] “Za identychnist i nezalezhnist. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitchni paraleli”: u dvokh knykhakh. Kn. 1. Kyiv: Klio, 2022, s. 109–111. [In Ukrainian].

DENYSENKO H., DENYSENKO O., (2021), Pereosmyslennia mynuloho: memorialnyi prostir v nezalezhnii Ukraini, [in:] “Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka”. 2021. Vyp. 26, s. 83–100. [In Ukrainian].

DENYSENKO I., (2019), Muzei “Park radianskoho periodu”, [in:] “Spadshchanskomu lisi”. 2019, s. 19. <http://putivl-zapovidnyk.pp.ua/naukovtsju/muzej-park-radjanskogo-periodu-u-spadshchanskomu-lisi.php>. [In Ukrainian].

HRYTSENKO, O., (2019), Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe. Kyiv, s. 160. [In Ukrainian].

LUZHETSKY, I. R., (2018), Yak dekomunizuvaty Artema i vriatuvaty Kavaleridze, [in:] “Istorychna Pravda”. 30 lystopada. [In Ukrainian].

Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy. Ekspertna komisiia z pytan obliku obiektiv kulturnoi spadshchyny MKIP Ukrainy. – Protokol vid 1.06.2022 r.

Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy. Ekspertna komisiia z pytan obliku obiektiv kulturnoi spadshchyny MKIP Ukrainy. – Protokol vid 25.1.23r.

RIABCHUK M., (2016), Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazala politychna dyskusiiia z pryvodu “dekomunizatsiinykh” zakoniv, [in:] “Naukovi zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy”.

2016. Вyp. 2(82), s. 110. <https://www.ipiend.gov.ua/upload/nz/nz-82/riabchuk-dekomunizatsia.pab>. [In Ukrainian].

ROZHKOVA L., (2019), Pamiat pro totalitarni rezhymy XX stolittia u muzeiakh Sumshchyny, s.9. <https://repo.snau.edu.ua>bitsream>. [In Ukrainian].

SIVETS LIZA, “Chas – i vse bude OK”. Yak Ukraina perezhyla piatyrichku dekomunizatsii. <https://hromadske.ua/authors/lisa>. Sviit. [In Ukrainian].

https://dniprograd.org/2016/11/29/u-dnipri-stvoryat-park-totalitarnogo-periodu_51742.

<https://dr.vgorode.ua>...>dekomunizatsiia>.

<https://suspilne.media/317888-zvalise-radanskoi-istorii-so-robi-ti-mut-iz-pamatnikami-aki-zberigaut-na-stavci-vervolf-poblizu-vinnici>.

<https://kyivcity.gov.ua/news/muzey-totalitarnogo-minulogo-mozhe-zyavitisya-v-kiyevi-vzhe-nastupnogo-roku>.

<https://www.ukrinform.ua>rubric-keiv>3483157>.

<https://www.radiosvoboda.org>tachanka-kahovka-dek>.

<https://www.bbc.com>ukrainian>features-41814209>.

<https://acc.cv.ua>news>ukraina>u-2022-rosa-v-ukr>.

<https://unn.ua/news/zelenskiy-pidpisav-zakon-pro-dekolonizatsiyu-ta-derusifikatsiyu-toponimiyi>.

<https://thepage.ua/ua/news/derusifikaciya-ta-dekomunizaciya-kiyeva-robotatrivayeye>.

<https://kanaldom.tv/masova-derusyifikacziya-ta-dekomunizacziya-u-vidpovid-na-vijnu-rf-yak-ukrayinczi-pozbavlyayutsya-staryh-symvoliv-video>.

<https://www.RBC.ua/UKR/stiler/Kievi-znesli-pamyatnik-Pushki>.

<https://www.village.com.ua/village/city/city-news/334655-znesli-28-pam-yatnikiv-pushkinu-skilki-pam-yatnikiv-derusifikuvali-v-ukrayini-minkult>.

<https://nv.ua/ukr/kyiv/u-centri-kiyeva-demontuvali-pam-yatnik-shchorsu-na-bulvari-shevchenka-mozhlyve-chastkove-perekrittya-ruhu-50375025.html>.

“Три де-” (декомунізація, дерадянізація (деколонізація), дерусифікація) в публічному просторі України

Увага приділена вітчизняному досвіду декомунізації, масовому знесенню і демонтажу пам’ятників радянським партійним і державним діячам. Новий етап цього процесу, розпочатий навесні 2015 р., пов’язаний із прийняттям пакету документів про декомунізацію, значно прискорив процес очищення українського публічного простору і ввів його в юридичну площину. На жаль, у законах не прописано про необхідність створення Музею для демонтованих пам’яток. Автори законів обійшли увагою відношення до монументального мистецтва другої половини ХХ століття, яке пов’язують з радянським періодом і комуністичною ідеологією. Розглядати монументальне мистецтво лише через призму радянського періоду – це недооцінювати культурну цінність творів, які існують в єдиному екземплярі і відображають один з історичних періодів у житті народу. Широкомасштабне вторгнення російських війн в Україну 24 лютого 2022 р. викликало хвилю спротиву громадянського суспільства, що інспірувало процес демонтажу низки об’єктів і меморіальних пам’яток, пов’язаних з історією та культурою Росії та СРСР, очищенням публічного простору від маркерів імперських претензій на українські землі. Сучасна російсько-українська війна є не тільки протистоянням із путінською Росією, а й війною за остаточний розрив із старою імперською та радянською спадщиною. Важливою частиною цієї спадщини є монументи, топоніми, музейні експозиції, сформовані у ті часи. Проблема “трьох де-” набагато складніша та масштабніша, позаяк у жодному разі не обмежується окресленими площинами. Якщо закони про декомунізацію прийняті, то закони про деколонізацію і дерусифікацію існують тільки в проектах, що гальмує процес очищення публічного простору у законний спосіб.

Ключові слова: війна, культурна спадщина, меморіальний простір, декомунізація, дерадянізація (деколонізація), дерусифікація, музей, пам’ятник).

Галина Денисенко, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна),

Г. ДЕНИСЕНКО. “Три де-” (декомунізація, дерадянізація...) ...

Halyna Denysenko, Candidate of historical Sciences (PhD), Senior researcher fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage at the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20 th Century of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0003-4672-1586

E-mail: denisenko51@gmail.com

Received: 24.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**ЕКОНОМІЧНІ ВАЖЕЛІ ВПЛИВУ НА СИСТЕМУ
ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

Тетяна Катаргіна

**ECONOMIC LEVERS OF INFLUENCE ON THE
SYSTEM PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE:
FOREIGN EXPERIENCE**

Tetiana Katargina

The article examines the means of restoring monuments of history and culture of Ukraine damaged and destroyed during the Russian-Ukrainian war. During the rocket and bomb attacks of the Russian invaders on the territory of Ukraine, unique examples of the historical buildings of many cities, architectural structures of different eras, and monumental works of outstanding artists were plundered. Museum collections and monuments were stolen and taken away by the occupiers. All these challenges encourage Ukrainians to realize the need to restore the damaged cultural heritage, which is the basis of the nation's self-identity.

Understanding that state institutions do not have sufficient resources to restore all the destroyed objects of cultural heritage of Ukraine, it is necessary to develop ways of solving urgent issues regarding the restoration of historical objects at the expense of other sources. Therefore, the experience of financial support in the field of preservation of cultural heritage in foreign countries should be taken into account.

The experience of countries with a market economy, which widely attract private capital to finance projects in the field of culture, is important in the conditions of Ukraine's current situation. The implementation of plans for the preservation of the cultural heritage of the countries of Western Europe and America depends on the presence of legal mechanisms and financial benefits that exist in society and stimulate the investment of funds in the "non-profit" sphere. This activity also requires the presence of

a developed infrastructure of organizations that take care of the problems of ethnic, ecological and cultural development of society.

Keywords: cultural heritage, destroyed monuments, public associations, foreign countries.

У сучасних умовах руйнівної війни, яку проти України розпочала країна-агресор РФ, відбувається культургейт щодо пам'яток культурної спадщини. Пошкоджені та зруйновані унікальні зразки історичної забудови багатьох міст, монументальні твори видатних митців, викрадені окупантами музейні колекції, пам'ятники. Все це спонукає українців до усвідомлення необхідності відновлення зруйнованої культурної спадщини, як основи самоідентичності.

Слід готуватися до значної роботи в цьому напрямі після завершення воєнного протистояння. Розуміючи, що державні інституції не матимуть достатньо ресурсу для відновлення всіх зруйнованих об'єктів культурного надбання України, слід вже зараз розробляти шляхи вирішення нагальних питань відродження за рахунок інших джерел. Тому маємо розглянути досвід фінансової підтримки сфери збереження культурної спадщини у зарубіжних країнах.

Для країн з ринковою економікою важливе значення має частка приватного капіталу в галузі культури. Участь приватного капіталу у культурних проєктах країн Західної Європи й Америки залежить від наявності правових механізмів та фінансових пільг, які існують у суспільстві й стимулюють вкладання коштів у “неприбуткову” сферу. Також вона потребує наявності розвиненої інфраструктури організацій, які опікуються проблемами етнічного, екологічного та культурного розвитку суспільства. Такий правовий механізм розроблений у країнах Європи та Америки. Крім загальнодержавних законів, в основу яких покладені визначення й норми Конвенції ЮНЕСКО “Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини” 1972 р. (ратифікована Україною у 1988 р.), існують ще закони, які регулюють участь місцевих органів влади, приватних та добровільних організацій у справі збереження нерухомих пам'яток історії та культури.

Наприклад, у Великій Британії Національний Траст, створений ще у 1895 р., як філантропічна організація, у 1907 р. спеціальним законом був позбавлений сплати податків. На сьогодні Траст керується законом 1973 р. й несе відповідальність за збереження 500 історико-культурних об'єктів, як то історичні будинки, костьоли, пам'ятники, сади й парки, історичні місцевості. Траст володіє такими об'єктами, як музей Р. Бернса в Глазго у Шотландії, Шекспірівський меморіал в історичному місті Стретфорд-на-Ейвоні, палац Бленхейм – резиденція Вінстона Черчилля неподалік від Оксфорду в Англії, замками й фортецями в Уельсі. На 2020 р. нараховувалося 5,6 млн. членів Трасту¹.

У США аналог Британського трасту – Національний траст з історичного збереження був затверджений спеціальним законодавчим актом Конгресом у 1947 р. з метою поліпшення збереження американської культурної спадщини за рахунок активізації участі громадськості в збереженні історичних об'єктів, а також для забезпечення навчальними та консультативними програмами з управління та використання визначного історико-культурного майна. На сьогодні Траст володіє 27 історичними місцевостями, які зберігаються виключно за рахунок благодійних внесків. На сьогодні нараховується 750 тис. членів трасту².

У Польщі відповідно до Закону “Про охорону пам'яток та опіку над пам'ятками” від 23 липня 2003 р. діє Національний фонд охорони пам'яток, розпорядником якого є Міністр культури та охорони національної спадщини Республіки Польща. “Фонд оперує доходами від штрафів, що накладаються органами охорони культурної спадщини. Відповідні кошти призначені для співфінансування витрат, необхідних для проведення консерваційних, реставраційних чи інших робіт на пам'ятках культурної спадщини. Подібна практика украї актуальна для України та могла б надати додат-

¹ The National Trust Interesting facts and figures [https://www. Bradfordgrammar.com/wp-content/uploads/2020/07/ The-National-Trust-Facts-Figures-docx.pdf](https://www.Bradfordgrammar.com/wp-content/uploads/2020/07/The-National-Trust-Facts-Figures-docx.pdf).

² Saving America's historic sites. <https://savingplaces.org/saving-americas-historic-sites>.

кові кошти для здійснення робіт на об'єктах культурної спадщини”³.

Спонсорська підтримка програм зі збереження культурної спадщини відіграє важливу роль у формуванні сприятливих умов для проведення цілеспрямованої роботи з вивчення, дослідження та пропаганді знань про пам'ятки серед широких кіл громадськості. З іншого боку, пам'яткоохоронна діяльність сприяє розповсюдженню інформації стосовно благодійницької допомоги у захисті культурної спадщини як окремих меценатів, так і крупних корпорацій, що дуже цінується суспільством. Крім того, створюються сприятливі умови для організації додаткових робочих місць серед різноманітних верств населення. Догляд та обслуговування об'єктів історико-культурного значення користується підтримкою як приватних установ, так і держави загалом.

Серед неурядових інституцій вагомий вплив мають товариства, об'єднання, фонди, які існують за рахунок благодійних внесків своїх постійних членів, або окремих приватних осіб. Благодійництво всіляко підтримується державними структурами. Завдяки таким товариствам обмежені державні кошти, які виділяються на заходи зі збереження пам'яток одержують суттєву фінансову підтримку. Це діє на користь всього суспільства, тому держава всіляко заохочує громадян до благодійництва, яке набуло широкого розповсюдження в багатьох соціальних сферах життя західних країн. Для цього держави використовують фінансові важелі. Благодійні внески позбавляються від сплати податків. Нерухомість, яка передається власником під опіку благодійного товариства або фонду, звільнюється від сплати податку на спадщину при тому, що нащадки мають право користуватися майном з урахуванням деяких обмежень тощо.

Наприклад, “Фонд історичних будинків (Historic Houses Foundation), створений у 2005 році як Фонд замських будинків надає гранти для: відновлення та консервації історичних сільських будинків, а також прилеглих садів і господарських споруд; реставрації і збереження творів мистецтва і предметів, що становлять науковий

³ Т. В. МАЗУР, І. М. МИЩАК, *Законодавство у сфері охорони культурної спадщини в Україні та Польщі; Порівняльний аналіз.* file:///C:/Users/katat/Downloads/166899- Текст%20статті-366768-1-10-pdf.

та історичний інтерес. Зазвичай гранти надаються для об'єктів, внесених до відповідних офіційних реєстрів спадщини, наприклад Англійського реєстру парків і садів, хоча бувають і винятки, якщо будівля, на думку грантодавців, має достатнє історичне або архітектурне значення. Характерно, що під сільськими будинками розуміються не лише ті, що знаходяться нині у сільській місцевості, а й ті, що знаходилися в ній колись, а потім були включені в міську забудову”⁴.

У Канаді подібним реєстром опікується Трстова компанія “Спадщина Канади”, яка спільно із Канадським інститутом з консервації та Асоціацією професійних консультантів зі спадщини вперше застосували комп'ютерні технології для обліку об'єктів культурної спадщини. У 1982 р. на обліку бази даних, яка включала рухомі й нерухомі об'єкти, нараховувалося вже 200 тис. пам'яток⁵.

Етнічні общини в різних країнах створюють свої благодійні фонди для збереження культурних традицій. Вони зацікавлені у розповсюдженні інформації про культурний внесок свого народу в скарбницю світової культури. Прикладом такої діяльності служать кроки, які зробила українська діаспора в напрямі популяризації та увічнення пам'яті діячів української культури в країнах зарубіжжя⁶. Архітектурні споруди й монументальні пам'ятники на честь вшанування пам'яті діячів української культури були встановлені за кошти, які збирала українська громада кожної з країн, створюючи тимчасові фонди для одержання благодійних внесків. Так, у 38 країнах встановлено 85 пам'ятників на честь Тараса Шевченка⁷.

⁴ О. М. Литвиненко, *Участь неурядових організацій у збереженні культурної спадщини (досвід Великої Британії)*, с. 5. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-05/kulturna-spadshchyna1.pdf>.

⁵ ТЕТЯНА КАТАРГІНА, *Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003, с. 91.

⁶ *Ibid.*, с. 99.

⁷ ТЕТЯНА КАТАРГІНА, *Пам'ятники на честь генія українського народу Т. Г. Шевченка в країнах світу*, [у:] “Україна ХХ ст.: культура, ідеологій, політика. Збірник статей” / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. Випуск 27. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023, 281 с.

Також на кошти, зібрані українцями зарубіжжя встановлені пам'ятники та меморіальні дошки на честь Івана Франка, Михайла Грушевського, Василя Стефаника, Лесі Українки, Івана Пулюя, Пантелеймона Куліша в Австрії, Канаді, Польщі, США. Українці діаспори в різних країнах встановили більше 30 пам'ятників на вшанування жертв геноциду українського народу – Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Крім того, створені меморіали на честь борців за волю України. Таким чином, українська культурна спадщина входить до культурного простору інших держав. Не випадково, у Канаді на державному рівні 7 вересня визначений днем “Української спадщини”.

Потрібно зазначити, що у Великій Британії фінансова підтримка проєктів зі збереження пам'яток історії та культури надаються у вигляді грантів. “Наприклад, товариство Історична Англія (Historic England) надає їх: власникам історичних місць чи будівель на їх реставрацію або дослідження; місцевим органам влади, що опікуються об'єктами культурної спадщини; неурядовим організаціям з відповідною спеціалізацією. Соціально значимим елементом діяльності благодійних організацій у сфері спадщини є широке залучення волонтерів. Їх кількість варіюється від 53 тисяч у Національному трасті до кількох десятків у невеликих місцевих організаціях”⁸.

Таким чином, умовою підтримки приватними особами благодійних організацій є їх різноманітна, багатогранна діяльність у сфері культурно-освітніх закладів; пільги, які отримують члени таких організацій при відвіданні визначних місць, що знаходяться у різних куточках країни та належать цій організації.

Крім того, їх приваблює пільгове оподаткування, яке зафіксоване в кожній з країн на рівні законодавства і стосується власників історико-культурних об'єктів. Особливого значення набувають гранти, які надаються для відновлення конкретних споруд та об'єктів.

Накопичення досвіду в пам'яткоохоронній діяльності і можливості його поширення на різноманітні соціальні кола надають можливість працевлаштування громадян. Стрімке зростання культурологічних ініціатив у кожній з країн сприяє розвитку волонтерства.

⁸ О. М. ЛИТВИНЕНКО, *Участь неурядових організацій...*, *op. cit.*

Все це допомагає залученню коштів на підтримку збереження історико-культурних об'єктів незалежно від можливостей фінансової допомоги від державних інституцій.

References

KATARHINA TETIANA, (2003), Zberezhennia kulturnoi spadshchyny u Velykii Brytanii, SSHA, Kanadi (istoriia i suchasnist). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, s. 91, 99. [In Ukrainian].

KATARHINA TETIANA, (2023), Pamiatnyky na chest henii ukrainskoho narodu T. H. Shevchenka v krainakh svitu, [in:] “Ukraina XX st.: kultura, ideologii, polityka. Zbirnyk statei” / Hol. red. V. Smolii, vidp. red. V. Danylenko, red.-uporiad. V. Shvydki. Vypusk 27. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 281 s. [In Ukrainian].

LYTVYVENKO O. M. Uchast neuriadovykh orhanizatsii u zberezhenni kulturnoi spadshchyny (dosvid Velykoi Brytanii). <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-05/kulturna-spadshchyna1.pdf/> [In Ukrainian].

MAZUR, T. V., MYSHCHAK I. M. Zakonodavstvo u sferi okhrony kulturnoi spadshchyny v Ukraini ta Polshchi; Porivnialnyi analiz. <file:///C:/Users/katat/Downloads/166899- Tekst%20statti-366768-1-10-pdf.> [In Ukrainian].

Saving America's historic sites. <https://savingplaces.org/saving-americas-historic-sites.> [In English].

The National Trust Interesting facts and figures. [https:// www.bradfordgrammar.com/wp-content/uploads/2020/07/The-National-Trust-Facts-Figuresdocx.pdf.](https://www.bradfordgrammar.com/wp-content/uploads/2020/07/The-National-Trust-Facts-Figuresdocx.pdf.) [In English].

Економічні важелі впливу на систему захисту культурної спадщини: зарубіжний досвід

У статті розглянуті питання засобів відновлення пошкоджених та зруйнованих під час російсько-української війни пам'яток історії та культури України. Під час ракетних й бомбових ударів російських загарбників по території України були сплюндровані унікальні зразки історичної забудови багатьох міст, архітектурні споруди різних епох,

монументальні твори видатних митців. Окупантами були викрадені й вивезені музейні колекції та пам'ятники. Всі ці виклики спонукають українців до усвідомлення необхідності відновлення пошкодженої культурної спадщини, яка є основою самоідентичності народу.

Розуміючи, що державні установи не мають достатніх ресурсів для відновлення всіх зруйнованих об'єктів культурної спадщини України, необхідно розробити шляхи вирішення нагальних питань щодо відновлення історичних об'єктів за рахунок інших джерел. Тому слід враховувати досвід фінансової підтримки у сфері збереження культурної спадщини в зарубіжних країнах.

Досвід країн з ринковою економікою, які широко залучають приватний капітал для фінансування проєктів у галузі культури, має важливе значення в умовах сучасного становища України. Реалізація планів зі збереження культурного надбання країн Західної Європи й Америки залежить від наявності правових механізмів та фінансових пільг, які існують у суспільстві й стимулюють вкладання коштів у “неприбуткову” сферу. Ця діяльність також потребує наявності розвиненої інфраструктури організацій, які опікуються проблемами етнічного, екологічного та культурного розвитку суспільства.

Ключові слова: культурна спадщина, зруйновані пам'ятки, громадські об'єднання, зарубіжні країни.

Тетяна Катаргіна, старший науковий співробітник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Відділу історії України другої половини ХХ ст., Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна),

Tetiana Katargina, Senior researcher fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage of Ukraine at the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century, The Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0002-2964-2926

E-mail: katativan@gmail.com

Received: 27.12.2023

Advance Access Published: September 2024

ЗРУЙНОВАНІ ТА ПОШКОДЖЕНІ У 2022–2023 РР. ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Олександр Коваленко, Олена Потапенко

HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS OF CHERNIHIV REGION DESTROYED AND DAMAGED IN 2022–2023 DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Oleksandr Kovalenko, Olena Potapenko

The article attempts to determine the number of historical and cultural monuments in the Chernihiv region damaged as a result of the full-scale invasion of Russian troops, as well as during missile attacks from the territory of the aggressor state. The authors focused mainly on immovable heritage objects: monuments of history, architecture and art, with the exception of archaeological monuments. This is explained by the difficulty of surveying the territory where active hostilities have recently taken place, due to the risk of mine-explosive injuries caused by the dense mining of the territory and the threat of enemy shelling, because the communities of the region bordering the Russian Federation are still under constant enemy attacks.

So far, the objects of cultural heritage of the regional center have suffered the greatest losses: enemy aircraft and artillery damaged numerous structures – monuments of local and national importance, entered in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine.

It is worth noting that the historical landscape of Chernihiv region repeatedly suffered significant cultural losses in the 20th century: as a result of hostilities during the Second World War and the state anti-religious policy of the 1930s–50s, aimed, among other things, at the destruction of monuments of sacred architecture.

The purpose of the article is to generalize and systematize information available in the public space about the consequences of the Russian invasion

for the cultural heritage of the region, to form a basic list necessary for cataloging damaged monuments.

Relying on general scientific methods of synthesis and analysis, and using the historical-systemic method, we analyzed the published testimonies of eyewitnesses regarding the destruction of cultural heritage objects by the troops of the aggressor state, formed a generalized list of such monuments, and illustrated the most damaged buildings with the available photo materials.

Keywords: Russian-Ukrainian war, monuments of history and culture, Chernihiv region, Chernihiv.

Російське повномасштабне вторгнення стало неочікуваною катастрофічною подією як для мешканців, так і для балансоутримувачів пам'яток історії та культури Чернігова й області. Окупація Чернігівщини тривала з 24 лютого до 3 квітня 2022 р. – понад 40 діб. Обласний центр з перших днів перебував під масованими обстрілами ворожої артилерії та авіації, внаслідок чого постраждали не лише пам'ятки, але й історичний ландшафт, змінилося суспільне сприйняття деяких об'єктів. Нині відомо, що з початку повномасштабного вторгнення на Чернігівщині пошкоджені 76 закладів культури, з них 24 об'єкти культурної спадщини – це пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології, у тому числі 18 культових споруд¹.

Загалом протягом цього досить короткого часу у Чернігові зазнали пошкоджень численні пам'ятки історії та культури місцевого і національного значення.

25 лютого 2022 р. пошкоджено будівлю Чернігівського обласного управління Служби безпеки України (пам'ятка історії, рішення № 551 від 17.11.1980 р., за адресою вул. Шевченка, буд. 28). Внаслідок пожежі повністю зруйновано дах будівлі, міжповерхове перекриття, знищені інтер'єри споруди, віконні блоки. Та найбіль-

¹ В. ВАРХОЛ, *Відбудова двох найбільших бібліотек Чернігівщини: скільки грошей треба та коли завершити ремонт.* <https://suspilne.media/552951-vidbudova-dvoh-najbilsih-bibliotek-cernigivsini-skilki-grosey-treba-ta-koli-zaversat-remont>.

ша втрата, за словами голови Державної архівної служби України А. Хромова, це знищені вогнем 13 тисяч архівних документів².

27 лютого 2022 р. центр Чернігова пережив масоване бомбардування ворожою авіацією. Постраждали будинок, у якому мешкав письменник Г. Успенський (після руйнування він втратив охоронний статус пам'ятки історії), дерев'яний особняк, поч. ХХ ст. (пам'ятка архітектури, вул. Коцюбинського, буд. 39, охоронний номер 17-Чг), будинок Державного банку (вул. Магістратська, буд. 7, охоронний номер 4-Чг) та найбільш понівечена пам'ятка – кінотеатр ім. Щорса (вул. Магістратська, буд. 3, охоронний номер 76-Чг), в якому знаходився Чернігівський молодіжний центр, яка зазнала прямого влучання авіаційної бомби.

Іл. 1. Чернігівський молодіжний центр

² *Через обстріл у будівлі архіву СБУ в Чернігові згоріли 13 тисяч історичних документів.* <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3671020-cez-obstril-u-budivli-arhivu-sbu-v-chernigovi-zgorili-13-tisac-istoricnih-dokumentiv.html>.

6 березня 2022 р. внаслідок мінометного обстрілу російських окупантів під загрозою руйнування перебувала історична забудова (пам'ятки та об'єкти культурної спадщини) вулиць Князя Чорного, Коцюбинського, Хлібопекарської та комплекс пам'яток на території чернігівського Дитинця (вулиці Музейна, Преображенська).

Було пошкоджено будинок-музей Михайла Коцюбинського (пам'ятка історії, рішення № 286 від 31.05.1971 р.), що входить до комплексу Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського. Постраждали ганок, стіни, підмурок, перекриття, вікна, двері та окремі інтер'єри музею, окремі меблі та експонати, зокрема меморіальна книжкова шафа та рояль. Також на межі втрати опинилася “зелена експозиція” – меморіальний сад, започаткований родиною письменника³.

Того ж вечора під обстріл потрапила Казанська церква (пам'ятка архітектури, охоронний номер 18-Чг, вул. Коцюбинського, буд. 5). Стіни споруди були посічені уламками снаряду. Частково був зруйнований її паркан.

Під час влучання снаряду в житловий багатоповерховий будинок (вул. Тиха, буд. 1) осколками пошкоджено стіну огорожі Державної установи “Чернігівський слідчий ізолятор”, який хоч і не має охоронного статусу, але є об'єктом культурної спадщини, збудований на поч. XIX ст.⁴. Також пошкоджено комплекс споруд Єлецького монастиря, заснованого у 1060 р. Він включає Успенський собор, церкву-усипальницю Я. Лизогуба, надбрамну дзвіницю 1670–1675 рр., яка є найстарішою висотною будівлею Чернігова, трапезну Петропавлівську церкву, келії, серед яких найстаріша житлова будівля Лівобережжя, й інші споруди (пам'ятка національного значення, охоронний номер 817). Від осколків постраждала монастирська дзвіниця, мури, світлові барабани Успенського собору⁵.

³ О. КРАВЧЕНКО, *Мінкультури закликає досеєднатись до відновлення пошкодженого росіянами*. https://lb.ua/culture/2023/02/02/544494_minkulturi_zaklikaie_doiednatis.html.

⁴ Н. ГОМАН, *Пошкоджені житлові будинки і паркан церкви. Окупанти вкотре обстріляли мирні райони Чернігова*. <https://suspilne.media/214937-poskodzeni-zitlovi-budinki-i-parkan-cerkvi-okupanti-vkotre-obstrilali-mirni-rajoni-cernigova>.

⁵ Д. ПОНОМАРЕНКО, *Церкви вцілили, але кілька будівель мають серйозні*

6 березня снаряд влучив під стіну Будинку жіночої гімназії (нині – Чернігівський обласний художній музей імені Григорія Галагана, пам'ятка історії, рішення № 118 від 26.03.1984 р.). Вибуховою хвилею пошкоджено цегляну кладку чолової та бічної стін, уламками вибито вікна. Навпроти розташована пам'ятка архітектури національного значення – колишній будинок губернатора, зведений на поч. XIX ст., нині – Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського. Уламки від вибуху міни частково пошкодили фасад, вибиті вікна в кількох залах на другому та третьому поверхах, вестибюль⁶.

11 березня 2022 р. внаслідок авіаційного удару було зруйновано пам'ятку архітектури місцевого значення – Музей українських старожитностей В. Тарновського, кін. XIX ст. (охоронний номер 12-Чг, нині – Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва)⁷.

Світовий фонд пам'яток “World Monuments Fund” організував захисну консервацію будівлі. Тут застосовувався принцип консервації на період короткого часу, до середини весни 2023 р. Нині здійснено протиаварійні роботи з відтворення зовнішнього об'єму будівлі.

Поряд пошкодило ще одне приміщення обласної бібліотеки для юнацтва за адресою вул. Шевченка, 54. Це садибний будинок кін. XIX ст. (пам'ятка архітектури, охоронний номер 37-Чг). Потребували термінового ремонту дах, двері та вікна.

16 березня 2022 р. під щільним ворожим обстрілом перебувала Болдина гора. Один зі снарядів впав біля підніжжя пагорба на

пошкодження, Андрій ГЛУХЕНЬКИЙ, Чернігів стародавній. <https://old-chernihiv.com/tserkvy-vtsilily-ale-kilka-budivel-mayut-serjozni-poshkodzhennya-andrij-gluhenkij-chernigiv-starodavnij>; Війна безжальна до пам'яті: які об'єкти української спадщини ми втрачаємо. <https://discover.ua/inspiration/vйна-bezzhalna-do-pamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoyi-spadshchynu-my-vtrachayemo>.

⁶ М. ПРОКОПЕНКО, *Понад 40 днів в облозі: як рятували колекцію Чернігівського історичного музею. <https://suspilne.media/241184-ponad-40-dniv-v-oblozi-ak-ratuvai-kolekciu-cernigivskogo-istoricnogo-muzeu>.*

⁷ *Загарбники знищили музей українських старожитностей у Чернігові. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3426768-zagarbniki-znisili-muzej-ukrainskih-starozitnostej-u-cernigovi.html>.*

вул. Іллінську, спричинивши масштабну пожежу та загибель людини. Варто зазначити, що Болдина гора – це унікальне цілісне історичне середовище, яке включає одночасно об'єкти археології, архітектури, історії (у тому числі, некрополі).

Іл. 2. Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва

Інший снаряд впав у верхній частині Болдиної гори біля альтанки, спорудженої у 1911 р., повністю знищивши її. Також під час бомбардування Болдиної гори осколками пошкоджений меморіал Слави (пам'ятка історії, рішення № 286 від 31.05.1971 р.), знищене електронно-інформаційне табло з іменами чернігівців, які загинули у Другій світовій війні, встановиле 9 травня 2021 р. Вибуховою хвилею були вибиті шибки у вікнах Іллінської церкви XII ст. (пам'ятка національного значення, охоронний номер 818/1). Ці вікна відновлені працівниками балансоутримувача (Національного історико-культурного заповідника “Чернігів стародавній”) власними зусиллями.

Інтенсивні обстріли міста 24–26 березня 2022 р. спричинили часткові пошкодження Спаського собору XI ст. (пам'ятка національного значення, охоронний номер 811). Під час бомбардувань було уражено південно-західну вежу собору, зокрема посічені осколками стіни та південний вхідний тамбур, в якому також побиті стіни та шибки у вікнах. Постраждав дах хрещальні поруч зі Спаським собором⁸.

Під обстрілами 26 березня 2022 р. перебував і чернігівський кафедральний собор святої великомучениці Катерини 1715 р. – пам'ятка архітектури національного значення (охоронний номер 816), яскравий зразок козацького бароко Лівобережжя. Постраждав північний фасад⁹, його ремонт здійснено коштом меценатів, які побажали зберегти анонімність¹⁰.

29 березня росіяни публічно заявили про те, що вони зменшують свої наступальні дії та активність на чернігівському та київському напрямках, але вночі 30 березня вкотре обстріляли середмістя Чернігова. Одразу постраждали три пам'ятки. Це Чернігівська обласна універсальна бібліотека імені Короленка (нині – імені Олександра і Софії Русових). Приміщення бібліотеки – пам'ятка архітектури поч. ХХ ст., було збудовано для Дворянського та селянського поземельного банку (має подвійний охоронний статус – як пам'ятки історії та пам'ятки архітектури, охоронний номер 8-Чг, рішення № 286 від 31.05.1971 р.). У будівлі внаслідок влучання частини реактивного снаряду розбитий дах, віконні блоки, наявні тріщини у стінах.

⁸ Д. ПОНОМАРЕНКО, *Церкви ціліли, але кілька будівель мають серйозні пошкодження*, АНДРІЙ ГЛУХЕНЬКИЙ, *Чернігів стародавній*, ор. сіт.

⁹ *Війна безжальна до пам'яті: які об'єкти української спадщини ми втрачаємо*. <https://discover.ua/inspiration/viyna-bezzhalna-do-pamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoji-spadshchyny-my-vtrachayemo>.

¹⁰ *Як на Чернігівщині відновлюють пошкоджені російськими обстрілами пам'ятки культури*. <http://svoboda.fm/culture/Culture/291548.html>. С. БЛЮУС, *У Чернігові почали відновлювати пошкоджену рашистами Катерининську церкву (Фотофакт)*. <https://cheline.com.ua/news/vijna/u-chernigovi-pochali-vidnovlyuvati-poshkodzhenu-rashistami-katerininsku-tserkvu-fotofakt-320597>.

Також пошкоджено виставкову залу та приміщення, в якому розміщується Спілка художників Чернігова. – пам'ятка архітектури поч. ХХ ст. (Будинок пожежного товариства, охоронний номер 7-Чг). Постраждали зовнішні стіни (включно з віконними укосами), покриття даху, частково зруйновані дерев'яні та металеві конструкції покрівлі, зовнішні та внутрішні дверні і віконні блоки¹¹.

Третя споруда (пам'ятка архітектури серед. ХХ ст.) – будинок Поштампу (охоронний номер 78-Чг), в якому було зруйновано вхід, пошкоджено колонаду, віконні та дверні блоки¹².

Під час березневих обстрілів вибуховою хвилею завдано шкоди особняку 1906 р., який багато років був домівкою для Чернігівського обласного відділення Всеукраїнського товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка (вул. Хлібопекарська, буд. 10, охоронний номер 5-Чг), – вибито вікна, пошкоджено покрівлю.

Окремо варто зазначити, що протягом усього періоду облоги Чернігова тривали обстріли міських кладовищ, у тому числі, пам'ятки історії – Петропавлівського цвинтаря (вул. Старобілоуська), та кладовища “Яцево”, де знаходяться близько двадцяти окремих поховань – пам'яток історії. Серед найбільш постраждалих – ділянка, де розташовані могили воїнів, полеглих під час бойових дій на Сході України у 2014–2022 рр. (мова наразі йде про 14 поховань)¹³.

19 серпня 2023 р. сталася найбільш трагічна подія після деблокади Чернігова: російські війська вчинили ракетний обстріл центру міста. Загинули семеро осіб, серед них – шестирічна дитина.

Було пошкоджено вісім пам'яток у межах вулиць Магістратської, Гетьмана Полуботка, Шевченка та Проспекту Миру. З них

¹¹ Г. КОРОЛЬ, *Найбільш зруйнована з нині діючих Спілка художників Чернігова шукає гроші на відновлення будівлі*. <http://chernihiv.city/articles/230367/spilka-hudozhnikiv-chernigova-potrebuye-finansovoi-pidtrimki-dlya-vidnovlennya-svoih-primisichen>.

¹² *Хронологія подій у Чернігові та Чернігівській області під час російсько-української війни: 30–31 березня 2022 року*. <https://www.helsinki.org.ua/articles/khronolohiia-podiy-u- chernihovi-ta-chernihivskiy-oblasti-pid-chas-rosiysko-ukrainskoi-viyny-30-31-bereznia-2022-roku>.

¹³ В. ЧЕПУРНИЙ, *Чернігів: Пошкоджені росіянами пам'ятники відновлять коштом бюджету*. <http://www.golos.com.ua/news/186621>.

сім – місцевого значення та одна пам'ятка національного – мурована П'ятницька церква, кін. XII ст. (охоронний номер – 815), а саме:

– Адміністративний будинок, 1952 р. (нині – Апеляційний суд Чернігівської області, вул. Гетьмана Полуботка, буд. 2, охоронний номер 74-Чг), вибито вікна, зламано механізм вуличного годинника;

– Будинок Губернської земської управи, XIX – поч. XX ст. (Чернігівська обласна державна адміністрація, вул. Шевченка, буд. 7, охоронний номер 2-Чг). Пошкоджено віконні блоки та покрівля;

– Будинок Державного банку (Чернігівська міська рада, вул. Магістратська, буд. 7, охоронний номер 4-Чг). Споруда двічі потрапила під вибухову хвилю, постраждали віконні блоки;

– Готель “Десна”, 1952 р. (нині – Господарський суд Чернігівської області, Аптека-музей, вул. Магістратська, буд. 1, охоронний номер 75-Чг). Внаслідок влучання уламка ракети пошкоджено цегляну кладку фасаду, втрачені віконні блоки. Також припинила роботу розміщена на першому поверсі Аптека-музей (заклад функціонував у такому форматі з грудня 2018 р.);

– Кінотеатр, 1935 р., реконструйований 1947 р. (Чернігівський молодіжний центр, вул. Магістратська, буд. 3, охоронний номер 76-Чг). Споруда повторно потрапила у зону ураження;

– Будинок школи сліпих, кін. XIX ст. (Музичний коледж ім. Л. М. Ревуцького, Проспект Миру, буд 16 а, охоронний номер 8122)¹⁴.

Та найбільш руйнівних наслідків зазнала пам'ятка місцевого значення 1958 р. – Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка (охоронний номер 1-Чг). Зафіксовано аварійний стан покрівлі, пошкодження віконних блоків, декору, однієї з двох унікальних люстр, виготовлених спеціально для цього закладу. Були виконані першочергові протиаварійні роботи із залученням спецтехніки ДСНС, прибирання та демонтаж обладнання здійснювався зусиллями волонтерів¹⁵.

¹⁴ Російський ракетний обстріл пошкодив пам'ятку архітектури “Будинок школи сліпих” у Чернігові. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/37673-43-rosijskij-raketnij-obstril-poskodiv-pamatku-arhitekturi-budinok-skoli-slipih-u-cernigovi.html>.

¹⁵ З фое видно небо, пошкоджена тритонна люстра. В якому стані драм-

Змінилися й історичні контексти пам'яток. Зокрема, територія навколо драматичного театру – нині місце вшанування полеглих цивільних жертв, які загинули внаслідок вибуху. Концертний майданчик “Зелена сцена” на так званій “Алеї Героїв” та паркова зона, де встановлена конструкція з афішою театру, перетворилися в імпрізований меморіал пам'яті.

Іл. 3. Вознесенська церква в с. Лукашівка

Уцілому історичний та культурний простір Червоної площі було значно спотворено – окрім пам'яток постраждали заклади культури, інша історична забудова, пошкоджено понад столітній будинок за адресою вул. Гетьмана Полуботка, буд. 6, який хоч і не отримав охоронного статусу, але залишається важливою складовою історико-культурного ландшафту. Така ж доля спіткала багатоповерхо-

театр у Чернігові після ракетного удару. <https://suspilne.media/555629-z-foe-vidno-nebo-poskodzena-tritonna-lustra-v-akomu-stani-dramteatr-u-cernigovi-pisla-raketnogo-udaru>.

вий житловий будинок, збудований за проєктом І. Ягодовського у серед. ХХ ст. на місці житлової забудови, зруйнованої внаслідок бомбардувань центру Чернігова нацистськими окупантами під час Другої світової війни (вул. Шевченка, буд. 9).

Було пошкоджено чимало пам'яток і на території Чернігівської області, як під час російської окупації, так і після внаслідок численних ворожих атак.

Під час перебування в зоні окупації Успенському храму 1801–04 рр. у с. Новий Биків Новобасанської громади Ніжинського району було завдано руйнувань внаслідок влучання в нього снарядів. Зокрема, в храмі зруйновано дах у вівтарній частині, понівечено церковний паркан. У храмі знищені всі вікна, зіпсовано двері, фасад та інтер'єр споруди¹⁶. Значно більших руйнувань зазнала пам'ятка архітектури (охоронний номер 73-Чг) Вознесенська церква в с. Лукашівка Іванівської територіальної громади Чернігівського району, де російські окупанти розміщували свій штаб та склад боєприпасів. Споруда зазнала прямого влучання снаряду та пережила масштабну пожежу¹⁷.

У с. Новоселівка Киселівської територіальної громади Чернігівського району під час бойових дій у лютому–березні 2022 р. пошкоджено пам'ятний знак воїнам-землякам, полеглим у Другій світовій війні. Посічено осколками бетонну скульптуру жінки – “Скорботної матері” та стелу, також розбиті деякі плити з прізвиськами загиблих.

У с. Мартинівка Парафіївської громади Прилуцького району під час бойових дій пошкоджено пам'ятник Т. Шевченку¹⁸ та скульп-

¹⁶ Митрополит Ніжинський Климент відвідав парафію в селі Новий Биків, храм якої постраждав від обстрілів. <https://news.church.ua/2022/04/06/mitropolit-nizhinskij-kliment-vidvidav-parafiyu-v-seli-novij-bikiv-xram-yakoji-postrazhdav-vid-obstriliv/#2023-10-16>.

¹⁷ Н. Дим, У церкві під Черніговом, яку окупанти використовували як склад, знайшли трупи цивільних. Відео. <https://novynarnia.com/2022/04/09/у-церкві-під-chernigovom-yaku-okupanty-vykorystovували-yak-sklad-znaj-shly-trupy-czyvilnyh-video>.

¹⁸ На Чернігівщині під час відступу росіяни розстріляли пам'ятник радянському солдату. <https://suspilne.media/226444-na-chernigivsinii-pid-cas-vidstupu-rosiani-rozstrilali-pamatnik-radanskomu-soldatu>.

тура на братській могилі воїнів, які полягли на фронтах Другої світової війни. Нещодавно громада повідомила про завершення ремонту пам'ятника Кобзареві¹⁹.

Постраждав внаслідок боїв Історико-меморіальний музей Павла Тичини у с. Піски Бобровицької територіальної громади Ніжинського району – йдеться про дах родинного будинку письменника та паркан садиби. За свідченням місцевих мешканців, окупанти свідомо намагалися пошкодити розташовану у центрі населеного пункту могилу похованих односельців, страчених нацистськими карателями 1942 р.²⁰.

У ніч на 12 травня 2022 р. росіяни обстріляли м. Новгород-Сіверський. Ракетні удари, які завдали з літака, влучили у будинок колишньої чоловічої гімназії, пам'ятки історії ХІХ ст., було повністю зруйноване покриття даху, частково – стіни другого поверху²¹.

25 червня 2022 р. у селищі Десна (Деснянська територіальна громада Чернігівського району) ворожа ракета знищила меморіальний комплекс воїнам, полеглим на фронтах Другої світової війни (пам'ятка історії, рішення № 551 від 17.11.1980 р.)²².

Війна торкнулася і двох філій Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського. У “Садибі родини Лизогубів” (Седнівська територіальна громада Чернігівського району, охоронний номер 863) після бойових дій були зафіксовані пошкодження вікон, паркана, дерев парку. “Філія Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави «Лісоград»” (с. Єліне, Корюківського р-ну, за 2 км від російського кордону) уціліла повністю, оскільки

¹⁹ На Чернігівщині відновили пам'ятник Тарасу Шевченку, який розстріляли росіяни. <https://val.ua/ru/site/132173>.

²⁰ Місяць під окупацією рашистів. Як виживало село Піски на Чернігівщині. <https://uacrisis.org/uk/misyats-pid-okupatsiyeyu-rashystiv-yak-vyzhyvalo-selo-pisky-na-chernigivshhyni>.

²¹ Зруйнували історію: у школі, яку розбомбили на Чернігівщині, навчався Куліш та інші діячі. https://24tv.ua/zruynuvali-istoriyu-shkoli-yaku-rozbombili-chernigivshhyni-navchavsya_n1978160.

²² У Десні ворожа ракета знищила пам'ятник загиблим радянським воїнам. <https://novynarnia.com/2022/06/25/desna-znyeno-pamyatnyk-zagyblim-u-drugij-svitovij>.

там не було ані окупантів, ані бойових дій²³, але вже у листопаді 2022 р. було прийняте рішення про перевезення експонатів комплексу до Чернігова, щоб уберегти їх від можливого подальшого знищення внаслідок регулярних обстрілів прикордонних територій²⁴.

Отже, після деокупації області виникла нагальна потреба обстеження, консервації або відновлення пошкоджених пам'яток. І в той же час, – війна триває, втрати культурної спадщини припинити не вдалося. Досі тривають ворожі обстріли прикордонних громад Чернігівщини. Всебічні натурні обстеження пам'яток, які б могли визначити ступінь руйнування кожного їхнього виду, можливі лише за умови виключення загроз для науковців, яких буде залучено для відповідних робіт, при чому йдеться не лише про припинення бойових дій, але й проведення розмінування.

References

BILOUS S. U Chernihovi pochaly vidnovliuvaty poshkodzhenu rashystamy Katerynynsku tserkvu (Fotofakt). <https://cheline.com.ua/news/vijna/u-chernigovi-pochali-vidnovlyuvati-poshkodzhenu-rashistami-katerininsku-tserkvu-fotofakt-320597>. [In Ukrainian].

VARKHOL V. Vidbudova dvokh naibilshykh bibliotek Chernihivshchyny: skilky hroshei treba ta koly zavershat remont. <https://suspilne.media/552951-vidbudova-dvoh-najbilsih-bibliotek-cernigivisini-skilki-grosej-treba-ta-koli-zaversat-remont>. [In Ukrainian].

Viina bezzhalna do pamiaty: yaki obiekty ukrainskoi spadshchyny my vtrachaiemo. <https://discover.ua/inspiration/viyna-bezzhalna-dopamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoyi-spadshchyny-my-vtrachayemo>. [In Ukrainian].

НОМАН N. Poshkodzheni zhytlovi budynky i parkan tserkvy. Okupanty vktore obstrilialy myrni raiony Chernihova. <https://suspilne>.

²³ М. ПРОКОПЕНКО, *Понад 40 днів в облозі: як рятували колекцію Чернігівського історичного музею*. <https://suspilne.media/241184-ponad-40-dniv-v-oblozi-ak-ratuvали-kolekciu-cernigivskogo-istoricnogo-muzeu>.

²⁴ Т. КРИЖЕВА, *Рятували від обстрілів: з музею партизанської слави на Сновщині вивезли експонати*. <https://suspilne.media/316328-ratuvали-vid-obstriliv-z-muzeu-partizanskoi-slavi-na-snovsini-vivezli-ekspوناتi>.

media/214937-poskodzeni-zitlovi-budinki-i-parkan-cerkvi-okupanti-vkotre-obstrilali-mirmi-rajoni-cernigova. [In Ukrainian].

DYM N. U tserkvi pid Chernihovom, yaku okupanty vykorystovували yak sklad, znaishly trupy tsyvilnykh. VIDEO. <https://novynarnia.com/2022/04/09/u-czerkvi-pid-cernigovom-yaku-okupanty-vykorystovували-yak-sklad-znajshly-trupy-czyvilnyh-video>. [In Ukrainian].

Zaharbnyky znyshchyly muzei ukrainskykh starozhytnosti u Chernihovi. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3426768-zagarniki-znisili-muzej-ukrainskikh-starozitnostej-u-cernigovi.html>. [In Ukrainian].

Z foie vydno nebo, poskodzhena trytonna liustra. V yakomu stani dramteatr u Chernihovi pislia raketnoho udaru. <https://suspilne.media/555629-z-foe-vidno-nebo-poskodzhena-tritonna-lustra-v-akomu-stani-dramteatr-u-cernigovi-pisla-raketnoho-udaru>. [In Ukrainian].

Zruinували istoriiu: u shkoli, yaku rozbombyly na Chernihivshchyni, navchavsia Kulish ta inshi diiachy. https://24tv.ua/zruinували-istoriyu-shkoli-yaku-rozbombili-cernigivshhini-navchavsya_n1978-160. [In Ukrainian].

KOROL H. Naibilsh zruinovana z nyini diiuchykh Spilka khudozhnykiv Chernihova shukaie hroshi na vidnovlennia budivli. <http://chernihiv.city/articles/230367/spilka-hudozhnikiv-cernigova-potrebuye-finansovoi-pidtrimki-dlya-vidnovlennya-svoih-primislen>. [In Ukrainian].

KRAVCHENKO O. Minkultury zaklykaie doiednatys do vidnovlennia poskodzhenoho rosiianamy budynku-muzeiu Mykhaila Kotsiubynskoho. https://lb.ua/culture/2023/02/02/544494_minkulturi_zaklykaie_doiednatis.html. [In Ukrainian].

KRYZHEVA T. Riатували vid obstriliv: z muzeiu partyzanskoj slavy na Snovshchyni vyvezly eksponaty. <https://suspilne.media/316328-ratuвали-vid-obstriliv-z-muzeu-partyzanskoj-slavy-na-snovsini-vvezli-eksponati>. [In Ukrainian].

Mytropolyt Nizhynskiy Klyment vidvidav parafiiu v seli Noviy Bykiv, kham yakoi postrazhdav vid obstriliv. <https://news.church.ua/2022/04/06/mitropolit-nizhinskij-kliment-vidvidav-parafiyu-v-seli-novij-bikiv-xram-yakoji-postrazhdav-vid-obstriliv/#2023-10-16>. [In Ukrainian].

Misiats pid okupatsiieiu rashystiv. Yak vyzhyvalo selo Pisky na Chernihivshchyni. <https://uacrisis.org/uk/misyats-pid-okupatsiyeyu-rashystiv-yak-vyzhyvalo-selo-pisky-na-chernigivshhyni>. [In Ukrainian].

Na Chernihivshchyni vidnovyly pamiatnyk Tarasu Shevchenku, yakyi rozstrilialy rosiiany. <https://val.ua/ru/site/132173>. [In Ukrainian].

Na Chernihivshchyni pid chas vidstupu rosiiany rozstrilialy pamiatnyk radianskomu soldatu. <https://suspilne.media/226444-na-vernigiv-sini-pid-cas-vidstupu-rosiani-rozstrilali-pamatnik-radanskomu-soldatu>. [In Ukrainian].

PONOMARENKO D. Tserkvy vtsilily, ale kilka budivel maiut seriozni poshkodzhennia, – Andrii Hlukhenkyi, Chernihiv starodavnii. <https://oldchernihiv.com/tserkvy-vtsilily-ale-kilka-budivel-mayut-seriozni-poshkodzhennya-andrij-gluhenkyj-vernigiv-starodavnij>. [In Ukrainian].

PROKOPENKO M. Ponad 40 dniv v oblozi: yak riatuvaly kolektsii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu. <https://suspilne.media/241-184-ponad-40-dniv-v-oblozi-ak-ratuvai-kolekciu-vernigivskogo-istoricnogo-muzeu>. [In Ukrainian].

Rosiiskyi raketnyi obstril poshkodyv pamiatku arkhitektury “Budynek shkoly slipykh” u Chernihovi. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3767343-rosijskij-raketnij-obstril-poskodiv-pamatku-arhitekturi-budinok-skoli-slipih-u-vernigovi.html>. [In Ukrainian].

U Desni vorozha raketa znyshchyla pamiatnyk zahyblym radianskym voenam. <https://novynarnia.com/2022/06/25/desna-znyeno-pamatnyk-zagyblym-u-drugij-svitovij>. [In Ukrainian].

Khronolohiia podii u Chernihovi ta Chernihivskii oblasti pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny: 30–31 bereznia 2022 roku. <https://www.Hel-sinki.org.ua/articles/khronolohiia-podiy-u-vernihovi-ta-vernihivskiy-oblasti-pid-chas-rosiysko-ukrainskoi-viyny-30-31-bereznia-2022-roku>. [In Ukrainian].

CHEPURNYI V. Chernihiv: Poshkodzheni rosiianamy pamiatnyky vidnovliat koshtom biudzhetu. <http://www.golos.com.ua/news/186-621>. [In Ukrainian].

Cherez obstril u budivli arkhivu SBU v Chernihovi zghorily 13 ty-siach istorychnykh dokumentiv. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3671020-cherез-obstril-u-budivli-arhivu-sbu-v-vernigovi-zgorili-13-tisac-istoricnih-dokumentiv.html>. [In Ukrainian].

Yak na Chernihivshchyni vidnovliiut poshkodzheni rosiiskymy obstrilamy pamiatky kultury. <http://svoboda.fm/culture/Culture/2915-48.html>. [In Ukrainian].

Зруйновані та пошкоджені у 2022–2023 рр. під час російсько-української війни історико-культурні пам'ятки Чернігівщини

У статті здійснено спробу визначити кількість пам'яток історії та культури у Чернігівській області, пошкоджених внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ, а також під час ракетних атак з території держави-агресора. Автори зосередили увагу переважно на об'єктах нерухомої спадщини: пам'ятках історії, архітектури та мистецтва, за винятком пам'яток археології. Це пояснюється складністю обстеження території, де нещодавно відбувалися активні бойові дії, через ризик отримання мінно-вибухових травм, зумовлених щільним мінуванням території та загрозою ворожих обстрілів, адже громади області, які межують з РФ, досі перебувають під постійними ворожими атаками.

Наразі найбільших втрат зазнали об'єкти культурної спадщини обласного центру: ворожою авіацією і артилерією пошкоджено численні споруди – пам'ятки місцевого та національного значення, внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Варто відзначити, що історичний ландшафт Чернігівщини неодноразово зазнавав значних культурних втрат у ХХ ст.: внаслідок бойових дій під час Другої світової війни та державної антирелігійної політики 1930–50-х рр., спрямованої, у тому числі, на знищення пам'яток сакральної архітектури.

Метою статті є узагальнення та систематизація наявної у публічному просторі інформації про наслідки російського вторгнення для культурної спадщини регіону, формування базового списку, необхідного для каталогізації пошкоджених пам'яток.

Спираючись на загальнонаукові методи синтезу й аналізу, та використовуючи історико-системний метод, проаналізували оприлюднені свідчення очевидців щодо руйнування об'єктів культурної спадщини військом держави-агресора, сформувавши узагальнений перелік таких пам'яток, проілюстрували наявними фотоматеріалами найбільш пошкоджені споруди.

Ключові слова: російсько-українська війна, пам'ятки історії та культури, Чернігівська область, Чернігів.

Олександр Коваленко, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціо-гуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка (м. Чернігів, Україна),

Oleksandr Kovalenko, candidate of historical sciences, professor, professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Local History of the Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanities named after O. M. Lazarevsky of the T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium” (Chernihiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0001-8382-0159

E-mail: olexkov@ukr.net

Олена Потопенко, директор Комунального закладу “Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр” Чернігівської обласної ради (м. Чернігів, Україна),

Olena Potapenko, Director of the Municipal Institution “Chernihiv Regional Research Scientific Editorial Center” of the Chernihiv Regional Council (Chernihiv, Ukraine),

ORCID: 0009-0002-7040-1427

E-mail: zvid24@ukr.net

Received: 20.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**ДО ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ
РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ 2022–2023 РР.: РУЙНАЦІЇ
ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ТА
МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА**

Наталія Ковпаненко

**TO THE PROBLEM OF PRESERVING CULTURAL
HERITAGE IN CONDITIONS OF A FULL-SCALE
RUSSIAN AGGRESSION IN 2022–2023: DESTRUCTION
OF ARCHITECTURAL MONUMENTS AND
MONUMENTAL ART**

Natalia Kovpanenko

The state of preservation of the cultural heritage of Ukraine is investigated using the example of monuments of architecture and monumental art in the conditions of the full-scale aggression of Russia in 2022–2023, aimed at the destruction of the Ukrainian nation and its culture. The undertaken request will identify historical and artistic objects in different regions of our country that were destroyed as a result of the barbaric actions of the Russian troops, as well as characterize their composition. It turned out that among the various types of damaged and still recorded immovable cultural objects, the vast majority are architectural monuments. In the conditions of the constant threat of loss of cultural heritage as a result of missile attacks, artillery shelling and bombing of the territory of Ukraine, on the initiative of the authorities, volunteers, public activists in a number of cities and settlements, possible practical measures for the physical protection of immovable monuments are carried out. Monitoring of Russian crimes, timely fixation and documentation of already existing damaged and destroyed cultural heritage is relevant today. New opportunities for preserving information about cultural objects and for their research, including in the case of partial damage or complete destruction, are opened by the newest method

of digitalization (digitalization) using 3D technologies. The practice of preserving monuments of national heritage in the conditions of war requires the improvement of the system of their accounting, acceleration and professionalization of the process of taking newly discovered objects under state protection. The issue of protection and preservation of monuments of monumental art, primarily related to architecture, remains especially acute. It is expedient to create scientific reference books of damaged and lost objects of cultural heritage, as well as to continue work on the preparation of the multi-volume Register of Landmarks of History and Culture of Ukraine as the scientific basis of the State Register of Immovable Monuments of Ukraine.

Keywords: cultural heritage, Russian-Ukrainian war, destruction of monuments, architecture, monumental art, digitalization of cultural objects.

Російсько-українська війна, що розпочалася 2014 року, актуалізувала проблему охорони й збереження культурного надбання як одного з головних чинників формування національної самосвідомості та ідентичності. Повномасштабне російське вторгнення, що розпочалося 24 лютого 2022 р., спричинило численні руйнації об'єктів нерухомої культурної спадщини та її невід'ємної складової частини – пам'яток архітектури й монументального мистецтва, що є найбільш вразливими у системі національної культури. Упродовж віків Україна потерпала від дискримінаційних та прямих воєнних дій з боку росії, які супроводжувались грабуванням та знищенням культурних цінностей як матеріальних свідочтв самобутнього розвитку українського народу, унікальних джерел його історії та культури. Величезних збитків національному культурному надбанню було завдано за радянських часів. Сьогодні росія прагне не тільки стерти українську ідентичність – культуру, мову, історію, мистецтво, але й знищити Україну як державу та українців як націю.

Загальна проблема втрат пам'яток нерухомої історико-культурної спадщини України і, зокрема, внаслідок злочинної діяльності на її території Російської імперії, а потім її наступниці – рф, у радянській історіографії зі зрозумілих причин не досліджувалась. Лише з кінця 1980-х – початку 1990-х років тема руйнацій і знищення пам'яток української архітектури, історії, мистецтва, передусім за часів радянського тоталітаризму, почала розроблятися у працях Т. Геврика, В. Акуленка, О. Анісімова, В. Вечерського, О. Нес-

тулі, К. Третяка, С. Кота та деяких інших дослідників. Питанню втрат культурно-художньої спадщини, які зазнала Україна на початковому етапі повномасштабної російсько-української війни у 2022 р., присвячено публікації Т. Кари-Васильєвої, Л. Соколюк.

Метою статті є висвітлення на прикладі пам'яток/об'єктів архітектури та монументального мистецтва стану культурної спадщини України і практичних заходів задля її збереження в умовах повномасштабної російської агресії 2022–2023 років.

Розміри відомих на сьогодні культурних втрат України, спричинених варварськими діями російської армії, вражають. За офіційними даними Міністерства культури та інформаційної політики України (далі – МКІП України), яке з перших днів повномасштабного вторгнення фіксує пошкодження пам'яток культурної спадщини, станом на 25 вересня 2023 р. росіянами зруйновано або пошкоджено 835 нерухомих культурних об'єктів у 15 областях (включно з деокупованими територіями на півдні і сході країни)¹. Переважна більшість з них розташована на тимчасово окупованих територіях, а також на територіях, де велися бойові дії. Серед постраждалих культурних об'єктів – 199 пам'яток історії, 20 – археології, 19 – монументального мистецтва, 2 – науки і техніки, 1 – садово-паркового мистецтва. Найчисленнішу групу складають пам'ятки архітектури – загалом 580 об'єктів, з урахуванням як окремих споруд, так і архітектурних комплексів/ансамблів, а також так званих комплексних пам'яток, що поєднують у собі ознаки культурних об'єктів різних видів – архітектури, містобудування, історії, монументального мистецтва тощо. Зауважимо, що наведені цифри лише приблизні. Справжні масштаби втрат, руйнувань і пошкоджень об'єктів нерухомої культурної спадщини наразі обрахувати неможливо, оскільки воєнні дії продовжуються, а вся територія Луганської та значні частини Херсонської, Запорізької та Донецької областей ще перебувають у тимчасовій окупації.

Постійний моніторинг руйнацій об'єктів культури від самого початку російської агресії 24 лютого 2022 р., окрім МКІП України, здійснює також Організація Об'єднаних Націй з питань освіти,

¹ <https://suspilne.media/592995-cerez-vijnu-v-ukraini-poskodzeno-835-pamatok-kulturnoi-spadcini-minkult/>.

науки і культури (ЮНЕСКО). При визначенні пошкоджених об'єктів культурної спадщини та ступеня їх руйнування ця міжнародна організація керується положеннями Гаагської конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р., яка встановила правила захисту таких об'єктів від руйнування і мародерства під час збройних конфліктів. На кінець вересня 2023 р. ЮНЕСКО верифікувала пошкодження 290 різних об'єктів України – релігійних споруд, історичних будівель, музеїв, архівів, бібліотек².

Як показує аналіз доступної на сьогодні інформації, серед об'єктів історико-архітектурної спадщини, постраждалих внаслідок російських обстрілів, бомбардувань, ракетних ударів, є чимало витворів високої культурно-мистецької цінності, що мають статус пам'яток національного чи місцевого значення, наявні також щойно виявлені культурні об'єкти. За хронологією вони належать до різних історичних періодів – від часів Київської Русі до середини ХХ століття, виконані у різних художніх стилях, різноманітні за своїм функціональним призначенням. Чисельно переважають будівлі кінця ХІХ – середини ХХ ст., віднесені, як правило, до пам'яток місцевого значення. Пошкоджено значну кількість громадських споруд (музеїв, бібліотек, палаців культури, театрів, клубів і т. ін.), адміністративних та житлових будівель, будинків освітніх і медичних закладів, вокзальних споруд, храмів і церков різних конфесій та ін. Всі вони мають різні ступені ушкодження – від порівняно незначних (вбито вікна і двері, потрощено стіни) до великих (частково або повністю зруйновані стелі, стіни, перекриття, знищені інтер'єри, декоративно-художнє оздоблення споруд тощо). При цьому у сучасних російських варварів спостерігається особлива схильність до нищення і масового пограбування закладів культури – музеїв, бібліотек, театрів, багато з яких розміщено саме в пам'ятках архітектури. На думку міжнародних експертів, крадіжка росіянами предметів мистецтва в Україні є найбільшою з часів Другої світової війни³.

² <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3764397-v-unesko-pidtvrdili-poskodzenna-290-kulturnih-obektiv-v-ukraini.html>.

³ <https://www.holosameryky.com/a/6919229.html>.

Наведемо лише деякі факти численних злочинів російських військ в Україні, вчинених проти нерухомих пам'яток архітектури і мистецтва. Під час масованого наступу росіян на столицю у лютому 2022 р. вогнем ворожої артилерії був знищений історико-краєзнавчий музей в с. Іванків на Київщині (будівля XIX ст.), де зберігалися роботи всесвітньо відомої художниці Марії Примаченко. 1 березня російські війська обстріляли Київську телевежу (1973 р.) – найвищу споруду України. Під обстріл також потрапив розташований поряд Меморіал Голокосту “Бабин Яр”. Пізніше, внаслідок масованого ракетного обстрілу Києва у жовтні того ж року зазнали пошкоджень фасади, частково дахи й інтер'єри 34-х пам'яток архітектури XIX – початку XX ст., що є окрасою столичного середмістя⁴. Серед них – будівлі Національного музею Тараса Шевченка, Національного Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, два корпуси Київського національного університету імені Тараса Шевченка авторства архітектора В. Беретті та інші відомі споруди. Ударною хвилею було вибито скло на куполі однієї з найдовершеніших споруд Києва початку XX ст. – колишнього Педагогічного музею (нині Київський міський будинок вчителя), зведеного у 1901 р. за проєктом та під керівництвом архітектора П. Альошина.

У перший місяць повномасштабної війни російські літаки неодноразово атакували Чернігів – одне з найдавніших міст України, історичний центр якого у 1989 р. було внесено до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Внаслідок обстрілів отримали значні ушкодження 17 із 39 архітектурних об'єктів, у тому числі пам'ятки національного значення, як-от: комплекси споруд Єлецького (XII–XVII ст.) та Троїцько-Іллінського (XI–XIX ст.) монастирів, Спасо-Преображенський собор XI ст., Катерининська церква, зведена у XVII–XVIII ст. у формах козацького бароко й інші унікальні споруди. Майже повністю зруйновано окупантами рідкісну для Чернігова пам'ятку архітектури 1930-х рр. – будинок колишнього кінотеатру ім. Щорса (нині тут розміщувався Чернігівський обласний молодіжний центр), а також будинок колишнього Музею українських старожитностей Василя Тарновського (тепер

⁴ <https://jetsetter.ua/yaki-vydatni-pam-yatky-arhitektury-kyyeva-postrazhdaly-sogodni-vid-raketnogo-udaru/>.

Чернігівська обласна бібліотека для дітей та юнацтва), зведеного наприкінці XIX ст. у стилі історизму⁵. Артилерійським обстрілом 28 лютого 2022 р. знищено споруду Чернігівського аеропорту “Шестовиця”, а разом з ним і цікаві зразки українського монументально-декоративного мистецтва кінця 1980-х рр. – шість із восьми мозаїчних панно на фасаді будівлі авторства художника В. Зінченка та керамічні панно в інтер’єрі, створені групою чернігівських митців-монументалістів⁶.

Найзначніших руйнацій, а часом і цілковитого знищення зазнають пам’ятки в зоні бойових дій та на прифронтових територіях. Такі злочини росіяни намагаються виправдати начебто наявністю поруч із культурними об’єктами військових цілей. За даними Кримського інституту стратегічних досліджень, у деяких містах на Сході України, зокрема, Маріуполі, Лисичанську, Северодонецьку, Рубіжному руйнування історичної забудови сягає до 90 %⁷. У м. Святогірську Донецької області у березні 2022 р. від бомбардування постраждали фасади та вікна будівель визначного монастирського ансамблю – Свято-Успенської Святогірської лаври (XIX – поч. XX ст.). Під час спроби наступу ворога у червні того ж року у с. Тетянівка від обстрілів згорів Всіхсвятський скит Святогірської лаври (1912 р.), головна церква якого вважалася найбільшим дерев’яним храмом України⁸.

Під час героїчної оборони Маріуполя, що тривала майже три місяці, місто зазнало чи не найбільших руйнувань в Україні. У ньому, зокрема, не залишилося жодної єврейської сакральної споруди. 16 березня 2022 р. авіаударом була вщент зруйнована відома пам’ятка архітектури, історії та монументального мистецтва – Донецький академічний обласний драматичний театр (1956–1960 рр.), де перебувалися понад тисячу людей. Під час бойових дій були також знищені будівлі Музею краєзнавства та Художнього музею ім. Куїн-

⁵ <https://cheline.com.ua/news/vijna/17-iz-39-pam-yatok-arhitekturi-v-cherni-govi-zrujnuvali-rashisti-foto-304286>.

⁶ <https://ui.org.ua/postcard/aeroport-shestovyczya/>.

⁷ Д. Яшний, Е. АБЛЯЛІМОВА-ЧИЙГОЗ, *Повномасштабна агресія РФ проти України 2022*. <http://strategic.crimea.ua/ua/russian-invasion.html>.

⁸ <https://www.rbc.ua/ukr/news/voyska-rf-vnov-obstrelyali-svyatogorskuyu-16-54340031.html>.

джі, з яких раніше російські війська вивезли всі цінні експонати. Навесні 2022 р. в результаті артилерійських обстрілів і ракетних ударів в інтер'єрі мариупольського ресторану “Україна” були понівечені мозаїчні панно “Дерево життя” і “Боривітер” (1967 р.) – унікальні пам'ятки українського монументально-декоративного мистецтва, створені групою київських монументалістів на чолі з видатною мисткинею, дисиденткою, однією з засновниць руху шістдесятників А. Горською та відомим художником-живописцем В. Зарецьким (автори Г. Зубченко, Б. Плаксій, Г. Пришедько за участю В. Прахніна, Н. Світличної)⁹. У Лисичанську – найстарішому промисловому місті Луганської області, внаслідок цілеспрямованих російських обстрілів у травні 2022 р. майже знищено найбільший за межами Бельгії комплекс бельгійської архітектурної спадщини, що налічував понад десять будівель, зведених наприкінці XIX – на початку XX ст.¹⁰.

Понад сто пам'яток архітектури пошкоджено і втрачено у Харківській області¹¹. У Харкові, який з першого дня повномасштабної російсько-української війни піддається масованим обстрілам із використанням артилерії, реактивних систем залпового вогню та балістичних ракет, найбільше постраждалих культурних об'єктів зафіксовано у центральній частині міста. У березні 2022 р. зазнав бомбардування майдан Свободи, який за своїми розмірами займає шосте місце у Європі та дванадцяте – у світі. Під постійною загрозою знищення перебуває розташований тут знаменитий Держпром (Будинок державної промисловості) (1926–1928 рр.; у 2017 р. внесений до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), який вважався найбільшим об'єктом у стилі конструктивізму, зведеним у СРСР. Серед пошкоджених пам'яток архітектури Харкова національного значення – фізичний корпус університету, що належить до найдавніших громадських будівель міста та класицистична спо-

⁹ <https://ui.org.ua/postcard/mozayiky-derevo-zhyttya-ta-bor/>; І. СТАНІСЛАВСЬКИЙ, “Дерево життя знайшли!”. *Оповідь Людмили Огнєвої про пошуки та порятунок мозаїки Алли Горської*. <https://www.esthetegazeta.com/post/>.

¹⁰ <https://v-variant.com.ua/article/kulturna-spadshchyna-sievierodonetsk-lyschansk/>.

¹¹ <https://www.museum-ukraine.info/?p=15697>.

руда гімназії на проспекті героїв Харкова (поч. XIX ст.). Постраждав від обстрілів і старовинний Свято-Успенський собор (1778 р.), а також ціла низка найкращих будівель, зведених наприкінці XIX – на початку XX ст., в тому числі споруди видатного українського архітектора О. Бекетова та інших відомих зодчих¹².

Найбільшою екологічною та гуманітарною катастрофою для України став підрив у червні 2023 р. Каховської ГЕС та затоплення Херсонщини, внаслідок чого під водою опинилися майже півтори сотні пам'яток архітектури та археології, музеї Півдня України. За повідомленням МКП України, підтоплення значною мірою торкнулося 11 пам'яток архітектури національного та місцевого значення у містах Херсоні та Новій Каховці¹³. Затопленою виявилася Тягинська фортеця XIV–XVII ст., розташована біля с. Тягинка Бериславського району – пам'ятка археології та архітектури національного значення, унікальний зразок української, литовської та кримсько-татарської культур¹⁴, а також будинок-музей у м. Олешках з настінними розписами художниці Поліни Райко – представниці наївного мистецтва, чію творчість науковці прирівнюють до мистецтва Катерини Білокур і Марії Примаченко¹⁵. До числа культурних об'єктів на півдні України, що найбільше постраждали через російську окупацію, відносять і скіфські кургани – зразки стародавнього будівельного мистецтва.

Російські війська постійно обстрілюють Одесу і продовжують руйнувати її історичний центр, внесений у січні 2023 р., за пропозицією України, до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО і водночас – до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Загалом з липня до початку листопада 2023 р., внаслідок

¹² Т. КАРА-ВАСИЛЬЄВА, Л. СОКОЛОК, *Пам'ятки художньої культури, утрачені під час російсько-української війни 2022 р.*, [у:] “Народна творчість та етнологія”. 2022. № 2, с. 83–84.

¹³ <https://www.rbc.ua/rus/travel/muzeyi-ta-hrami-ki-kulturni-ob-ekti-zatopilo-1687176326.html>.

¹⁴ <https://kultura.rayon.in.ua/news/605136-fortetsya-zatoplena-skifski-i-kozatski-kurgani-u-nebezpetsi-naslidki-pidrivu-kakhovskoi-ges-dlya-kulturnikh-pamyatok-khersonshchini>.

¹⁵ <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-budynok-poliny-rayko-kulturni-pamyatky-potop-okupatsiya/32496655.html>.

ракетних обстрілів, у місті постраждали або зазнали руйнувань 93 пам'ятки архітектури, у тому числі найвизначніші споруди історичного середмістя, зокрема, Спасо-Преображенський собор, будинки Одеського художнього музею та Будинку вчених (колишній Палац Толстого, архітектор Дж. Торрічеллі), низка споруд XIX – початку XX ст. Частина з них отримала значні ушкодження аутентичних фасадів, вікон, ліплення, інтер'єрів тощо¹⁶. Серед постраждалих об'єктів – унікальний зразок міської палацової архітектури України першої третини XIX ст. – Воронцовський палац, збудований у 1824–1829 рр. у стилі класицизму за проектом видатного архітектора Ф. Боффо, який є однією з найважливіших архітектурних доміант приморської частини Одеси.

Ракетним ударам з боку РФ піддаються й західні регіони України. Так, у липні 2023 р., була обстріляна буферна зона об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО “Львів – Ансамбль історичного центру”, в результаті чого було зруйновано пам'ятку архітектури місцевого значення – житловий комплекс, збудований у стилі раннього функціоналізму (1925 р.)¹⁷. Чимало з пошкоджених і зруйнованих пам'яток України уціліли у двох світових війнах, але не витримали російського вторгнення.

Вже у перші місяці повномасштабного російського вторгнення у найбільших містах України – Києві, Харкові, Одесі, Запоріжжі, комунальні служби, громадські активісти і прості городяни, прагнучи захистити від обстрілів та бомбардувань найцінніші пам'ятники, паркову скульптуру, укріплювали їх спеціальними металевими конструкціями, фанерою, обкладали мішками з піском. У Києві за кошти небайдужого бізнесу, громадськості і волонтерів захистили таким чином майже 30 монументів¹⁸. У Львові, який отримав фінансову допомогу від реставраторів з Польщі, на період воєнних дій закрили щитами скульптури старовинних церков та найбільш вразливі елементи будівель – вітражі, а також об'єкти ансамблю

¹⁶ <https://omr.gov.ua/ua/news/235345/>.

¹⁷ <https://mcip.gov.ua/news/zrujnovanyj-rosijskoyu-raketoyu-kompleks-budynkiv-u-lvovi-buferna-zona-obyekta-vsesvitnoyi-spadshhyny-yunesko-ukrayina-ochikuye-reakcziyi-organizacziyi/>.

¹⁸ <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/16/248266/>.

Світової спадщини ЮНЕСКО. На випадок можливих бомбардувань, вибухової хвилі і ракетних ударів окремі скульптури обгорнули вогнетривкими захисними матеріалами, а деякі пам'ятки мистецтва реставратори навіть демонтували. Зокрема, до підземного сховища перемістили частину унікальної пам'ятки сакрального мистецтва XIV ст. – дерев'яного вітваря “Голгофа”¹⁹. Але незважаючи на найкращі практичні заходи, які здійснюються задля фізичного забезпечення культурних об'єктів від можливих загроз, в умовах військової агресії пам'ятки архітектури та монументального мистецтва – як окремі, так і пов'язані з архітектурними спорудами (мозаїки, фрески, стінописи, панно, скульптури, рельєфи та ін.), все ж залишаються вразливими і незахищеними.

МКІП України проводить постійні консультації з ЮНЕСКО стосовно способів і методів зберігання культурної спадщини під час війни. Найцінніші пам'ятки маркуються міжнародним знаком “Блакитний щит” (захисна емблема Гаазької конвенції 1954 р.), який засвідчує їх посилений охоронний статус. Через посилення небезпеки для найцінніших пам'яток культурної спадщини в умовах варварської війни, яку веде Росія проти України, 15 вересня 2023 р. 19-та сесія Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО ухвалила рішення щодо занесення собору святої Софії та прилеглих монастирських будівель, Києво-Печерської лаври в Києві, а також ансамблю історичного центру Львова до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою. Значну фінансову і практичну допомогу Україні у сфері захисту, збереження і відновлення культурної спадщини в умовах російсько-української війни надає ціла низка міжнародних інституцій, у тому числі таких країн, як США, Італія, Німеччина, Польща.

З огляду на нинішній стан збереження української культурної спадщини, найважливішим завданням наразі є своєчасне виявлення, фіксація і фахове документування руйнацій та пошкоджень пам'яток, постраждалих від військових злочинів, що необхідно для їх майбутніх реставрацій та відновлення, можливих компенсацій. Най-

¹⁹ <https://suspilne.media/culture/214139-u-lvovi-zagortaut-skulpturi-i-zakri-vaut-vitrazi-sob-zahistiti-ih-vid-mozlivih-bombarduvan/>; <https://www.facebook.com/ukrtopik>.

надійнішим способом зберегти інформацію про культурні цінності, зафіксувати стан їх схоронності є метод оцифрування (диджиталізації). Використання сучасних 3D-технологій дозволяє зберегти об'єкт в електронному вигляді з фіксацією його точних розмірів і зовнішнього вигляду, що надає можливість у подальшому реставрувати, відбудувати/відновити пам'ятку, яка зазнала будь-яких руйнацій, пошкоджень або навіть повного знищення. В Україні такі проєкти започатковані в Києві та Львові. Диджиталізацією пам'яток архітектури займається, наприклад, відома компанія SKEIRON, заснована 2016 р. спеціально для збереження, популяризації та актуалізації об'єктів архітектурної спадщини України. Цифровий паспорт історичних будівель виготовляється архітекторами за допомогою лазерного сканування. У межах проєкту Save Ukrainian Heritage, створеного SKEIRON у березні 2022 р. в партнерстві з ALIPH Foundation, упродовж 2023 р. було оцифровано 25 об'єктів культурної спадщини (43 окремі будівлі), розташованих у Чернігові, Сумах, Тростянці, Батурині, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Києві та інших містах України. Серед них – головний будинок Сумського кадетського корпусу – пам'ятки архітектури національного значення, понівеченої від російських обстрілів у березні 2022 р., 3D модель знищеного росіянами драматичного театру в Маріуполі, Софійський собор у Києві та інші відомі споруди²⁰.

Серед іноземних партнерів України платформу для збору цифрових 3D-копій пам'ятників та історичних споруд ініціювала спільно з ЮНЕСКО організація із Данії Blue Shield. Danmark. Про підтримку цифровізації української культурної спадщини оголосили Литва і Польща²¹. Досягнуто також домовленостей щодо посилення співпраці у сфері диджиталізації культурної спадщини з Нідерландами. Крім передачі власного досвіду, нідерландські фахівці сприятимуть Україні у розробці та впровадженні технічних рішень для популяризації українського мистецтва у цифровій площині²².

²⁰ <https://www.facebook.com/skeiron.llc/>.

²¹ <https://petropavlivka.city/cards/211385/pamyatki-pid-obstrilami-yak-zahischayut-kulturu-vid-vijni>.

²² <https://mcip.gov.ua/news/niderlandy-ta-ukrayina-domovylys-posylyty-spivpracyu-u-sferi-cyfrovozacziji-kulturnoyi-spadshhyny/>.

Активну участь у роботах, пов'язаних з охороною вітчизняного культурного надбання, взяв створений 2016 р. Національний інститут польської культурної спадщини за кордоном “Полоніка”, який реалізує реставраційні, популяризаторські, дослідницькі та інвентаризаційні проекти в різних країнах. Одним з елементів співпраці інституту з українськими фахівцями є пришвидшене документування пам'яток, сканування архітектурних споруд разом з інтер'єрами²³.

Надзвичайно актуальною в умовах втрати Україною значної частини своєї культурної спадщини, а також європейської інтеграції держави, залишається проблема удосконалення існуючого пам'яткоохоронного законодавства, необхідність пришвидшення і професіоналізації процесу взяття на державний облік щойно виявлених культурних об'єктів, внесення їх до державних реєстрів, що надає таким об'єктам статусу пам'ятки. Помітним недоліком державних списків культурної спадщини є, зокрема, той факт, що вони практично не містять даних стосовно різночасових пам'яток мистецтва, пов'язаних з архітектурними спорудами (монументального і монументально-декоративного живопису та скульптури), що є однією з причин малої кількості зафіксованих наразі випадків пошкоджень мистецьких об'єктів. Такі пам'ятки, крім художньо-естетичної цінності, несуть у собі унікальну інформацію про історію та культуру українського народу, мають вагоме значення в усвідомленні національної ідентичності. Варто звернути увагу й на те, що у державних переліках нерухомих пам'яток часом подано не вірну видову класифікацію культурних об'єктів (наприклад, історії та монументального мистецтва), що спотворює загальну картину національного культурного надбання України²⁴.

З огляду на необхідність збору інформації про злочини росіян проти української культури, а також поширення знань про національну культурну спадщину, видається доцільним складання науко-

²³ <https://monitorwolynski.com/uk/news/4309-mi-robimo-vse-shhob-vrya-tuvati-spilnu-kulturnu-spadshhinu-polshhi-ta-ukrayini>.

²⁴ Н. КОВПАНЕНКО, *Мистецька спадщина України: питання дослідження і збереження*, [у:] “Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»” / С. Кот (відп. ред.). Київ, 2015, с. 208–279.

вих каталогів-довідників об'єктів і пам'яток втрачених, зруйнованих і пошкоджених внаслідок російсько-української війни. Підготовку такого видання вже розпочали науковці Інституту історії України, роботу над подібним довідником планують і в Інституті мистецтвознавства та фольклористики ім. М. Рильського Національної академії наук України²⁵.

Важливо також продовжити роботу над багатотомним науково-енциклопедичним “Зводом пам'яток історії та культури України”, підготовка якого є дієвим чинником виявлення, дослідження і збереження національних культурних цінностей. Це фундаментальне видання має створити наукове підґрунтя Державного реєстру нерухомих пам'яток України та гідно репрезентувати нашу історію та культуру у світі. Як показав досвід, робота над Зводом стимулює розвиток фахових досліджень культурного надбання, що безумовно сприяє його збереженню, спонукає до розробки теоретичних, науково-методичних проблем пам'яткознавства та пам'яткоохоронних практик, є одним з важливих джерел знань про пам'ятки, в тому числі втрачені.

References

KARA-VASYLIEVA T., (2022), *Kulturna spadshchyna Ukrainy: doslidzhennia, yii stan u period novitnikh vyklykiv suchasnosti*, [in:] “*Visnyk NAN Ukrainy*”. № 7, s. 46. [In Ukrainian].

KARA-VASYLIEVA T., SOKOLIUK L., (2022), *Pamiatky khudozhnoi kultury, utrachenii pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny 2022 r.*, [in:] “*Narodna tvorchist ta etnolohiia*”. № 2, s. 83–84. [In Ukrainian].

KOVPANENKO N., (2015), *Mystetska spadshchyna Ukrainy: pytannia doslidzhennia i zberezhennia*, [in:], “*Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»*”, S. Kot (vidp. red.). Kyiv, s. 208–279. [In Ukrainian].

STANISLAVSKYI I., “*Derevo zhyttia znaisly!*”. *Opovid Liudmyly Ohnievoi pro poshuky ta poriatunok mozaiky Ally Horskoï*. <https://www.esthetgazeta.com/post/>. [In Ukrainian].

²⁵ Т. В. КАРА-ВАСИЛЬЄВА, *Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності*, [у:] “*Вісник НАН України*”. 2022. № 7, с. 46.

YASHNYI D., ABLIALIMOVA-CHYIHOZ E., Povnomashtabna ahresia RF proty Ukrainy 2022. <http://strategic.crimea.ua/ua/russian-invasion.html>. [In Ukrainian].

<https://suspilne.media/592995-cerez-vijnu-v-ukraini-poskodzeno-835-pamatok-kulturnoi-spadsini-minkult/>. [In Ukrainian].

<https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3764397-v-unesko-pid-tverdili-poskodzenna-290-kulturnih-obektiv-v-ukraini.html>. [In Ukrainian].

<https://www.holosameryky.com/a/6919229.html>. [In Ukrainian].

<https://jetsetter.ua/yaki-vydatni-pam-yatky-arhitektury-kyyeva-postrazhdaly-sogodni-vid-raketnogo-udaru/>. [In Ukrainian].

<https://cheline.com.ua/news/vijna/17-iz-39-pam-yatok-arhitekturi-v-chernigovi-zrujnuvali-rashisti-foto-304286>. [In Ukrainian].

<https://ui.org.ua/postcard/aeroport-shestovyczya/>. [In Ukrainian].

<https://www.rbc.ua/ukr/news/voyska-rf-vnov-obstrelyali-svyatogorskuyu-1654340031.html>.

<https://ui.org.ua/postcard/mozayiky-derevo-zhyttya-ta-bor>. [In Ukrainian].

<https://v-variant.com.ua/article/kulturna-spadshchyna-sievierodonsk-lynychansk/>. [In Ukrainian].

<https://www.museum-ukraine.info/?p=15697>. [In Ukrainian].

<https://www.rbc.ua/rus/travel/muzeyi-ta-hrami-ki-kulturni-obekti-zatopilo-1687176326.html>. [In Ukrainian].

<https://kultura.rayon.in.ua/news/605136-fortetsya-zatoplena-skifski-i-kozatski-kurgani-u-nebezpetsi-naslidki-pidrivu-kakhovskoi-gesdlya-kulturnikh-pamyatok-khersonshchini>. [In Ukrainian].

<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryzovoya-budynok-polin-rayko-kulturni-pamyatky-potop-okupatsiya/32496655.html>. [In Ukrainian].

<https://omr.gov.ua/ua/news/235345/>. [In Ukrainian].

<https://mcip.gov.ua/news/zrujnovanyj-rosijskoyu-raketoyu-kompleks-budynkiv-u-lvovi-buferna-zona-obyekta-vsivitnoyi-spadsh-hyny-yunesko-ukrayina-ochikuye-reakcziyi-organizacziyi/>. [In Ukrainian].

<https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/16/248266/>. [In Ukrainian].

<https://suspilne.media/culture/214139-u-lvovi-zagortaut-skulpturi-i-zakrivaut-vitrazi-sob-zahistiti-ih-vid-mozlivih-bombarduvan/>, <https://www.facebook.com/ukrtopik>. [In Ukrainian].

<https://www.facebook.com/skeiron.llc/>. [In Ukrainian].

<https://petropavlivka.city/cards/211385/pamyatki-pid-obstrilamiyak-zahischayut-kulturu-vid-vijni>. [In Ukrainian].

<https://mcip.gov.ua/news/niderlandy-ta-ukrayina-domovylys-posylyty-spivpraczyu-u-sferi-czyfrovizacziyi-kulturnoyi-spadshhyny/>. [In Ukrainian].

<https://monitorwolynski.com/uk/news/4309-mi-robimo-vse-shhob-vryatuvati-spilnu-kulturnu-spadshhinu-polshhi-ta-ukrayini>. [In Ukrainian].

До проблеми збереження культурної спадщини в умовах повномасштабної російської агресії 2022–2023 рр.: руйнації пам'яток архітектури та монументального мистецтва

Досліджується стан збереження культурної спадщини України на прикладі пам'яток архітектури та монументального мистецтва в умовах повномасштабної агресії РФ у 2022–2023 рр., спрямованої на знищення української нації та її культури. Зроблено спробу виявити в різних регіонах нашої країни історико-художні об'єкти, які зазнали руйнації внаслідок варварських дій російських військ, а також охарактеризувати їх склад. З'ясовано, що серед різних видів постраждалих і зафіксованих дотепер нерухомих культурних об'єктів переважну більшість складають саме пам'ятки архітектури. В умовах постійної загрози втрат культурної спадщини внаслідок ракетних ударів, артилерійських обстрілів та бомбардувань території України, за ініціативи владних органів, волонтерів, громадських активістів у низці міст і населених пунктів здійснюються можливі практичні заходи з фізичного захисту нерухомих пам'яток. Актуальним на сьогодні є моніторинг російських злочинів, своєчасна фіксація та документування вже існуючих пошкоджень і руйнації культурної спадщини. Нові можливості для збереження інформації про культурні об'єкти та їх дослідження, в тому числі у разі часткового пошкодження або повного знищення, відкриває новітній метод цифровізації (диджиталізації) з використанням 3D-технологій. Практики збереження пам'яток національної спадщини в умовах війни вимагають удосконалення системи їх обліку,

пришвидшення і професіоналізації процесу взяття під охорону держави щойно виявлених об'єктів. Особливо гострим залишається питання захисту і збереження пам'яток монументального мистецтва, передусім пов'язаних з архітектурою. Доцільним є створення наукових каталогів-довідників ушкоджених і втрачених об'єктів культурної спадщини, а також продовження роботи з підготовки багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України як наукового підґрунтя Державного реєстру нерухомих пам'яток.

Ключові слова: культурна спадщина, російсько-українська війна, руйнація пам'яток, архітектура, монументальне мистецтво, оцифрування культурних об'єктів.

Наталя Ковпаненко, кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна),

Natalia Kovpanenko, Candidate of historical Sciences (PhD) Researcher fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage at the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0003-2119-7482

E-mail: nkovp@ukr.net

Received: 23.12.2023

Advance Access Published: September 2024

ЦАРСЬКИЙ (МАРІЇНСЬКИЙ) ПАЛАЦ У КИЄВІ: ФУНКЦІОНУВАННЯ У 1917–1921 РОКАХ

Олександр Кучерук

THE TSAR'S (MARIINSKY) PALACE IN KYIV: FUNCTIONING IN THE YEARS 1917–1921

Oleksandr Kucheruk

The former Tsar's (Mariinsky) Palace in Kyiv, a monument of the XVIII–XIX centuries, during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, for some time served as a public-political center, later considered as a possible location for museum institutions, including the National Museum. In January-February 1918, during the short-term occupation of the city by Russian Bolshevik troops in Kyiv, the palace was occupied by the military, who left the palace in an unsatisfactory condition. During the hetmanate of Pavlo Skoropadsky, the palace was used as an administrative building. After the final establishment of Soviet power in Ukraine from 1921, the palace was mainly occupied by various administrative and propaganda institutions, the palace was repeatedly repaired and restored.

Keywords: Ukrainian Revolution of 1917–1921, Kyiv, Tsar's (Mariinsky) Palace, architecture, historical and cultural monuments of Ukraine, museum affairs.

Київський царський (Маріїнський) палац, його історія фактично залишається на маргінесі сучасних досліджень. За весь час його існування не з'явилося жодного комплексного дослідження. Варто згадати той факт, що вперше окреме видання про історію палацу опублікувало 1959 року київське видавництво Держбудвидав УРСР, це невеличка тринадцяти сторінкова брошура молодшого наукового співробітника в Інституті історії і теорії архітектури Академії

архітектури УРСР Надії Новаковської¹ “Палацовий ансамбль у Києві (пам’ятник архітектури XVIII–XIX ст.ст.)”. Більше спеціальних видань присвячених палацу не було.

Можна назвати низку газетних та журнальних повідомлень чи популярних публікацій журналістів та киевознавців, переважна більшість яких переповідає загальновідомі факти. Бібліографічний покажчик, що виданий Інститутом історії НАН України у 2009 році “Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року”, нараховує 2631 позицію; розділ “Маріїнський палац” має лише 23 позиції².

Енциклопедичні видання: Енциклопедія українознавства, Українська радянська енциклопедія, Енциклопедія історії України; Енциклопедія сучасної України обмежуються короткими статтями про палац. Так само більшість довідників чи путівників по Києву подають ту чи іншу загальну інформацію.

Найґрунтовніша історія палацу міститься у 2-ій частині 1-го тому енциклопедичного видання “Звід історії та культури України. Київ”³ (с. 609–617), що вийшла 2003 року, авторами енциклопедичної статті є Сергій Білокінь, Ірина Іваненко, Лариса Федорова та ін. За обсягом це більше ніж брошура Н. Новаковської 1959 року.

Зазначене свідчить про необхідність подальшого глибшого вивчення історії палацу, окремих аспектів та періодів його функціонування. Виходячи з таких міркувань, основну увагу зосередимо на долі палацу після 1917 року. Особливу увагу звернемо на советський період, коли палац, “втративши” первісного власника, вико-

¹ Н. П. НОВАКОВСКАЯ, *Дворцовый ансамбль в Киеве*. Киев: Госстройиздат УССР, 1959, 13 с.; Н. П. НОВАКОВСЬКА, *Палацовий ансамбль у Києві: (Пам’ятник архіт. XVIII–XIX ст.)*. Київ: Держбудвидав УРСР, 1959, 13 с.: іл. Укр., рос.; Н. П. НОВАКОВСЬКА, *Палацовий ансамбль у Києві: (Пам’ятник архіт. XVIII–XIX ст.)*. Київ: Держбудвидав УРСР, 1960, 15 с.: іл. Франц.

² *Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст.– 2000 р.* Т. II, Кн. 5. Київ: Інститут історії АН України, 2009, 199 с. Київ, 2009, 109 с.

³ *Звід пам’яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т.* Кн. 1: Київ, ч. 2: М–С / Голов. ред. Зводу пам’яток історії та культури при вид-ві “Українська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана. Київ, 2004, с. 585–1216, Іл.

ристовувався для різноманітних потреб, що не сприяло, а навпаки, шкодило збереженості як самої будівлі, так і “наповненню” – інтер’єрам, меблям, творах мистецтва тощо.

Офіційна церемоніальна резиденція Президента України – Маріїнський палац за кілька століть свого існування пережив часи розквіту і періоди занепаду, його неодноразово перебудовували, ремонтували. Сучасний вигляд палац набрав у 1870-х роках, коли завершилося його відновлення після пожежі 1819 року.

Як не дивно, але “допожежний” вигляд палацу відомий лише за робочими кресленнями і не відомо жодного його зображення доступними на той час способами фіксації (принаймні не виявлено), як то малярство, гравюра, бо на 1819 рік фотографії ще не існувало. Найраніші з відомих зображень це гравюри і фотографії 1860-тих років, які фіксують палац після відбудови.

Після відбудови палацовий комплекс складався власне з самого палацу, двох флігелів, що об’єднані з головним корпусом, будинку охорони (“гауптвахта”) та низки службових приміщень (стайні, кузні, комори тощо).

Якого вигляду набрав оновлений палац дозволяють зрозуміти фотографії, гравюри, проєктні документи реконструкції палацу, описи і спогади. Хоча, зазначимо, упродовж наступних ста п’ятидесяти років палац зазнавав кілька перебудов, перепланувань, так, що від Растреллі залишилося дуже мало. Фактично стіни першого поверху та стіни флігелів. Відновлений палац мав два мурованих поверхи. Нижній, разом з флігелями, нараховував 55 кімнат, більшість з яких визначалися, як “кавалерські”, тут же були їдальня, спальня, кімната для занять, гардеробна, камердинерська, швейцарська, кімната керуючого палацом, а також кімнати прислуги, кухня, туалети.

Другий поверх призначений для високих осіб і мав 28 кімнат. Поверх умовно ділявся на “жіночу” і “чоловічу” половини, а між ними парадна біла зала. Обидві половини палацу мали приблизно однакову номенклатуру приміщень, – це кабінети, приймальні, спальні, їдальні (великі і малі), гардеробні, туалетні кімнати.

Стилістично зовні палац залишився в барокових формах, натомість інтер’єри вирішені зовсім по-іншому, з використанням елементів модного, на той час стилю, запозиченого з Франції, де він

називався стилем Людовіка XVI, який приходив на зміну бароковій пишноті. Інша назва “помпеянський” стиль, що переосмислював давньоримську естетику, використовуючи мистецькі особливості відкритих при розкопках давньоримських міст Помпеїв і Геркуланума. Мотиви в оформленні інтер’єрів ґрунтувалися на переосмисленні римської архітектури із її своєрідною колористикою, з використанням ліпнини, барельєфів, рослинних гірлянд тощо. При ремонті відмовилися від використання тканинних і паперових шпалер, усі стіни тинькувалися і фарбувалися та прикрашалися у згаданому “помпеянському” стилі.

Інтер’єри палацу. Фото 1870-ті рр.

До художнього і декоративного опорядкування був дотичний італійський художник Каміл Аліауді. До речі, він також брав участь у декоруванні цілої низки особняків у Києві. З його розписів у палаці збереглося дуже мало, фактично кілька (реставрованих) гризайлевих зображень у медальйонах над камінами у кількох залах.

Серед стилістично підібраних меблів – столи, ліжка, крісла, диванчики і т. п. зустрічалися мистецькі речі. Так, згадується столик з нефритовою стільницею на позолоченій ніжці, мозаїчний стіл, як зазначено, куплений у Парижі за 840 тис. франків, білий рояль німецького виробництва тощо. Також використано чимало мистецьких предметів малої пластики – декоративні скульптури, годинники, письмове приладдя, столові прибори, фарфор, фаянс тощо.

Після завершення робіт і при “здачі в експлуатацію” оновленого палацу було проведено фотофіксацію інтер’єрів палацу. Характерно те, що на фото не побачиш жодної картини. Палацові кімнати поступово почали прикрашати картинами. Серед них два великі полотна Івана Айвазовського з морськими краєвидами біля Ялти, марина Олексія Боголюбова. Увагою користувалася копія з картини іспанського митця Бартоломе Мурільо “Мадонна”. Окремі картини зазначені без авторства – “Різдво Христове”, “Жанна д’Арк”, “Ян Собезький”, “Андрій Первозванний” та багато інших. В імператорських спальнях (жіночій і чоловічій), а ймовірно й у інших кімнатах були ікони.

Окрасою колекції був альбом гравюр Рембрандта. Альбом зберігався в спеціальній шкіряній скрині-валізі з срібними декоративними накладками. Які саме гравюри не зазначалося, але можна припустити, що їх було чимало, і то були оригінальні відтиски.

Особливістю київського царського палацу було те, що у ньому була відсутня димова церква чи каплиця. Хоча в інших тогочасних резиденціях церкви були, у тому ж Києві домашню церкву мав будинок генерал-губернатора.

Усе кардинально змінилося у лютому 1917 року. На тлі триваючої Першої світової війни, що сприяло посиленню внутрішньополітичної і економічної кризи, російська імперія не витримала і рухнула та революційним шляхом трансформувалася у федеративну республіку. Одним з гасел революції було право націй на самовизначення. Все майно імператорської сім’ї перейшло у державну власність, це стосувалося і Царського палацу у Києві.

Уперших числах березня 1917 року більшість громадських організацій у місті, як давніших, так новостворених, об’єдналися в Київську об’єднану раду громадських організацій (КОРГО), який обрав Виконавчий комітет. Формально рада була дорадчим органом при

комісарі Тимчасового уряду у Києві, а насправді це була демократична нова міська влада. Дискусія про подальшу долю палацу, як доцільніше його використовувати, завершилася зачитуванням телеграми з Петербургу на ім'я голови Виконавчого комітету Миколи Страдомського: *“За постановою Тимчасового уряду київський палац передається в користування Виконавчому комітетові з усім майном і садибою. Вам належить прийняти все з описом і забезпечити охорону недоторканості всього майна”*⁴. Так, що питання було вирішено. Один з членів Виконкому писав: *“Від їзд імператриці з Києва в 1917 році звільнив побудований Растреллі Маріїнський палац в царському саду на березі Дніпра. Виконком, вища влада в місті, найшов це місце підходящим для себе. Ми переїхали туди”*⁵.

Революційний орган міської влади фактично перебрав на себе обов'язки міської думи. Але вже восени відбулися вибори до оновленої міської думи і Київська об'єднана рада громадських організацій включно з Виконавчим комітетом, виконавши своє завдання, 4 (22) вересня 1917 р. ухвалила рішення про саморозпуск і фактично звільнила палац.

Тим часом палац поступово займали інші громадські організації. Так, Рада робочих депутатів, яка мала кімнату в будинку Міської думи, 9 (22) березня 1917 року перейшла до палацу. Основу ради склали представники меншовицького відлामу російських еседеків, більшовики зізнавалися: *“Наше положення (стан) в Раді [робітничих] д[епутатів] і Виконкомі зарисовувалося не блискучим. ... Більшість на виборах отримали дрібно-буржуазні партії ... Наша фракція не оформлена. Меншовики в переважаючій більшості”*⁶.

Для своїх потреб рада використала кілька кімнат, зокрема, колишню їдальню імператриці, а бюро друку розташувалося в робочому кабінеті царя, стіни якого були прикрашені, в розумінні робітників, “нагімі жінцінами”, хоча насправді то, найімовірніше, були полотна і гравюри на античні теми. Редакція їхньої газети “Знамя труда” помістилася в “голубому” будуарі імператриці.

⁴ “Киевлянин”. 1917, 1 апреля.

⁵ Л. КАРУМ, *Моя жизнь. Рассказ без вранья*. Новосибирск, 2014, с. 602.

⁶ Е. БОШ, *Год борьбы*. Москва; Ленинград, 1925, с. 11.

“*Ліве крило Палацу займав Виконком Ради Солдатських Депутатів*”⁷, куди його представники вселилися 9 (22) квітня 1917 року. На початку діяльності більшість у цій раді мали есери, тоді як більшовики не мали жодного представника. Розташувалися вони в колишньому службовому кабінеті імператора та одній з почекалень.

Студенти київських вишів 3 (16) березня 1917 року на делегатських зборах утворили Коаліційну раду студентських депутатів 6 (19) квітня 1917 року, і також отримала притулок у колишньому Царському палаці.

Своє місце знайшли в палаці й інші політичні, громадські й адміністративні установи та організації, які уважали за потрібне мати кімнату (чи більше) в колишньому Царському палаці.

Але вже з кінця літа палац опинився на периферії політичного життя міста, хоча тут продовжували перебувати дві ради – Рада робітничих депутатів і Рада військових депутатів та інші дрібніші організації.

Коли у Києві стало відомо про збройне захоплення більшовиками влади у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р., то фактом обставин на засіданні у ніч з 25 жовтня (7 листопада) на 26 жовтня (8 листопада) Українська Центральна Рада, не сприймаючи такого перебігу подій, створила Крайовий комітет з охорони революції. До нього увійшли представники більшості політичних партій і організацій включно з більшовиками – “*включення в складу комітету було зроблено завдяки їхній заяві, що більшовики тут, в Україні ніяких збройних повстань не вчинять*”⁸. Комітет оприлюднив відозву, в якій наголосив, що не допустить ворожих виступів проти революції, і що влада Комітету розповсюджується на всю Україну, на всі дев’ять губерній.

У той же час зусиллями більшовиків сепаратно скликано нараду двох рад – Раду робітничих і Раду солдатських депутатів, представників фабрично-заводських комітетів і військових частин. Ухвалено, – організувати окремий революційний комітет і “*передати*

⁷ В. ГАНЦОВА-БЕРНІКОВА, *Революційний Київ (провідник екскурсовода)*. Київ, 1927, с. 10.

⁸ *1917 год на Киевицине*. Киев, 1928, с. 319.

йому всю повноту влади по Києву, доручити йому всіма силами проводити в життя постанови з'їзду Советів і підпорядкувати його дії вищому контролю київських Рад робітничих і солдатських депутатів”⁹.

Дискутувалося питання, де має перебувати більшовицький ВРК, більшість підтримала думку про те, що таким місцем має бути колишній царський палац.

Як писав учасник подій для “*проведення в життя ... робітникам і солдатам було роздано зброю, Олександрівський палац, намічений як опорна база*”¹⁰, але більшовики явно переоцінили свої впливи і можливості. 28 жовтня (10 листопада) в палац привезли запас набоїв, встановили кулемет, а у дворі підготували до бою панцерник, навколо палацу виставили охорону з сибірських стрільців та дружинників. У той же час підступи до палацу почали займати війська Тимчасового уряду. На прилеглих до палацу вулицях зводили барикади, рили шанці, встановили загородження з колючої проволочки, підігнали легку артилерію.

Спроба виступу була ліквідована; затримано усіх, хто перебував у палаці. Так власне і завершилося перебування в палаці двох рад – робітничих і військових депутатів та інших організацій, які підтримували більшовицькі плани.

По тому окрема комісія провела ревізію стану палацу. Зберігся один з актів огляду однієї з кімнат, від 5 листопада (23 жовтня) 1917 року, що його уклав товариш голови Всеукраїнської ради військових депутатів, член Української Центральної Ради Яків Зозуля.

Укладач акту пише “*явившись в палац, кімнату № 8 я найшов її цілком зруйнованою: двері виломані, столи, шафи і лампи побиті, шухлядки від столов поламані на куски; всі папери які були в шухлядах і шафах порозривані на шматки і викинуті на землю. Вся кімната засипана паперами, занесеними з різних кімнат палацу, як наприклад Большевиків, Бунда, С[оціалістів] Р[еволюціонерів], також і навпаки приходилося наші папери находить по кімнатах*

⁹ “Киевская мысль”. 1917, 26 октябрю.

¹⁰ І. КУЛИК, *Огляд революції на Україні. Частина перша: березень 1917 р. – квітень 1918 р.* Харків, 1921, с. 24.

цих організацій”¹¹. Акт зафіксував, що з приміщення зникло багато речей: друкарська машинка, печатка і кутовий штамп Ради, апарат для поаркушевого тиражування “шапірограф”, запаси фарбників для нього тощо. Цей опис дозволяє уявити, в якому стані перебував палац.

У час січневого 1918 року більшовицького заколоту, представники більшовиків змушені були стати до переговорів. Палац, що перебував на “нейтральній території” визнано найвідповіднішим для того місцем. За спогадами учасника: “В Маріїнський палац ми прибули приблизно о 5 год 30 хв дня. Тут в одному із залів побачили делегатів від Ради, у складі 10–12 осіб. ... Крім того були присутніми представники Ради робітничих і солдатських депутатів м. Києва”¹². Проте військові дії в місті не припинялися, повстанці знали, що російські більшовицькі війська вже неподалік Києва. Бої точилися в різних частинах міста, але поступово урядові війська локалізували осередки повстання і остаточно його придушили.

26 січня (8 лютого) більшовицькі війська з тяжкими боями наступали з Дарниці в бік центру: “зайнятий Печерськ, Просунулися по Олександрівській вулиці і зайняли палац і частину по Олександрівській площі”¹³. Відразу після захоплення Києва російським більшовицьким військом 27 січня (9 лютого) 1918 року в палаці розташувалися їхні представники. Один із учасників розповідає: “У київському царському палаці негайно після нашого вступу до міста розташувався штаб «українського фронту». Там зішлись опівдні 9-го лютого всі командири, чотири народні секретарі [українського більшовицького уряду], які на цей час уже були в Києві”¹⁴.

Палац швидко зажив страшної слави, його називали “штабом Духоніна” (тогочасний вислів, поява якого пов’язана з вбивством на початку грудня 1917 року в Могилеві “революційними” матросами виконуючого обов’язки головнокомандувача Російської армії генерала Миколи Духоніна).

¹¹ Національний музей історії України (НМІУ). Л-365.

¹² С. МИЩЕНКО, *Январское восстание в Киеве*, [у:] “Летопись революции”. 1924. № 3 (8), с. 32.

¹³ Е. БОШ, *op. cit.*, с. 134.

¹⁴ Г. ЛАПЧИНСЬКИЙ, *Борьба за Київ. Січень 1918 р.*, [у:] “Літопис революції”. 1928. № 2, с. 218.

Людина, яка пережила то все, генеральний секретар продовольчих справ УНР М. Ковалевський писав у спогадах: *“В Маріїнському парку, де стояв самотній царський палац, урядова штаб Муравйова і ЧК під проводом завжди п'яного чекіста Полуянова. Сюди звозили червоногвардійці арештованих киян і тут же в Маріїнському парку їх розстрілювали. Арешти відбувалися без всяких правил – той, хто здавався підозрілим з яких небудь причин – попадав у ЧК, а Полуянов не робив жадного слідства і давав наказ розстріляти. В багатьох випадках було стверджено, що червоногвардійці, затримуючи киян, одразу їм дивилися на руки. Якщо рука не мала слідів фізичної праці, це вже було достатнім доказом, що затриманий був ворогом пролетаріату”*¹⁵.

Стан палацу після відходу російських військових. Фото.
Лютий 1918 р.

¹⁵ М. КОВАЛЕВСЬКИЙ, *При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії*. Інсбрук, 1960, с. 446.

Народний комісар українського більшовицького уряду Георгій Лапчинський через кілька років про окупацію Києва у лютому 1918 року і про терор проти українських сил писав: “в моїй пам’яті співучасника й свідка цих подій вони завжди зберігаються як цілком нормальна й доцільна форма масового революційного терору”¹⁶.

Коли на початку березня 1918 р. до Києва повернулася українська влада, то застала в палаці повний безлад. Меблі потрошені, по усіх кімнатах у безладі валялася зброя, набої, порожні пляшки від алкогольних напоїв, папери, фотографії, ціла “колекція” офіцерських погон, посвідчень особи, формуляри, підлога і стіни забризкані засохлою кров’ю.

23 березня 1918 року Рада народних міністрів УНР на пропозицію виконавча обох ’язків міністра народної освіти Петра Холодного ухвалила рішення “передати палац, який знаходиться в розпорядженні Міністерства освіти під національний музей”¹⁷. Передбачалося, що в головному корпусі розташується Національна картинна галерея (як писав Дмитро Дорошенко, “до цієї галереї були приобіцяні приватними власниками колекцій і художниками цінні збірки і поодинокі малюнки”¹⁸), правий флігель мав зайняти відділ (чи департамент) Міністерства народної освіти. 12 квітня 1918 року голові архівно-бібліотечного відділу міністерства Вадиму Модзалевському доручено “оглянути будинок бувшого Царського палацу на вул. Олександрівській, в котрому має розміститись архівно-бібліотечний відділ, згідно з постановою Ради Народних Міністрів”¹⁹. У той же час лівий флігель призначено для розташування Державного військово-історичного музею. Тоді, коли організації Картинної галереї тільки приступили, то Військовий музей вже мав до розпорядження колекцію колишнього Київського військово-історичного музею. У березні 1918 року директором Військового музею

¹⁶ Г. ЛАПЧИНСЬКИЙ, *op. cit.*, с. 219.

¹⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918 р. Київ, 1999, с. 225.

¹⁸ Д. ДОРОШЕНКО, *Історія України, 1917–1923 рр.* Т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, с. 405.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади й управління (ЦДАВО України), ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 28.

призначено Олександра Благодир, колишнього директора історичного архіву у Смоленську, його заступником “віце-директором” Михайла Обідного.

Директор Військово-історичного музею Олександр Благодир (ліворуч), заступник директора Михайло Обідний (праворуч).
Фото. 1918 р.

Для наповнення фондів та експозиції Музею Генеральним штабом видано розпорядження з вимогою до усіх частин: передати до Музею “прапори й клейноди, картини, ікони й т. и.”, а також моделі військових суден, “привязних і ріжних аеро й гідропланів”. Планувалося створити спеціальну комісію, що мала відбутися на фронт для “збирання на полях боїв зброї й знаряддя”²⁰.

Серед перших експонатів, яким поповнилися фонди новоствореного музею, став, переданий Генеральним штабом, прапор “малинового кольору” Першого українського полку імені гетьмана Бог-

²⁰ *Військово історичні замітки*, [у:] “Військово-науковий вістник Генерального штабу”. Київ, 1918. № 3, с. 44.

дана Хмельницького – “цей стяг переховував од большевиків козак цього полку Лукьяненко”²¹.

Музейні експонати Військово-історичного музею викинуті з палацу на вулицю. Фото. 1918 р.

Не пройшло і місяця, як стався державний переворот Павла Скоропадського, одразу після перевороту постало питання гетьманської резиденції. У першу чергу обговорено можливість зайняти для того колишній царський палац, “який захопили в часи свого панування большевики і де вони виконували свої криваві екекуції. Через оцю криваву спадщину Гетьман не схотів установити свою резиденції в царському палаці”²². До палацу вселилося Міністерство внутрішніх справ, яке очолював отаман-міністр Федір Лизогуб, фактично ж міністерством керував товариш міністра Микола Воронич. У липні новим міністром призначено Ігоря Кістяківського.

У червні надійшло розпорядження МВС до директора музею Олександра Благодира з вимогою, не пропонуючи іншого примі-

²¹ *Військово історичні замітки*, ор. cit., с. 44.

²² Д. ДОРОШЕНКО, ор. cit., с. 77.

щення для Військового музею, звільнити флігель для потреб міністерства. Ніякі пояснення і умовляння на міністерство не діяли, тому на знак протесту директор О. Благодир заявив: *“як фахівець справи і справжній син України ... викидати на вулицю надзвичайно вартісний музей своїми руками я юридично і морально не маю права”*²³.

Проте 22 червня пізно увечері прибула група військових і *“взялася виносити музейне майно на площу перед палацом. Частину речей викидали з вікон. Зранку сталася злива. В наслідок картини, малюнки промокли, зброя, старовинні кольчуги, лати – поіржавіли, постраждали полкові прапори і стяги, розбито кілька погрудь, багато вітрин, чимало зброї розтягнуто”*²⁴.

Скандал навколо музею розглядався 3 серпня 1918 року на засіданні Ради міністрів Української Держави, де заслухано повідомлення голови уряду *“про обставини, за яких майно військово-історичного музею було винесено із будинку бувшого Імператорського палацу і залишено протягом певного часу на площі перед палацом”*, але Уряд не спромігся ухвалити якогось дієвого рішення, лише *“взяв до уваги”*²⁵.

Міністерство внутрішніх справ перебувало в палаці до самого кінця існування Української Держави, тобто до середини грудня 1918 року.

3 лютого 1919 року Київ перейшов у руки більшовиків, які захопили його, борючись з Директорією. На той час палац вже втратив практично усі свої картини, меблі тощо. Без догляду він поступово руйнувався, протікав дах.

Із роками палац використовували переважно як адміністративне приміщення закритого типу. Спроби влаштувати в палаці музей були невдалими. За час советської влади палац поступово деградував, коли екстер’єр вдавалося більш-менш зберегти, то інтер’єр кількаразово перероблявся, а останні реставрації чи реновації, хоча

²³ Ф. ЭРНСТ, *Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году*. Киев, 1918, с. 20.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*

й надали йому ошатного вигляду, але не повернули первісного (станом на 1870-ті рр.) вигляду. Надмірне використання позолоти і невідповідність окремих елементів декору не можна назвати вдалими прийомами, це ж стосується і псевдоісторичних меблів. Також звертає на себе увагу не зовсім вдале фантазійне вирішення декору нагородної зали (колишній кінозал, а перед тим котельня). Окремі зали палацу прикрашено сопреалістичними картинами (виключно пейзажі) художників другої половини ХХ-го століття.

Розглянувши долю колишнього Царського (Маріїнського) палацу після 1917 року і до нашого часу, можна зробити висновок, що в добу Української революції 1917–1921 років робилося спроби влаштувати в палаці музейні установи. В советський час більшість років палац виконував функції адміністративного будинку. З 1991 року палац достойно виконує функцію офіційної церемоніальної резиденції Президента України.

References

- 1917 hod na Kyevshchynе. Kiev, 1928, s. 319. [In Russian].
- BOSH E., (1925), Hod borby. Moskva; Leningrad, s. 11. [In Russian].
- DOROSHENKO D., (1932), Istoriiа Ukrainy, 1917–1923 rr. T. 1: Doba Tsentralnoi Rady. Uzhhorod, s. 405. [In Ukrainian].
- ERNST F., (1918), Khudozhestvennye sokrovyshcha Kyeva, postravshye v 1918 roku. Kyiv, s. 20. [In Russian].
- HANTSOVA-VERNIKOVA V., (1927), Revoliutsiinyi Kyiv (providnyk ekskursovoda). Kyiv, s.10. [In Ukrainian].
- Istoriiа mistа Kyieva z naidavnishykh chasiv do 2000 roku: Nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch. u vydanniakh XVII st. – 2000 r.: T. II, Kn. 5. Kyiv: Instytut istorii AN Ukrainy. 2009, 199 s. [In Ukrainian].
- KARUM L., (2014), Moia zhyzn. Rasskaz bez vrania. Novosybyrsk, s. 602. [In Russian].
- “Kievlianyн”. 1917, 1 aprelia. [In Russian].
- KOVALEVSKYI M., (1960), Pry dzherelakh borotby: Spomyny, vrazhennia, refleksiі. Insbruk, s. 446. [In Ukrainian].
- KULYK I., (1921), Ohliad revoliutsii na Ukraini. Chastyna persha: berezen 1917 r. – kviten 1918 r. Kharkiv, s. 24. [In Ukrainian].

“Kyevskaia mysl”. 1917, 26 oktiabria. [In Russian].

LAPCHYNSKYI H., (1928), Borba za Kyiv. Sichen 1918 r., [in:] “Litopys revoliutsii”. № 2, s. 218. [In Ukrainian].

MYSHCHENKO S., (1924), Yanvarskoe vostanye v Kyeve, [in:] “Letopys revoliutsyy”. № 3 (8), s. 32. [In Russian].

NOVAKOVSKA N. P., (1959), Palatsovyi ansambl u Kyievi: (Pamiatnyk arkh. XVIII–XIX st.). Kyiv: Derzhbudvydav URSR, 13 s.: il. [In Ukrainian].

NOVAKOVSKA N. P., (1960), Palatsovyi ansambl u Kyievi: (Pamiatnyk arkh. XVIII–XIX st.). Kyiv: Derzhbudvydav URSR, 15 s. [In French].

NOVAKOVSKAIA N. P., (1959), Dvortsovyi ansambl v Kyeve. Kyiv: Hosstroyzdat USSR, 13 s. [In Russian].

Ukrainska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy. T. 2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. Kyiv, 1999, s. 225. [In Ukrainian].

Viiskovo istorychni zamitky, [in:] “Viiskovo-naukovy vistykyk Heneralnoho shtabu”. Kyiv, 1918. № 3, s. 44. [In Ukrainian].

Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Entsyklopedychne vydannia: U 28 t. Kn. 1: Kyiv, ch. 2: M–S / Holov. red. Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vyd-vi “Ukrainska Entsyklopediia” im. M. P. Bazhana. Kyiv, 2004, s. 585–1216, Il. [In Ukrainian].

Archival sources

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchekh orhaniv vlady y upravlinnia (TsDAVO Ukrainy), f. 2581, op. 1, spr. 227, ark. 28.

Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy (NMIU). L-365.

Царський (Маріїнський) палац у Києві: функціонування у 1917–1921 роках

Колишній Царський (Маріїнський) палац у Києві, пам’ятка XVIII–XIX ст. в роки Української революції 1917–1921 років певний час виконував роль громадсько-політичного центру, згодом розглядався як місце можливого розташування музейних установ, зокрема Національного музею. У січні–лютому 1918 р., в час короткотривалої окупації міста російськими більшовицькими військами у Києві, в палаці розташува-

лися військові, які залишили палац у незадовільному стані. За гетьманату Павла Скоропадського палац використовувався як адміністративний будинок. Після остаточного закріплення в Україні советської влади з 1921 р. в палаці перебували переважно різноманітні адміністративні і пропагандистські установи, палац неодноразово ремонтували і реставрували.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 років, Київ, Царський (Маріїнський) палац, архітектура, пам'ятки історії і культури України, музейна справа.

Олександр Кучерук, завідуючий відділом історії України XIV – поч. XX-го ст. Національного музею історії України (м. Київ, Україна),

Oleksandr Kucheruk, Head of the Division of History of Ukraine of the 14th – beginning of the 20th century of the National Museum of the History of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0003-2983-6664

E-mail: kucherukok1917@ukr.net

Received: 12.10.2023

Advance Access Published: September 2024

**ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ ЯК
ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
СТІЙКОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Людмила Мазука

**PRESERVATION AND FORMATION IDENTITY OF
UKRAINIANS ABROAD AS A FACTOR OF NATIONAL
RESILIENCE IN THE CURRENT CIRCUMSTANCES**

Liudmyla Mazuka

The article reveals the importance of the conducting a scientific analysis of the latest trends in the formation of state policy towards Ukrainians abroad in terms of praxeological approach. Particular attention is paid to the importance of a systematic approach and the specifics of current tasks in the context of the Russian war against Ukraine. The author makes a general quantitative and qualitative assessment of the problem in terms of its scale and outlines the main challenges associated with the new wave of Ukrainians' displaced abroad. The author emphasizes the need to take into account the specifics of temporary stay abroad for different strata of Ukrainian citizens, in particular, the importance of paying attention to the needs of school-age children. A general assessment of the main actors that can be involved in achieving this goal is provided. Specific mechanisms for implementing the tasks of the state policy on preserving and formation the Ukrainian identity abroad are proposed.

Keywords: Ukrainians abroad, Ukrainian identity, assimilation, resilience, state policy.

Постановка проблеми. Ключове завдання забезпечення територіальної цілісності та суверенітету України мірою продовження термінів зовнішньої агресії доповнюється проблемою національної

та інституційної спроможності країни вистояти в екзистенційному протистоянні. В умовах переведення конфлікту в тотальну війну фактор єдності та мотивованості народу все більше виходить на перший план.

Одними з ключових чинників забезпечення цієї єдності є збереження спільної ідентичності, а також однакового бачення свого майбутнього українцями, які волею долі розділені та перебувають, як в Україні, так і за її межами. Очевидно, додаткової уваги потребуватиме й дослідження спільного та відмінного в методах досягнення цілей щодо українців різних хвиль міграції та, особливо, періоду після широкомасштабного російського вторгнення в Україну наприкінці лютого 2022 р.

Окремим питанням є повернення українців, що фактично депортовані російською окупаційною владою, включно з десятками тисяч дітей, та збереження ідентичності тих, хто, на жаль, все довше перебуває на окупованих територіях України і знаходиться під колосальним тиском ворожої кампанії деукраїнізації.

Ці проблеми не виникли сьогодні, але їх масштаб останніми роками зростає та вже потребує чіткого вироблення державної політики й окреслення пріоритетних завдань. Дискусія, що триває в широкому суспільному середовищі, відкриває надто широкий спектр думок та ідей – від забезпечення свободи вибору країни перебування та пріоритетності уваги до збереження ідентичності українців за кордоном до ідеї створення зовнішніх умов для їх фактично примусового повернення до України з метою зміцнення економічного, ресурсного потенціалу країни. На державному рівні обговорюються різні механізми досягнення цих цілей. При чому наявні пропозиції часто-густо є спробою знайти тактичні рішення на стратегічні загрози.

Очевидно, вирішення проблеми потребує системного підходу, який би поєднував науковий аналіз із соціальною практикою в умовах динамічних змін. До того ж, дослідження мають бути максимально орієнтовані на можливість імплементації їх результатів у практичну державну роботу.

Таке завдання потребує об'єднання зусиль дуже широкого кола спеціалістів, зокрема, у сфері міграції, економіки, безпеки, міжнародної політики, історії, етнополітики тощо. До того ж,

фактологічна база дослідження змінюється фактично в режимі реального часу та в умовах динамічної зміни зовнішнього середовища.

Метою статті є оцінка масштабів проблеми, що потребує вирішення в умовах російської війни проти України, виявлення новітніх тенденцій стосовно кількісних і якісних змін у середовищі закордонних українців, аналіз загроз, які можуть призвести до їхньої асиміляції, визначення основних підходів та механізмів державної політики щодо збереження національної ідентичності закордонних українців.

Для досягнення поставленої мети застосовані методи аналізу і синтезу, системний і порівняльний методи дослідження та праксеологічний підхід стосовно вивчення ролі та ключових завдань Української держави та вироблення відповідних пропозицій.

Стан наукових досліджень зазначеної тематики.

Вивчення проблем, пов'язаних із збереженням національної ідентичності закордонних українців є предметом дослідження як наукових інституцій, а саме Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету "Львівська політехніка", Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, Інституту дослідження української діаспори Національного університету "Острозька академія", Інституту досліджень діаспори, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса та ін., так і окремих науковців.

До вивчення та аналізу означеної проблеми зверталися українські вчені: Н. Авер'янова, В. Андрієнко, М. Андрієнко, О. Антонюк, Т. Антонюк, А. Атаманенко, Т. Бевз, Л. Біловус, Л. Божук, І. Винниченко, С. Віднянський, Т. Воропаєва, Н. Горбатюк, В. Євтух, Ф. Заставний, І. Ключковська, О. Ковальчук, Т. Коломієць, С. Лазебник, Ю. Латунов, О. Майборода, Т. Марусик, А. Попок, О. П'ятковська, В. Сергійчук, Н. Совінська, Я. Таран, М. Траф'як, М. Трофименко, В. Трощинський, К. Чернова, О. Швачка, та ін. Їх дослідження стосувалися окремих аспектів даної проблеми: освітніх, культурних, релігійних та ін. й охоплювали хронологічно період до повномасштабної російсько-української війни. Сьогодні з'являються матеріали публіцистичного характеру, статистичні дані та

соціологічні дослідження, які стосуються вимушених переселенців, що знайшли прихисток за кордоном і у майбутньому можуть перейти до категорії закордонних українців.

Виклад основного матеріалу.

Основні напрями та завдання державної політики щодо збереження української ідентичності закордонних українців на сьогодні вже знайшли відображення в нормативно-правовій базі. Прийняті останнім часом Закони України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження національної та громадянської ідентичності” та “Про закордонних українців”, “Стратегія публічної дипломатії МЗС України”, “Стратегія зовнішньополітичної діяльності України”, “План дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України” визначають окремим напрямком роботи використання потенціалу закордонного українства для формування позитивного сприйняття України; системного та проактивного поширення проукраїнських наративів на протидію дезінформації та пропаганді; формування цілісного іміджу України у світі; залучення до презентації сучасної України, її науковоінноваційної бази, реформ; залучення до підготовки та організації культурних та мистецьких проєктів тощо.

У цих документах йдеться про вже глибоко інтегрованих в іноземні суспільства українців. Тих, які вже, можливо, є американцями, канадійцями, аргентинцями, австралійцями українського походження та мають українську ідентичність. Тих, хто проявляє високий рівень суспільної самоорганізації, досить часто навіть не досконало володіючи українською мовою. Оскільки ці документи приймалися до повномасштабного вторгнення, вони не врахували того, що мільйони українців змушені будуть покинути свою країну на не визначений час і з великою ймовірністю значна частина їх поповнить лави закордонних українців. Оскільки більшість серед вимушених переселенців складають молоді, освічені люди наша держава має подбати про те, щоб не втратити зв’язок з ними і якщо не повернути вимушених переселенців додому, то хоча б подбати про те, щоб українці залишилися українцями.

Одним із першочергових завдань для України вже сьогодні є встановлення потужної комунікації між державою та громадянами,

які будуть залишатися поза межами країни з метою запобігання втрати української ідентичності, посилення їхнього зв'язку з Україною, координації процесу повернення з-за кордону.

До широкомасштабної російської агресії проти України поза межами України за різними оцінками перебувало від 7 до 9 млн українців. За даними МЗС України станом на 2019 р., за переписами держав перебування більше 7 млн осіб. За розрахунками *Forbs* (2020) близько 9 млн осіб, або майже п'ята частина (19 %) від всього населення України. Дослідницька організація *Expatriate Insider* (найбільша глобальна мережа емігрантів) вказує, що більше 8 млн українців проживало поза межами України станом на 2017 р.

Ситуація радикально змінилася після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну, коли мільйони українських громадян змушені були покинути Україну втікаючи від війни.

Кількість українців, які переїхали до країн Європи з 24 лютого 2022 р., за даними УВКБ ООН (станом на 31 грудня 2023 р.), склала орієнтовно до шести з половиною мільйонів (6 357 100)¹, включно з 5 953 500 осіб в Європі та 403 600 осіб – поза її межами.

Окрім країн Європи, дозвіл на в'їзд до країн за спеціальними програмами підтримки надали, зокрема, США, Канада, Австралія, Японія тощо. Загалом, з початку війни станом на листопад 2023 року до США приїхало 270 тисяч українців. З них – майже 130 тисяч перебувають за програмою U4U². Близько 170 тисяч українців приїхало за спеціальною програмою *Canada-Ukraine Authorization for Emergency Travel (CUAET)* до Канади³.

У фінальному звіті дослідження “Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути?”, проведеного Центром економічних стратегій (ЦЕС) спільно з дослідницькою агенцією *Info Sapiens*, на основі даних двох хвиль соціологічних опитувань (у листопаді–

¹ Ukraine Refugee Situation. <https://bit.ly/3tgX6Ph>.

² Чому США посилюють перевірки анкет українців та що чекатиме біженців у країні? [у:] “Голос Америки”. <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraiyuci-usa-u4u-novi-pravya/32477737.html>.

³ С. АЛБУЛ, Канада оголосила нову міграційну програму для українців, які є близькими родичами канадців. https://lb.ua/society/2023/10/21/580615_kanada_ogolosila_novu_migratsiynu.html.

грудні 2022 р. та квітні–травні 2023 р.), переважна більшість біженців – це жінки та діти. Близько 63 % українських біженців заявили, що мають вищу або незакінчену вищу освіту; 24 % мали середню спеціальну освіту; 11 % – загальну середню освіту; 2 % – незакінчену середню⁴.

Міграційна платформа EWL, Фонд EWL та Центр Східноєвропейських студій Варшавського університету провели дослідження “Громадяни України на польському ринку праці. Нові виклики та перспективи”*. Згідно з ним, з 2021 р. число громадян України у віці 18–25 років зросло на 7 % і становить у 2023 р. – 23 %. В цей же час майже у 5 разів (з 11 % до 50 %) збільшилося число громадян України, які знаходяться в Польщі з дітьми⁵.

Попри те, що спостерігається повернення частини переселенців до України, очевидно, що багато з них залишаться проживати за кордоном і згодом перейдуть до категорії закордонних українців.

Плани щодо повернення мігрантів до України залежать від віку респондентів. Вище згадане опитування показало, що серед респондентів 18–25 років 21 % хочуть залишитися у Польщі; 26–35 років: 26 % мають намір залишитися, а серед тих, хто входить у вікову категорію 36–45 років чисельність тих, хто хоче залишитися, на 13 % більше ніж тих, хто хоче повернутися додому.

Опитування українських громадян у Литві, які скористалися послугами Служби зайнятості (травень 2023 р.) засвідчило, що кожен третій (34 %) з опитаних пов’язує своє майбутнє з Литвою, тоді як

⁴ *Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт*, [у:] “Центр економічної стратегії” (ЦЕС). <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report>.

* Опитування серед довоєнних мігрантів та воєнних біженців з України, які проживають у Польщі, відбулося 4–13 березня 2023 року методом безпосередніх інтерв’ю F2F (face-to-face). Інтерв’ю проводилось українською мовою на вибірці з N=500 повнолітніх громадян України, які зараз перебувають у Польщі, у тому числі: N=300 – довоєнні мігранти з України, які прибули до Польщі до 24 лютого 2022 року, та N=200 – воєнні біженці з України, які прибули до Польщі після 24 лютого 2022 року.

⁵ Звіт про транскордонну мобільність 2023. Соціологічне дослідження – IV Випуск, *Громадяни України на Польському ринку праці. Нові виклики та перспективи*. <https://ewl.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/.pdf>.

у 2022 р. такі плани мав лише кожен шостий (17 %). Це опитування показало, що більшу частину опитаних вимушених мігрантів становлять жінки віком 30–40 років (83,2 %), з яких більше половини (52,5 %) – з вищою освітою⁶.

Опитування, проведене серед українських громадян, які знайшли захист від війни в Ірландії*, засвідчило, що 41 % новоприбулих хоче залишитися в Ірландії назавжди, 32 % – ще не вирішили, і лише 24 % збираються повернутися додому⁷.

Дані дослідження “Біженці з України в Німеччині”, отримані Інститутом соціальних досліджень *Infas* також засвідчують приріст бажаних залишитися у країні на довше, або назавжди. Якщо у 2022 р. 39 % мали намір залишитися у Німеччині, то у 2023 р. таких було 44 %⁸.

Сьогодні практично не можливо прогнозувати, як будуть розвиватися події й скільки наших співгромадян поповнить лави закордонних українців.

За оціночним прогнозом Міжнародного валютного фонду приблизно 2 млн біженців з України назавжди залишаться за кордоном після закінчення війни з Росією⁹.

⁶ *Daugėja ukrainiečių, savo ateitį siejančių su Lietuva.* <https://uzt.lt/naujienos/8/daugeja-ukrainieciu-savo-ateiti-siejanciu-su-lietuva:215>.

* Опитування проводилося організацією UACT з 27 січня 2023 до 08 лютого 2023. В опитуванні взяли участь 4273 дорослих, 3665 дітей. Загалом 7938 осіб, що становить 10 % від усіх українців, які звернулися за тимчасовим захистом в Ірландії.

⁷ *Largest survey to date of Ukrainians in Ireland who found protection from war Subject – “Integration”.* [https://uploads-ssl.webflow.com/62b86f41ec2e00648f3f6e04/64241a9f4835c6fc099dbd9a_Integration_Survey_presentation%20\(2\).pdf](https://uploads-ssl.webflow.com/62b86f41ec2e00648f3f6e04/64241a9f4835c6fc099dbd9a_Integration_Survey_presentation%20(2).pdf).

⁸ *Як живеться у Німеччині біженцям з України – дослідження.* <https://www.dw.com/uk/ak-zivetsa-u-nimeccini-bizencam-z-ukraini-doslidzenna/a-66237029>.

⁹ *Press Briefing IMF Executive Board Concludes the 2023 Article IV Consultation and the Second Review under the Extended Fund Facility Arrangement for Ukraine. December 12, 2023.* <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/12/tr-121223-press-briefing-2023-article-iv-and-the-second-review-eff-arrangement-for-ukraine>.

Важливу роль у збереженні та формуванні української ідентичності закордонних українців відіграють освіта, яка здобувається в українських школах, українські громадські організації, українські церкви, інформаційний простір. Переїзд до країн, де їх робота розвинута, для переселенців зі Сходу та Півдня України дає можливість формувати чи посилювати їхню українську ідентичність. І навпаки, переселенці, які опинилися у країнах, де слабка діяльність українських організацій, де немає можливості відвідувати українські школи, будуть шукати собі комфортні умови перебування і відповідне середовище.

Враховуючи той факт, що, за даними Євростату, третину від усіх вимушених переселенців становлять діти¹⁰, і важко спрогнозувати, яка частина з них на не визначений термін буде залишатися за кордоном, існує загроза їх асиміляції у країнах перебування та втрати української ідентичності. Основний акцент державної політики має бути на тому, щоб створити такі умови, при яких процеси пристосування до вимушеного тимчасового перебування за кордоном доповнювалися б можливостями отримання української освіти та сталим зв'язком з Батьківщиною.

Найбільше дітей шкільного віку з України зареєстровано в Польщі – понад 528 тис., Німеччині – близько 290 тис. і Чехії – 70,5 тис. В Італії, Румунії, Іспанії та Словаччині – від 30 до 40 тис.

Законодавства європейських країн передбачають вступ до місцевих шкіл учнів, які проживають понад пів року в країні з метою максимальної інтеграції у національну освітню програму.

Попри те, що більшість європейських країн дозволяють займатися дистанційно в українській школі, під час перебування в місцевих школах після стандартних занять, є і такі країни (Франція, Нідерланди), що дозволяють дистанційні заняття в українській школі лише вдома у вільний час, оскільки вважають, що це заважає інтеграції. В окремих країнах заняття з української мови заохочуються як позакласна діяльність. Це може призвести до того, що значній частині учнів буде досить складно продовжити навчання в українській школі, що спонукатиме їх залишитися на довший час у країні

¹⁰ *More than 4.2 million people under temporary protection.* <https://bit.ly/47bhBuq>.

тимчасового перебування з метою подальшого отримання вже професійної освіти¹¹. Тим більше, що іноземні університети сусідніх з Україною держав, як то Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, проводять активні кампанії по залученню українських абітурієнтів до навчання у своїх університетах на вигідніших умовах і з кращою перспективою на майбутнє.

Європейські країни зацікавлені у швидкій адаптації та інтеграції українських дітей. Для цього виділяються кошти з державного бюджету, надається можливість безкоштовних курсів з вивчення мов. Наприклад, у Чехії основним завданням влади є максимальна інтеграція українських дітей до чеської освітньої системи. Для підтримки навчання українців уряд ЧР виділив 13 млрд. чеських крон¹².

Одним із головних чинників, які впливають на збереження української ідентичності закордонних українців є їх залученість до роботи у громадських організаціях, сформованих різними поколіннями українців, які глибоко інтегровані у суспільства країн перебування впродовж десятиліть були і залишаються “амбасадорами” України. Громадські організації закордонних українців є активними учасниками громадсько-політичного життя у країнах проживання та представляють інтереси українців та України перед суспільствами країн їхнього проживання, політичними та владними структурами на всіх рівнях. Українські громади мають велику кількість різних громадських об’єднань: політичних, культурно-освітніх, професійних (об’єднання лікарів, учителів, інженерів, адвокатів), жіночих, молодіжних тощо¹³.

Найбільшою так званою “парасольковою” організацією закордонних українців є Світовий Конгрес Українців (СКУ), яка об’єднує

¹¹ Л. МАЗУКА, *Проблема збереження національної ідентичності українських дітей, які у зв’язку з російською агресією вимушено перебувають за кордоном*, [у:] “Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Winter Debates: Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Internet Conference”, February 23–24, 2023. p. 198.

¹² О. ТАНАСІЙЧУК, *Батальйони паперових танків...* <https://www.ukrinform.ua>.

¹³ Л. МАЗУКА, *Закордонні українці*, [у:] “Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі”: монографія. Керівник, наук. ред. В. Котигоренко. Київ, 2023, с. 572.

українські громади та організації у понад 60 країнах світу. Павло Грод, очільник СКУ, основним завданням українських організацій за кордоном на сучасному етапі називає “побудову українського світу «від колиски до могили»: об’єднуватися разом, залучати новоприбулих українців до роботи в громаді, ставати сильнішими, аби ще більше тиснути на політиків та здобувати ще більше допомоги Україні”¹⁴.

Європейський конгрес українців (ЄКУ) – найбільша організація українців у Європі, яка об’єднує понад 20 організацій у 20 країнах з початку повномасштабного вторгнення почала роботу з новосформованими українськими громадами.

Найбільшою організацією українців США є Український конгресовий комітет Америки (УККА), представницька організація, що об’єднує майже два мільйони американців українського походження. Масові українські громадські організації, такі як Спілка Української Молоді (СУМ), Пласт, Світова Федерація Українських Жіночих Організацій (СФУЖО), Союз Українок Америки (СУА) з метою в тому числі і запобігання втрати української ідентичності залучають до своєї роботи новоприбулих вимушених мігрантів з України.

Теж саме можна сказати і про Конгрес українців Канади (КУК) – “парасолькову” організацію, яка об’єднує більшість українських політичних, громадських культурних та релігійних організацій, яких на території Канади нараховується понад 1000.

Після майже 30-річної перерви відновив свою роботу Центральний Союз Українських Студентів – потужна міжнародна студентська організація, основною метою якої є співпраця зі світовими вищими навчальними закладами та посилювати голос України в найпопулярніших вищах світу¹⁵. Це є вкрай важливо, оскільки за приблизними підрахунками число українських студентів ще до повномасштабного вторгнення тільки у країнах ЄС складало від 60

¹⁴ Підтримка України у найважчі часи: підсумки візиту делегації СКУ до Чикаго. <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/pidtrimka-ukra%d1%97ni-u-najvazhchi-chasi-pidsumki-vizitu-delegaczi%d1%97-sku-do-chikago>.

¹⁵ Ukrainian World Congress – Світовий Конгрес Українців. https://www.facebook.com/UkrainianWorldCongress/?locale=uk_UA.

до 70 тисяч, і з великою вірогідністю буде збільшуватися у майбутньому. За даними опитування Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету “Львівська політехніка”, про бажання повернутися до України після навчання за кордоном повідомили лише 16,8 % студентів “КПІ” та 21,2 % студентів “Львівської політехніки”¹⁶.

Підтримка стійкого зв'язку з Україною відіграє одну з ключових ролей збереження національної ідентичності закордонних українців. За результатами дослідження “Медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном”¹⁷, проведеного Соціологічною групою Рейтинг весною 2023 року у Великій Британії, Ізраїлі, Іспанії, Німеччині, США, Угорщині та Чехії, 79 % опитаних сказали, що постійно спілкуються з близькими, які перебувають в Україні.

Важливу роль відіграє інформаційне середовище. Згідно з даними цього ж опитування, основними джерелами новин для українців у всіх семи країнах виявилися месенджери та соціальні мережі (50 % та 47 % відповідно). Вони особливо популярні серед молоді, а з віком їхня популярність зменшується. Проте слід зауважити, що саме через соціальні мережі росія і впливає на свідомість споживачів інформації, розповсюджуючи різноманітні фейки про українців, війну, та й самих вимушених переселенців. Саме тому критично важливо навчити споживачів цієї інформації вирізняти та розвінчувати російські фейки, а також використовувати інформацію з офіційних українських джерел. Поляризація інформаційного простору, в якому перебувають українці в Україні та за кордоном, може негативно вплинути на основи взаємодії, а розрив спільного інформаційного простору та вплив російської пропаганди буде нести і

¹⁶ О. Гладун, С. Аксьонова, О. Гаврилюк, Т. Гнатюк, Б. Крімер, І. Куріло, П. Шевчук, *Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр.* <https://idss.org.ua/arhiv/population.pdf>.

¹⁷ *Медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном. Велика Британія, Ізраїль, Іспанія, Німеччина, США, Угорщина, Чехія. Квітень–травень 2023.* <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennia-mediaspozivannia-ta-gromadsko-politichna-aktivnist-ukrayintsiv-za-kordonom-24756>.

вже несе загрозу прискорення асиміляції закордонних українців і неповернення їх на Батьківщину.

Серед основних завдань державної політики щодо збереження української ідентичності закордонних українців можуть бути:

- забезпечення умов для запобігання асиміляції українців за кордоном та підтримання їх сталого зв'язку з Україною;
- сприяння у формуванні потужних українських громад, входженні їх представників у місцеві, регіональні, державні органи влади з метою лобіювання інтересів України;
- поширення правдивої інформації про процеси реформування в Україні та успіхи на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції;
- допомога українським школам, мистецьким, професійним спілкам та налагодження взаємодії з ними;
- створення українських освітніх хабів, які б давали змогу продовжити навчання за кордоном за українською державною програмою, та в подальшому продовжити освіту в Україні;
- сприяння отриманню освіти в Україні;
- залучення до українських державотворчих, соціальних, економічних проєктів.

Отже, збереження та формування української ідентичності закордонних українців є комплексним та системним завданням, що потребує задіяння, як державних інституцій, так і можливостей української організованої діаспори. Його реалізація потребує скоординованості дій як внутрішніх, так і зовнішніх акторів та відповідного ресурсного забезпечення. Очевидно, що для чіткого визначення пріоритетів та оптимальної моделі імплементації державної політики необхідне застосування наукових підходів та чіткої взаємодії науково-дослідних установ з державними інституціями, як в Україні, так і за її межами.

References

ALBUL S., (2023), Kanada oholosyla novu mihratsiinu prohramu dlia ukraintsiv, yaki ye blyzkymy rodychamy kanadtsiv. https://lb.ua/society/2023/10/21/580615_kanada_ogolosila_novu_migratsiynu.html. [In Ukrainian].

Bizhentsi z Ukrainy: khto vony, skilky yikh ta yak yikh povernuty? Finalnyi zvit. (2023). <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report>. [In Ukrainian].

BOZEN R., (2023), Yak zhyvetsia u Nimechchyni bizhentsiam z Ukrainy – doslidzhennia. <https://www.dw.com/uk/ak-zivetsia-u-nimecchini-bizencam-z-ukraini-doslidzenna/a-66237029>. [In Ukrainian].

Chomu SShA posyliuut perevirky anket ukrainsiv ta shcho chekatyme bizhentsiv u kraini?! Holos Ameryky. (2023). <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraiyci-usa-u4u-novi-pravyla/32477737.html>. [In Ukrainian].

Daugėja ukrainiečių, savo ateitį siejančių su Lietuva. (2023). <https://uzt.lt/naujienos/8/daugeja-ukrainieciu-savo-ateiti-siejanciu-su-lietuva:215>. [In Lithuanian].

Eurostat. More than 4.2 million people under temporary protection. (2023) <https://bit.ly/47bhBuq>. [In English].

HLADUN O., AKSONOVA S., HAVRYLIUK O., HNATIUK T., KRIMER B., KURYLO I., SHEVCHUK P., (2020), Naselennia Ukrainy. Demografichni tendentsii v Ukraini u 2002–2019 rr. <https://idss.org.ua/arhiv/population.pdf>. [In Ukrainian].

Largest survey to date of Ukrainians in Ireland who found protection from war Subject – “Integration”. (2023). [https://uploads-ssl.webflow.com/62b86f41ec2e00648f3f6e04/64241a9f4835c6fc099dbd9a_Inegration_Survey_presentation%20\(2\).pdf](https://uploads-ssl.webflow.com/62b86f41ec2e00648f3f6e04/64241a9f4835c6fc099dbd9a_Inegration_Survey_presentation%20(2).pdf). [In English].

MAZUKA L., (2023), Problema zberezhenia natsionalnoi identychnosti ukrainskykh ditei yaki u zviazku z rosiiskoiu ahresiieiu vymusheno perebuvauiut za kordonom. / Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Winter Debates: Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Internet Conference, February 23–24, 2023. (Dnipro, Ukraine), s. 198–200. [In Ukrainian].

MAZUKA L., (2023), Zakordonni ukrainsi / Dialektyka nationalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi: monohrafiia. Kerivnyk, nauk. red. V. Kotyhorenko. Kyiv, 640 s. [In Ukrainian].

Mediaspozhyvannia ta hromadsko-politychna aktyvnist ukrainsiv za kordonom. Velyka Brytaniia, Izrail, Ispaniia, Nimechchyna, SShA, Uhorshchyna, Chekhiia. Kvitn-traven 2023. (2023). <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennia-mediaspozhyvannia-ta-gromadskopolitychna-aktivnist-ukrayintsiv-za-kordonom-24756>. [In Ukrainian].

Pidtrymka Ukrainy u naivazhchi chasy: pidsumky vizytu delehatsii SKU do Chykaho. (2023). <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/pidtrimka-ukra%d1%97ni-u-najvazhchi-chasi-pidsumki-vizitu-delegaczi%d1%97-sku-do-chikago>. [In Ukrainian].

Press Briefing IMF Executive Board Concludes the 2023 Article IV Consultation and the Second Review under the Extended Fund Facility Arrangement for Ukraine. December 12, 2023. (2023). <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/12/tr-121223-press-briefing-2023-article-iv-and-the-second-review-eff-arrangement-for-ukraine>. [In English].

Shchotyzhnia do Irlandii prybuvaiut ponad 500 ukraintsiv. (2023). <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3808721-sotizna-do-irlandii-pribuvaut-ponad-500-ukrainciv.html>. [In Ukrainian].

Ukraine Refugee Situation. (2023). <https://bit.ly/3tgX6Ph>. [In English].

Ukrainian World Congress - Svitovyi Kongres Ukraintsiv. (2023).

Zvit pro transkordonnu mobilnist 2023. Sotsiolohichne doslidzhenia – IV Vypusk. Hromadiany Ukrainy na Polskomu rynku pratsi. Novi vyklyky ta perspektyvy. (2023). <https://ewl.com.ua/wp-content/uploads/2023/05>. [In Ukrainian].

<https://www.facebook.com/UkrainianWorldCongress/?locale=uk-UA>. [In Ukrainian].

Збереження та формування української ідентичності закордонних українців як чинник забезпечення національної стійкості в сучасних умовах

У статті розкривається важливість, з точки зору праксеологічного підходу, проведення наукового аналізу новітніх тенденцій формування державної політики стосовно закордонних українців. Особливу увагу приділено важливості системного підходу та специфіці актуальних завдань в умовах російської війни проти України. Зроблено загальну кількісну та якісну оцінку проблеми з точки зору її масштабування та окреслено основні виклики, пов'язані з новою хвилею виїзду українців за кордон. Наголошується на необхідності врахування специфіки тимчасового перебування за кордоном різних страт українських громадян,

зокрема, робиться акцент на важливості уваги до потреб дітей шкільного віку. Надається загальна оцінка основних суб'єктів, які можуть бути задіяні у досягнення поставленої мети. Пропонуються конкретні механізми реалізації завдань державної політики щодо збереження та формування української ідентичності закордонних українців.

Ключові слова: закордонні українці, українська ідентичність, асиміляція, резильєнтність, державна політика.

Людмила Мазука, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (м. Київ, Україна),

Liudmyla Mazuka, PhD in History, Senior Researcher, Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0002-2996-0318

E-mail: lmazuka@ukr.net

Received: 20.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**НЕРУХОМА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ У ВИКЛИКАХ
ВОЄННОГО ЧАСУ**

Руслана Маньковська

**IMMOVABLE HISTORICAL AND CULTURAL
HERITAGE OF UKRAINE: ACTUAL PROBLEMS IN
WARTIME CHALLENGES**

Ruslana Mankovska

The article highlights the problems of loss of immovable cultural heritage of Ukraine as a result of the Russian-Ukrainian war from 2014 to the fall of 2023, provides statistical information on destroyed and destroyed monuments of a general nature, and indicates quantitative indicators by location (region), types of monuments. The relevance of scientific studies of cultural heritage, which is considered as a national identifier and mnemonic code of the people, is emphasized, and innovative scientific approaches are outlined as a theoretical and methodological toolkit for understanding cultural heritage. The activities of state institutions for the preservation and recording of the destruction of immovable monuments in wartime conditions were analyzed, a number of research projects of scientific institutions for documenting losses, the preparation of expert-recommendation materials by scientists, and scientific and communication meetings were identified. The organizational and cultural measures of public organizations to fix destroyed and destroyed real estate are highlighted monuments, their use of digital technologies for the preservation of cultural heritage objects, attention was paid to the issues of international support for Ukraine and its main directions, the role of UNESCO in the protection of the cultural heritage of Ukraine on the international arena was noted, attention was focused on the legal principles of the responsibility of the aggressor country for the destruction and further measures to restore cultural heritage are defined.

Keywords: cultural heritage, monument of history and culture, loss, fixation, russian-ukrainian war, UNESCO.

У сучасних умовах російсько-української війни, коли ворог нещадно і цілеспрямовано знищує культурне надбання України, питання збереження культурної спадщини набувають пріоритетного значення в політиці національної безпеки нашої держави. Зважаючи на актуальність проблеми збереження культурної спадщини, як об'єкта дослідження, у даній статті розглядаються практики фіксації та документування втрат нерухомих історико-культурних пам'яток, правова відповідальність країни-агресора за знищену культурну спадщину, перспективи реставрації та реконструкції в пам'яткоохоронній галузі.

Проблема втрат культурної спадщини в період російсько-української війни стоїть у центрі уваги вчених, наукових установ та громадськості. Завдання української соціогуманітаристики в умовах воєнного часу та проблеми збереження культурного надбання в період війни висвітлюються в працях науковців В. Смоля, О. Яся¹, Г. Денисенко², З. Чегусової³, О. Рішняка⁴, Н. Іванової⁵ та ін.

Спеціальні проекти з фіксації втрат культурної спадщини започатковані в Інституті історії України НАН України, де співробітники Центру досліджень історико-культурної спадщини України спільно з Міністерством культури та інформаційної політики України, Національною історичною бібліотекою України працюють над

¹ В. СМОЛІЙ, О. ЯСЬ, *Українська соціогуманістика воєнного часу: виклики, перспективи, можливості*, [у:] “Український історичний журнал”. 2022. № 4, с. 55–70.

² Г. ДЕНИСЕНКО, *В якому стані перебуває культурна спадщина України під час російсько-української війни 2014–2022 рр.?* [у:] “Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками”. У двох книгах. Кн. 1. Київ, 2022, с. 163–179.

³ З. ЧЕГУСОВА, *Культурна спадщина України: до питання дослідження її стану в контексті наслідків військового вторгнення*, [у:] “Народна творчість та етнологія”. 2022. № 2, с. 88–94.

⁴ О. РІШНЯК, *Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність*, [у:] “Український історичний журнал”. 2022. № 4, с. 159–173.

⁵ Н. ІВАНОВА, *Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни*, [у:] “Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського”. 2022. Вип. 64, с. 28–42.

підготовкою наукового видання “Нерухомі пам’ятки культурної спадщини України: втрати внаслідок російсько-української війни. Каталог-довідник”, в якому буде вміщено стислу характеристику зруйнованих та знищених нерухомих пам’яток України в умовах війни.

В умовах воєнного стану актуалізується науково-методична діяльність Центру досліджень історико-культурної спадщини України та особливої ваги набуває накопичений досвід пам’ятокознавчої роботи з підготовки 28-томного фундаментального енциклопедичного наукового видання “Звід пам’яток історії та культури України”, який є науковою базою для Державного реєстру нерухомих пам’яток України з перспективою створення автоматизованої бази даних про всі об’єкти та своєрідною публічною охоронною грамотою для кожного об’єкта національного культурного надбання. Вочевидь, що підготовка “Зводу пам’яток історії та культури України” має стати ключовою складовою гуманітарної політики держави.

В Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України розробляється наукова тема “Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності”, однією зі складових якої є підготовка “Довідника пошкоджених і зруйнованих пам’яток культури окремих регіонів України під час російсько-української війни 2022 року”⁶.

Культурна спадщина України є невід’ємною частиною світового культурного надбання. Зауважимо, що на квітень 2018 р. на державному обліку в Україні перебувало близько 130 000 об’єктів (з урахуванням демонтованих пам’яток) культурної спадщини. Необхідно наголосити, що нищення та грабунок російськими окупантами культурної спадщини України здійснюється з 2014 р., коли загарбники тимчасово окупували території Криму, Севастополя, Донецької та Луганської областей. Перед окупацією на 2013 р. обліковувалося в АР Крим і Севастополі – одному з найбільш багатих регіонів України за кількістю та різноманіттям об’єктів культурної спадщини, знаходилося 8694, у Севастополі – 2073 пам’ятки історії

⁶ Т. КАРА-ВАСИЛЬСВА, *Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності*, [у:] “Вісник Національної академії наук України”. 2022. № 7, с. 42–46.

та культури від епохи неоліту та раннього заліза, скіфського та античного часу до раннього нового і новітнього періоду⁷.

Під час тимчасової окупації АР Крим постраждав Ханський палац у Бахчисараї – єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури XVI–XVIII ст. У 2016 р. акт вандалізму здійснено під час так званих “ремонтно-реставраційних” робіт у Хан-Сараї, суттєво постраждали найстарша будівля ансамблю – Велика Ханська мечеть, вітражі будівлі⁸. Під час будівництва залізничного полотна керченського мосту в 2017–2020 рр. відбулося руйнування археологічних пам’яток. Щонайменше 90 з них було знищено. Жертвами будівельної техніки стали поселення бронзової доби, скіфські кургани та городища⁹. Руйнування продовжуються.

Критичну ситуацію в пам’яткоохоронній галузі констатуємо в Донецькій та Луганській областях, де станом на 2013 р. на державному обліку перебували: на Донеччині – 7541 пам’ятки історії та культури, працювали 59 державних музеїв, у тому числі на підконтрольній Україні території – 30; у Луганській області – 6317 пам’яток, діяли 34 державні музеї, з них 14 – на контрольованій українською владою території¹⁰. Однак найбільші музеї регіону зі значною частиною Музейного фонду України залишилися на тимчасово окупованій території.

Серед сотні руйнувань на Донеччині знищено перлини маріупольського зібрання монументалістики – мозаїки “Дерево життя” та “Боривітер”, створені в 1967 р. бригадою монументалістів на чолі з Аллою Горською та Віктором Зарецьким, разом з Галиною Зубченко, Борисом Плаксієм, Григорієм Пришедьком, Василем Пара-

⁷ Г. ДЕНИСЕНКО, *В якому стані перебуває культурна спадщина України*, *op. cit.*, с. 164–165.

⁸ Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. <https://culture-crimes.mkp.gov.ua>.

⁹ Д. ЯШНИЙ, *Моніторинг об’єктів археологічної спадщини на території АР Крим та м. Севастополя (2014–2020 рр.)*, [у:] “Голос Криму. Культура”. <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/monitoring-ob-iekktiv-ark-heo-lohichnoi-spadshchynu-na-terytorii-ar-krym-ta-m-sevastopolia-2014-2020-rr>.

¹⁰ Г. ДЕНИСЕНКО, *В якому стані перебуває культурна спадщина України*, *op. cit.*, с. 166.

хінім та Надією Світличною¹¹. 19 травня 2022 р. у результаті ворожого обстрілу повністю зруйновано храм у Богородичному жіночому скиті Святогірської лаври (с. Богородичне) та багато інших об'єктів культури.

Звісно, що доля пам'яток історії та культури, музейних цінностей у зоні бойових дій у тимчасово окупованій частині Донецької та Луганської областей і нині залишається дуже складною. На превеликий жаль, внаслідок цілеспрямованих бомбових ударів об'єкти культурної спадщини продовжують зазнавати страшних руйнувань. Слід відзначити, що з 2014 р., після анексії Криму і втрати контролю над частиною Донецької і Луганської областей не можливо встановити втрати об'єктів культурної спадщини чи кількість вивезених музейних цінностей з окупованих територій. Жахлива статистика культурних втрат постійно зростає.

В умовах воєнного стану особливої ваги набувають проблеми фіксації та документування втрат культурного надбання. Нині цією справою опікуються на державному рівні – Міністерство культури та інформаційної політики України, частково відомості подає Український інститут національної пам'яті, працівники Національної історичної бібліотеки України започаткували проєкт “Міста і села України. Втрати воєнного часу” – це серія бібліографічних покажчиків про зруйновані пам'ятки архітектури в областях України¹². За підтримки Українського культурного фонду розроблена Інтерактивна мапа культурних втрат¹³, де позначені пошкоджені та зруйновані пам'ятки історії та культури України.

Громадський сектор українського суспільства теж здійснює значну роботу щодо вирішення проблем культурної спадщини під час війни. Кримський інститут стратегічних досліджень з 2016 р. займається питаннями документування порушень проти культур-

¹¹ П. ГОРЛАЧ, *У Маріуполі внаслідок обстрілів зруйновані мозаїки Алли Горської*, [у:] “Суспільне. Культура”. <https://suspilne.media/culture/263297-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-mozaiki-alli-gorskoi>.

¹² *Проєкт “Міста і села України. Втрати воєнного часу”*, [у:] “Національна історична бібліотека України”. https://nibu.kyiv.ua/msu_vtraty.

¹³ *Інтерактивна мапа культурних втрат*, [в:] “Український культурний фонд”. <https://uaculture.org/culture-loss>.

них цінностей на тимчасово окупованих територіях України, громадські об'єднання “Крим SOS”, “Таврійська гуманітарна платформа”, “Блакитний щит Україна” та інші плідно працюють у цьому напрямі.

Громадська організація “Антикорупційний штаб” з перших днів повномасштабного вторгнення фіксує зруйновані та пошкоджені об'єкти, створила Карту руйнувань та відновлення¹⁴. За окремим проектом здійснюється фіксація пам'яток культурної спадщини та об'єктів, які становлять історичну цінність для України¹⁵. На 15 липня 2023 р. понад 664 об'єктів культурної спадщини в Україні постраждали від російського вторгнення¹⁶.

Культура стала жертвою війни. Загрозлива статистика втрат нерухомої історико-культурної спадщини України свідчить, що ворог здійснює культурний геноцид в Україні, свідомо створює гуманітарну катастрофу. З початку повномасштабного вторгнення до осені (на 26 жовтня) 2022 р. в Україні було зруйновано та пошкоджено 552 об'єкти, з яких 171 об'єкт зі статусом пам'ятки, 146 об'єктів цінної історичної забудови, 58 пам'ятників та творів мистецтва (пам'ятники героям АТО, мозаїки, вітражі тощо), а також 44 музеї¹⁷.

Майже через рік війни літом (на 25 липня) 2023 р. втрати склали вже 823 об'єкти культурної спадщини, з яких національного значення – 109, місцевого значення – 650, щойно виявлених – 64. Найбільше постраждали Харківська – 207, Донецька – 111, Одеська –

¹⁴ *Карта руйнувань та відновлення*, [у:] “Антикорупційний штаб”. <https://reukraine.shtab.net/objects>.

¹⁵ *Методологія фіксування знищення Росією культурної та історичної спадщини*, [у:] “Антикорупційний штаб”. <https://shtab.net/articles/view/metodologiya-fiksuvannya-znishhennya-rosieyu-kultu>.

¹⁶ *Культурний геноцид: понад 664 об'єктів культурної спадщини в Україні постраждали від російського вторгнення*, [у:] “Антикорупційний штаб”. <https://shtab.net/news/view/kulturnij-genocid-ponad-664-obektiv-kulturnojispa>.

¹⁷ *Мінкультури підтвердило понад 550 воєнних злочинів РФ проти культурної спадщини України*, [у:] “Travels Ukraine”. <https://interfax.com.ua/news/general/868118.html>.

103, Херсонська – 80, Чернігівська області – 70 об'єктів¹⁸. За даними Міністерства культури та інформаційної політики України росіяни пошкодили в Україні 571 бібліотеку, 82 музеї та галереї, 25 театрів та філармоній, 115 закладів мистецької освіти¹⁹. Восени (на 25 вересня) 2023 р. за даними Міністерства культури та інформаційної політики України втрати склали 835 об'єктів, з яких пам'яток національного значення – 118, місцевого значення – 653, щойно виявлених – 64²⁰.

Серед пам'яток історії та культури, які постраждали від ворожих обстрілів, Музей старожитностей Тарновського в Чернігові – пам'ятка архітектури XIX ст. У будинку відомого громадського і культурного діяча, мецената, колекціонера, власника маєтку в Качанівці Василя Тарновського розміщувався Музей українських старожитностей, заснований у 1896 р., згодом – Чернігівський історичний музей, з 1980 р. тут розташовувалася Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва. Вночі 11 березня 2022 р. під час облоги міста будівля зазнала значних пошкоджень внаслідок бомбардування російськими військами. У двір бібліотеки та стадіон, розташований поруч, ворожа авіація скинула три фугасні 500-кілограмові бомби. У будівлі зруйновано стіну та внутрішні перекриття²¹.

Наприкінці квітня 2022 р. російські окупанти поблизу Мелітополя замінували територію Національного історико-археологічного заповідника “Кам'яна Могила”, де розташована унікальна

¹⁸ *Новини громадянського суспільства України, 19 вересня*, [у:] “USAID/ENGAGE від американського народу”. <https://engage.org.ua/novyny-hromadianskoho-suspilstva-ukrainy-19-veresnia>.

¹⁹ *Через російську агресію в Україні постраждали 823 об'єкти культурної спадщини – Мінкультури*, [у:] “Interfax-Україна. Інформаційне агентство”. 12 вересня 2023 р. <https://interfax.com.ua/news/general/934437.html>.

²⁰ *Форум “Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої Війни”*, [у:] “Національний заповідник «Софія Київська»”. <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/forum-restavratsiya-ta-vidnovlennya-kulturnoyi-spadshhini-ukrayini-pislya-velikoyi-vijni>.

²¹ *Молодіжний центр, бібліотека Короленка і музей Коцюбинського: злочини проти культурної спадщини*, [у:] “UA: Чернігів”. 11 квітня 2022 р. <https://suspilne.media/227407-molodiznij-centr-biblioteka-korolenka-i-muzej-kocubinskogo-zlocini-proti-kulturnoi-spadshini>.

пам'ятка геології та археології світового значення, єдиного місця в Східній Європі з наскельним живописом періоду від пізнього палеоліту до середньовіччя, а також пограбували музейну збірку заповідника і вивезли до Криму цінні раритети²².

В Одесі, після нічного влучання російської ракети 23 липня 2023 р., значних руйнувань зазнав Спасо-Преображенський кафедральний собор – перший православний храм міста, заснований у 1794 р., а також Будинок вчених (Палац Толстого, 1830–1890 рр.) – заклад культури національного значення та понад 40 будинків, серед яких 29 пам'яток архітектури XIX–XX ст.²³

Зрозуміло, що відомості про втрати культурної спадщини не можливо зафіксувати на територіях Луганської та значній частині територій Херсонської, Запорізької, Донецької областей, у Криму, які перебувають у тимчасовій окупації і страждають від бойових дій. І остаточні дані про втрати в культурній галузі України стануть відомими після завершення війни і розмінування територій.

Важливою в цей складний час є підтримка міжнародних організацій та партнерів. Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) сприяло формуванню та впровадженню системи геопросторової ідентифікації злочинів з фото фіксацією, розробці електронних реєстрів з обліку культурних пам'яток. Міжнародна організація ЮНЕСКО, головою Бюро якої в Україні є професорка зі збереження архітектури К'яра Децці Бардескі, надала методики з фіксації злочинів проти культурної спадщини, документування зруйнованих об'єктів культурної спадщини для позову проти Росії щодо порушення Гаазької конвенції про охорону культурної спадщини, фінансування експертних груп з фіксації втрат²⁴, започатку-

²² *Навала вандалів і мародерів: війна Росії проти культурної спадщини України*, [у:] “Музеї України”. 1 липня 2023 р. <https://www.museum-ukraine.info/?p=15389>.

²³ Н. КОРШАК, Ю. СИСОЄВ, Д. ВАСИЛЬЄВ, “Руйнування колосальні”: через російську атаку в Одесі пошкоджено Спасо-Преображенський собор, [у:] “Суспільне. Новини”. 23 липня 2023 р. <https://susplne.media/534651-rujnuvanna-kolosalni-cerez-rosijsku-ataku-v-odesi-zrujnovano-svato-preobrazenskij-sobor>.

²⁴ *Спеціальний випуск новин: Форум “Українська культурна спадщина: #ДійЗадляСпадщини”*, [у:] “USAID/ENGAGE від американського наро-

вала реєстр зруйнованої культурної спадщини України (Destroyed cultural heritage of Ukraine), розширило охоронну зону історичного центру в Олесі.

7 вересня 2023 р. ЮНЕСКО внесло 20 локацій в Україні до Міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленним захистом. Йдеться про Собор Святої Софії та пов'язані з ним монастирські споруди, Києво-Печерську Лавру, ансамбль історичного центру у Львові, резиденцію Буковинських і Далматинських митрополитів. Також серед 20 об'єктів є шість церков карпатського регіону, посилено захист геодезичної дуги Струве, а також Астрономічні обсерваторії в Києві, Харкові, Одесі та Миколаєві. Захисту підлягає культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському, дендрологічний парк "Софіївка", могила Тараса Шевченка та Державний історико-природничий музей-заповідник²⁵. До цього списку готуються включити історичний центр Чернігова. Важливо, що підтримка ЮНЕСКО дозволить зібрати додаткові юридичні аргументи для доказів агресії Росії проти культурної спадщини України.

Проблеми збереження культурної спадщини постійно обговорюються на культурницьких форумах, водночас розглядаються питання відбудови та відновлення зруйнованих та пошкоджених культурних об'єктів. Згідно зі звітом ООН, протягом першого року повномасштабної війни Росія завдала збитків спадщині й культурним об'єктам країни приблизно на 2,6 мільярда доларів США, а для їх усунення та відновлення необхідно 6,9 мільярда доларів²⁶, на квітень 2023 р., за даними Міністерства культури та інформаційної політики України, потрібно було 100 мільярдів доларів, а на жовтень 2023 р. називалася цифра майже три трильйони доларів.

ду". <https://engage.org.ua/spetsialnyj-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadshchyna-dijzadliaspadshchynu>.

²⁵ ЮНЕСКО взяло 20 об'єктів культурної спадщини України під посилений захист, [y:] "Travels Ukraine". <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/a fa1bf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi>.

²⁶ Новини громадянського суспільства України, 19 вересня, [y:] "USAID/ENGAGE від американського народу". <https://engage.org.ua/novyny-hromadiansko-ho-suspilstva-ukrainy-19-veresnia>.

Про необхідність розробки на державному рівні концепції Стратегії відновлення культурної спадщини йшлося на форумі “Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої Війни”, який відбувся на початку грудня в Києві під патронатом ICCROM – Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей зі штаб-квартирою у Римі²⁷.

Перспективним у напрямі реконструкції знищених та зруйнованих пам’яток є залучення новітніх технологій. Питання оцифрування культурної спадщини України вже в травні 2022 р. обговорювалися на спільному засіданні України, Литви та Польщі щодо створення цифрової платформи для збереження, охорони, розвитку та популяризації культурних об’єктів України. Діджиталізація цієї сфери сприятиме вирішенню низки питань зі збереження історико-культурної спадщини нашої держави.

В Україні запроваджений проєкт Національної платформи культурної спадщини України в частині менеджменту державного музейного фонду: формування е-музею, в рамках якого планується створення Єдиного порталу культурних цінностей Музейного фонду України. Стартапери Chameleon Age запропонували застосунок, за допомогою якого створюються 3D-моделі відновлених пам’яток культури, що дасть можливість відтворити 3D-зображення історичних будівель та окремих музейних предметів. Проєкт “Листівки з України” (“Postcards from Ukraine”) за підтримки USAID покаже світові зруйновані внаслідок бомбардувань історичні та культурні пам’ятки України. Планується підготувати і видати понад 100 листівок про об’єкти культурної спадщини з різних регіонів України українською та англійською мовами²⁸.

Країна-агресор, яка цілеспрямовано і цинічно нищить культурне надбання України, безумовно, має нести відповідальність згідно міжнародного права та відшкодувати завдані збитки в галузі культури. У відповідності до українського законодавства знищення росіянами культурних цінностей є воєнним злочином, відповідальність за який визначена Ст. 438 Кримінального кодексу України.

²⁷ Форум “Реставрація та відновлення культурної спадщини...”, *op. cit.*

²⁸ *Листівки з України*, [у:] “Український інститут”. <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua>.

Низка міжнародних правових документів підтверджують право України на захист зруйнованої та пограбованої культурної спадщини під час воєнних дій: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, яке є додатком до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, Протокол 1954 р. та Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р.²⁹

Україна 30 квітня 2020 р. доєдналася до Другого Протоколу Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р., що дозволяє *державі звертатися до міжнародних організацій про посиленій захист культурних цінностей, які перебувають у межах їхньої юрисдикції, або під їхнім контролем*. На часі ратифікація Україною Нікосійської конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями, яка була прийнята 3 травня 2017 р. в Нікосії (Кіпр) і 20 січня 2000 р. підписана нашою державою, але досі не ратифікована.

Міжнародні правові інструменти в сфері охорони культурної спадщини є механізмом юридичної діяльності міжнародних інституцій для запровадження кримінальної відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності. Реституція та репарації мають стати ключовим інструментом відшкодування Україні втрат у галузі культури.

Досліджуючи сучасні проблеми збереження та втрат нерухомої культурної спадщини у викликах воєнного часу, можна констатувати, що нагальним завданням для пам'яткоохоронної сфери є переорієнтування її діяльності на роботу в умовах війни. Попри обмежені можливості моніторингу зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини під час російсько-української війни, важливим завданням є фіксація воєнних злочинів у галузі культури, створення реєстру, каталогу та бази даних понівечених об'єктів, розграбованих культурних цінностей та документальне опрацювання втрат об'єктів культури з подальшим використанням цих матеріалів національними та міжнародними правовими установами як фактів воєнних злочинів, здійснених російською державою-агре-

²⁹ *Культурний геноцид: понад 664 об'єктів культурної спадщини...*, *op. cit.*

сором. Це необхідно для системної та цілеспрямованої діяльності із забезпечення Україні наукових та правових підстав, щоб притягнути ворога до кримінальної відповідальності та розпочати процес реституції культурних цінностей, відшкодування за здійснений ним культурний геноцид в Україні. У цьому напрямі на державному рівні слід вирішити низку нормативно-правових питань для синхронізації українського та міжнародного законодавства. На часі розгляд перспективних завдань з реставрації та відновлення зруйнованих об'єктів культурної спадщини, формування мережі пам'ятокознавчих та науково-реставраційних інституцій, науково-дослідна діяльність яких сприятиме поглибленню пам'яток охоронної діяльності, дозволить проводити необхідні фахові експертизи та виробити відповідні методики оцінювання та реставрації втрачених та пошкоджених пам'яток. Аналізуючи проблеми відновлення зруйнованих під час російсько-української війни об'єктів культурної спадщини, вважаємо за необхідне розробку “Комплексної програми з відновлення об'єктів культурної спадщини на 2023–2030 рр.”, яка б включала нормативно-правові, соціально-економічні та науково-реставраційні аспекти пам'яток охоронної сфери.

References

HORLACH P., (2022), U Mariupoli vnaslidok obstriliv zruinovani mozaiky Ally Horskoj. *Suspilne Kultura*. <https://suspilne.media/culture/263297-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zruinovani-mozaiki-alli-gorskoj>. [In Ukrainian].

DENYSENKO H., (2022), V yakomu stani perebuvaie kulturna spadshchyna Ukrainy pid chas rosiisko-ukrainskoj viiny 2014–2022 rr.? [in:] “Perelom: viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny. Dialohy z istorykamy”. U dvokh knyhakh. Kn. 1. Kyiv, s. 163–179. [In Ukrainian].

IVANOVA N., (2022), Pravovi aspekty zberezhennia kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny, [in:] “Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho”. Vyp. 64, s. 28–42. [in Ukrainian].

Interaktyvna mapa kulturnykh vtrat. Ukrainskyi kulturnyi fond. <https://uaculture.org/culture-loss>. [In Ukrainian].

KARA-VASYLIEVA T., (2022), *Kulturna spadshchyna Ukrainy: doslidzhennia, yii stan u period novitnikh vyklykiv suchasnosti*, [in:] “*Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*”. № 7, s. 42–46. [In Ukrainian].

Karta ruinuvan ta vidnovlennia. Antykoruptsiinyi shtab. <https://reukraine.shtab.net/objects>. [In Ukrainian].

KORSHAK N., SYSOIEV YU., VASYLIEV D., (2023), “*Ruinuvannia kolosalni*”: cherez rosiisku ataku v Odesi poshkodzheno Spaso-Preobrazhenskyi sobor. *Suspilne Novyny*. 23 lypnia 2023 r. <https://suspilne.media/534651-rujnuvanna-kolosalni-cerez-rosijsku-ataku-v-odesi-zrujnovano-svato-preobrazenskij-sobor>. [In Ukrainian].

Kulturnyi henotsyd: ponad 664 obektiv kulturnoi spadshchyny v Ukraini postrazhdaly vid rosiiskoho vtornhennia. Antykoruptsiinyi shtab. <https://shtab.net/news/view/kulturnij-genocid-ponad-664-obektiv-kulturnoji-spa>. [In Ukrainian].

Kulturnyi henotsyd: ponad 664 obektiv kulturnoi spadshchyny v Ukraini postrazhdaly vid rosiiskoho vtornhennia. Antykoruptsiinyi shtab. <https://shtab.net/news/view/kulturnij-genocid-ponad-664-obektiv-kulturnoji-spa>. [In Ukrainian].

Lystivky z Ukrainy. Ukrainskyi instytut. <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua>. [In Ukrainian].

Metodolohiia fiksuvannia znyshchennia Rosiieiu kulturnoi ta isto-rychnoi spadshchyny. Antykoruptsiinyi shtab. <https://shtab.net/articles/view/metodologiya-fiksuvannya-znishhennya-rosiieyu-kultu>. [In Ukrainian].

Minkulturny pidtverdylo ponad 550 voiennykh zlochyniv RF proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Travels Ukraine*. <https://interfax.com.ua/news/general/868118.html>. [In Ukrainian].

Molodizhnyi tsentr, biblioteka Korolenka i muzei Kotsiubynskoho: zlochyny proty kulturnoi spadshchyny. UA: Chernihiv. 11 kvitnia 2022 r. <https://suspilne.media/227407-molodiznij-centr-biblioteka-korolenka-i-muzej-kocubinskogo-zlocini-proti-kulturnoi-spadsini>. [In Ukrainian].

Navala vandaliv i maroderiv: viina Rosii proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Muzei Ukrainy*. 1 lypnia 2023 r. <https://www.museum-ukraine.info/?p=15389>. [In Ukrainian].

Novyny hromadianskoho suspilstva Ukrainy, 19 veresnia. USAID/ENGAGE vid amerykanskooho narodu. <https://engage.org.ua/novyny-hromadianskoho-suspilstva-ukrainy-19-veresnia>. [In Ukrainian].

Proiekt “Mista i sela Ukrainy. Vtraty voiennoho chasu”. Natsionalna istorychna biblioteka Ukrainy. https://nibu.kyiv.ua/msu_vtraty. [In Ukrainian].

RISHNIAK O., (2022), Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist, [in:] “Ukrainskyi istorychnyi zhurnal”. № 4, s. 159–173. [In Ukrainian].

SMOLII V., YAS O., (2022), Ukrainska sotsiohumanistyka voiennoho chasu: vyklyky, perspektyvy, mozhlyvosti, [in:] “Ukrainskyi istorychnyi zhurnal”. № 4, s. 55–70. [In Ukrainian].

Spetsialnyi vypusk novyn: Forum “Ukrainska kulturna spadshchyna: #DiiZadliaSpadshchyny”. USAID/ENGAGE vid amerykanskooho narodu. <https://engage.org.ua/spetsialnyj-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadshchyna-dijzadliaspadshchyny>. [In Ukrainian].

Forum “Restavratsiia ta vidnovlennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy pislia Velykoi Viiny”. Natsionalnyi zapovidnyk “Sofiiia Kyivska”. <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/forum-restavratsiya-ta-vidnovlennya-kulturnoyi-spadshhini-ukrayini-pislya-velikoyi-vijni>. [In Ukrainian].

Tsentr stratehichnykh komunikatsii ta informatsiinoi bezpeky. <https://culturecrimes.mkip.gov.ua>. [In Ukrainian].

CHEHUSOVA Z., (2022), Kulturna spadshchyna Ukrainy: do pytannia doslidzhennia yii stanu v konteksti naslidkiv viiskovoho vtorhennia, [in:] “Narodna tvorchist ta etnolohiia”. № 2, s. 88–94. [In Ukrainian].

Cherez rosiisku ahresiia v Ukraini postrazhdaly 823 obiekty kulturnoi spadshchyny – Minkultury. Interfax-Ukraina. Informatsiine ahentstvo. 12 veresnia 2023 r. <https://interfax.com.ua/news/general/934437.html>. [In Ukrainian].

YUNESKO vzialo 20 obektiv kulturnoi spadshchyny Ukrainy pid posylenyi zakhyst. Travels Ukraine. <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/afa1bf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi>. [In Ukrainian].

YASHNYI D., *Monitorynh obiektiv arkhеolohichnoi spadshchyny na terytorii AR Krym ta m. Sevastopolia (2014–2020 rr.)*, [in:] “Holos Krymu. Kultura”. <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/monitorynh-obiektiv-arkheolohichnoi-spadshchyny-na-terytorii-ar-krym-ta-m-sevastopolia-2014-2020-rr>. [In Ukrainian].

Нерухома історико-культурна спадщина України: актуальні проблеми у викликах воєнного часу

У статті висвітлено проблеми втрат нерухомої культурної спадщини України внаслідок російсько-української війни з 2014 р. до осені 2023 р., подано статистичні відомості зруйнованих та знищених пам’яток загального характеру та зазначено кількісні показники за місцем розташування (області), видами пам’яток. Наголошено на актуальності наукових досліджень культурної спадщини, яка розглядається як національний ідентифікатор та мнемологічний код народу, окреслено інноваційні наукові підходи як теоретико-методологічний інструментарій до осмислення культурної спадщини. Проаналізовано діяльність в умовах воєнного часу державних установ зі збереження та фіксації руйнувань нерухомих пам’яток, означено низку дослідницьких проєктів наукових установ з документування втрат, підготовку науковцями експертно-рекомендаційних матеріалів, науково-комунікаційних зібрань. Висвітлено організаційно-культурні заходи громадських організацій з фіксації знищених та зруйнованих нерухомих пам’яток, використання ними цифрових технологій для збереження об’єктів культурної спадщини, приділено увагу питанням міжнародної підтримки України та її основним напрямам, відзначено роль ЮНЕСКО в захисті культурного надбання України на міжнародній арені, акцентовано увагу на правових засадах відповідальності країни агресора за руйнування та означено подальші заходи з відновлення культурної спадщини.

Ключові слова: культурна спадщина, пам’ятка історії та культури, втрати, фіксація, російсько-українська війна, ЮНЕСКО.

Руслана Маньковська, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна),

Ruslana Mankovska, Doctor of Science in History, professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0003-4581-2128

E-mail: ruslana_man@ukr.net

Received: 18.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**СУСПІЛЬНІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ
В УМОВАХ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД
І СЬОГОДЕННЯ**

Валентина Піскун

**SOCIAL PRACTICES OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE
CONDITIONS OF WAR: HISTORICAL EXPERIENCE
AND TODAY**

Valentyna Piskun

The article discusses the societal practices of Ukrainian society during the Russian-Ukrainian war, which began after the full-scale invasion by Russia on February 24, 2022. The author focuses on a comparative analysis of similar practices following the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917–1923. The terminology typical of war crimes against humanity, civilization, cultural heritage, and the state of Ukraine has become commonplace in everyday practice. Among the social practices, not only terminology but also practical aspects have become widespread: forced displacement, refugees, casualties, wounded, destroyed homes, and stolen cultural treasures.

Keywords: Russian-Ukrainian war, social practices: refugees, internally displaced persons; lost cultural heritage, destroyed cities.

Війна, як процес розв'язання нагальних геополітичних проблем у взаєминах між державами в минулому й нині, винародовлює певні території, знищує інфраструктуру, руйнує економіку й є найбільшим забруднювачем довкілля. Наслідки воєнних дій, навіть після їхнього завершення, відчують ще декілька поколінь й не лише на економічному, соціальному та культурному рівнях, а й на психологічному.

Російсько-українська війна, що розпочалася у 2014 році з захопленням Росією Криму та частин Луганської й Донецької областей,

набувала характеру затяжного конфлікту. Росія до війни з Україною, вочевидь, планомірно готувалася. До того ж росіянами був використаний комплексний підхід до проведення воєнних дій в Україні: розрахунок на не готовність української влади до чинення опору, брак озброєння, використання агентів впливу всередині країни, проросійські настрої окремих громадян України, вплив російської пропаганди тощо. Ще у вересні 2021 року в Росії було оприлюднено новий стандарт захоронень з урахуванням масовості поховань “Захоронение срочное трупов в военное и мирное время”, який вступав у силу з 1 лютого 2022 року. Планувалося використовувати для масових поховань братські могили¹. Тобто, вже в той час велися розрахунки на масові жертви як українських, так і власних громадян на випадок ведення воєнних дій. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року було розраховане на блискавичне захоплення значної частини її території через непередбачуваність до ведення бойових дій на різних рівнях: загальнодержавному, регіональному, суспільному. Проте, українці швидко самоорганізувалися й стали на захист своєї батьківщини. Ще в 1927 році, дискутуючи з В. Мякотіним, П. Струве й В. Шульгиним, які не розуміли й не бажали визнавати українську окремішність, як і Путін нині, Олександр Шульгин писав: *“Говорити дійсно можна, що хочеш, але вмірати за вигадану ідею не можливо. І коли не бачать вони цих всіх яскравих фактів, коли до їх свідомості ще не дійшло, що Україна це є великий вулкан того почуття національної гідності і любови, яке, коли воно перетворюється на ненависть, робиться грізним для ворогів”*². Попри сподівання агресора на швидке захоплення України, як виявилось, когорта зрадників, колабораціоністів й російської агентури недосконало запізнала українців і їхню любов до своєї країни та жертвовність, виявлену в процесі її захисту.

Російсько-українська війна сучасності оприявнила нові й урізноманітнила уже відомі для українського соціуму суспільні прак-

¹ В России с 1 февраля вводится стандарт срочного захоронения трупов <https://www.svoboda.org/a/v-rossii-s-1-fevralya-vvoditsya-standart-srochnogo-zahoroneniya-trupov/31618239.html>.

² ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГИН. *Дві тези (до російської дискусії в українській справі)*, [у:] “Тризуб”. 1927. Ч. 10(68). 6 березня, с. 6–7.

тики. В наш побут увійшли як даність такі терміни: “біженці”, “тимчасово переміщені особи”, “вимушені переселенці”, “інваліди війни”, “загиблі”, “поранені”, “контужені”, “військовополонені”, “зниклі безвісти”, “викрадені діти”, “колаборанти”, “зрадники”, “волонтери” та ін. Тобто, кардинальні зміни відбулися не лише в акцентованому мовно словниковому запасі, а й у повсякденній життєвій практиці. Війна спричинила низку суспільних явищ, які в попередній період, тобто, з 2014 року, не набули яскраво виражених суспільних практик, а немов перебували на периферії свідомості більшості громадян України. І лише повномасштабне вторгнення росіян 24 лютого 2022 року, усвідомлення прямої загрози, спричинило в суспільній свідомості панічний страх втрати: життя, майна тощо. Наприклад, у Києві ранок 24 лютого, а потім і інші дні, нагадував рухливий вулик: одні йшли у військомати, а інші – пакували валізи й втікали на захід країни, за кордон. Буквально за три дні місто знелюдніло. І так тривало декілька місяців.

Чому так сталося, що фактично українське суспільство з 2014 до 24 лютого 2022 року залишалося до певної міри індиферентним до подій, що відбулися в Криму та в Донецькій і Луганській областях. На мою думку, одна із важливих причин невідповідності суспільства до того, що саме Росія є екзистенційним конкурентом українців на геополітичному просторі Східної Європи і потенційним ворогом, стала відсутність державної гуманітарної політики та політики національної ідентичності. Планомірне звуження на різних рівнях: освітньому, медійному доступу до гуманітарних знань, підміна понять і смислів, ціннісних орієнтирів, неадекватні відповіді на дії кремлівської пропагандивної політики і практики захоплення власності в Україні російськими олігархами стали, в сукупності, тими чинниками, які зменшували потенційні можливості українського суспільства у формуванні світоглядних і територіальних кордонів двох світів: українського й “руського мира”, двох сутнісних ознак буттєвості: українського демократичного й умовно окресленого Тарасом Шевченком прекрасного життя – “вишневого саду” на протигагу російському імперському “гнилому Петербургу” та “міщанській Москві”, про яку свого часу писав М. Хвильовий: “Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як всесвітній оазис, – пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП... Москва має міцні

традиції, які глибоко входять в міщанство”. І однією з рис і призначень є “тягти свою «песимістичну лямку», розбавляючи її вином, «винтом», «стукалкою» і теософськими розмовами про велике призначення «Росії-Месії»”³. Російське так зване “месіанство” – тобто, умовне несення упокореним народам “високої культури”, “освіти” тощо, базувалась у минулому на практиці знищення національної культури народів, що були підкорені Москвою, а в ХХ ст. ще й на неймовірній жорстокості як до конкретної людини, так і до деяких народів загалом. Переселенські практики для непокірних стали буденністю.

ХХ століття стало одним із найкривавіших та найжорстокіших у вимірі людських жертв. А українці, за способами страдництва, чи не на першому місці в когорті цивілізованих народів, що потерпіли: від втрати власної держави у період Української революції (1917–1923 рр.)⁴; двох світових війн, російсько-більшовицької окупації⁵; пережили три жадливіх голодомори, війну в Афганістані, аварію на Чорнобильській атомній станції. Передовсім найбільшою втраченою була втрата не відновлювального ресурсу – загибель людей. Проте, незасвоєні історичні уроки із подій ХХ століття, й після повномасштабного вторгнення Росії в Україну й страшених бід, нанесених їй людям, для частини населення не стали уроком того, наскільки підступним є ворог й якими інструментами пропаганди він користується.

³ М. Хвильовий, *Україна чи Малоросія?* [у:] “Твори у 2 т.”. Т. 2: Повість. Оповідання, Незакінчені твори. Нариси, памфлети, Листи / Упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка. Київ: Дніпро, 1990, с. 600–601.

⁴ Див.: *Регіональна і національна ідентичності українців: досвід функціональності та подолання скривдженості: колективна монографія* / Валентина Піскун, Михайло Ковальчук, Юлія Горбач, Інна Старовойтенко, Ірина Преловська, Тетяна Себта, Юрій Черченко, Володимир Ковальчук, Людмила Кузьменко / за заг. ред. В. Піскун. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: “Видавництво Людмила”, 2021, с. 175–299.

⁵ Детальніше див.: *Заборонити рашизм* / В. Огнев’юк, В. Андреев, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега; за заг. ред. В. Піскун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023, 252 с.

Невизнання України як окремої держави й українців як нації стало для путінської Росії доконаним фактором, який слугував ідеологічним підґрунтям для повномасштабного вторгнення на її територію. Війни, що їх Росія вела на пострадянському просторі з Чечнею, Грузією стали своєрідною прелюдією для вторгнення в Україну. Адже саме “українське питання” для імперської Росії в минулому, для російських більшовиків у період Української революції (1917–1923 рр.) і для путінської влади нині, було і залишається найважливішим чинником існування самої цієї держави. Ще в 1988 році історик, чеченець за походженням, політичний емігрант А. Авторханов наголошував: *“Пока Украина управляется из Москвы, а не из Киева, существует и будет существовать украинский вопрос. Отброшенная царизмом и большевизмом на триста лет назад в своем развитии, систематически подвергаемая оккупантами деукраинизации, украинская нация оказалась неустребимой”*⁶. Тобто, автор поставив знак рівності між двома окупаційними системами, імперською й більшовицькою, а разом із тим підкреслив і силу духу українців як нації.

Протистояння української держави й Армії УНР з російськими більшовиками в період Української революції (1917–1923 рр.) мало стати для українського суспільства важливим і повчальним уроком за своїми наслідками для подальшого перебування в орбіті “країни переможеного соціалізму”. Проте, лише частина суспільства в той час зрозуміла можливі наслідки приходу влади “північного сусіда”, одягнутого в рясу “рятівника робітничого класу й трудового селянства”. Серед тих, хто добре усвідомив сутність російського більшовизму ще під час початкового періоду опанування більшовиками українських земель був житель м. Умані Петро Федорович Курінний. Він близько 30 років вів (практично щоденно) щоденникові записи, в яких занотовував свої рефлексії щодо буденного життя, політики, економіки, міжетнічних стосунків тощо. Жив у Івангородському передмісті Умані, 10 травня (27 квітня) 1919 р. він записав: *“Приехали 5 большевиков и заграбили у меня мебель: шкаф, стол, 6 стульев и пишущую машинку... Всего по нынешним*

⁶ А. АВТОРХАНОВ, *Империя Кремля. Советский тип колонизации*. Вильнюс, 1990, с. 56–57.

ценам свыше на 4000 рублей... Возмущаюсь, но не имею возможности возражать в виду того, что большевики с ружьями и револьверами.. Из них два особенно нахальные, дерзкие и с явно грабительскими наклонностями... У Нечаева ограбили самовар, тарелки, стаканы и блюдечки... Вещи увезли по направлению к волости... Но по дороге из города на вокзал тянутся большевистские транспорты всякой мебели и продуктов (и вещей) на вокзал, оттуда в вагонах все это транспортируется в Россию”⁷. Він також передбачив і наслідки вторгнення більшовиків, зокрема, зазначав, що такий грабунок призведе до голоду в Україні. Так і сталося в 1921 році.

Після військової поразки Армії УНР від навали російсько-більшовицької армії в листопаді 1920 року Україну охопила хвиля насильства, грабунку, позбавлення приватної власності на землю, терор. З особливою цинічністю знищувалася українська провідна верства: колишні державні діячі УНР, діячі української культури й науки. Із 11 Голів Ради Міністрів УНР 8 емігрували й в Україну не повернулися. В. Голубович, В. Чехівський, С. Остапенко, котрі залишилися в УСРР, у 1930-х роках були репресовані. Колишнього Голову Ради Республіки І. Феценка-Чопівського після Другої світової війни заарештували в Польщі, судили в УРСР й відправили на Біломорканал у табір Абезь, де він і помер 2 вересня 1952 року. Родина роками розшукувала інформацію про Івана Феценка-Чопівського, і лише і в 1995 році дізналися про його долю. Із 158 осіб, які обіймали посади міністрів або були виконувачами обов’язків, емігрували 117 і продовжували жити й працювати в країнах перебування; в Україну повернулися в 1920-х роках – 24 особи (усі були репресовані), як також і ті, що залишилися в УСРР; розстріляні більшовиками в 1918–1919 рр. – 3 особи; померли в УСРР – 9 осіб. Із 5 членів Директорії емігрували всі. С. Петлюру більшовицький агент

⁷ Щоденники українського селянина Петра Федоровича Курінного / Упорядники: Валентина Піскун, Владислав Давидюк. Передмова, коментарі: Валентина Піскун. Показчики: Інна Яворська. Архівна евристика: Валентина Піскун, Тетяна Котенко. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: “Видавництво Людмила”, 2019, с. 103. (Текст подаємо мовою оригіналу – В. П.).

С. Шварцбард убив у Франції в травні 1926 р.⁸. Після Другої світової війни під час перебування советської армії в Східноєвропейських країнах Смерш полював за українськими діячами, які на той час залишалися в Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Австрії⁹. Українська політична еміграція у 1920-х – 1980-х роках проводила активну діяльність з інформування світу про підступність російської пропаганди й жорстокість советської системи щодо своїх громадян.

Уряд УНР на чолі з Симоном Петлюрою опинився в еміграції, а із близько 27 тис. вояків, які перейшли Збруч, у табори у Польщі відправлено майже 20 тис.¹⁰, ще частина військ опинилася в Румунії та Чехословаччині. Загальна кількість біженців за даними М. Шаповала складала 216 тис. осіб¹¹. Українська політична еміграція 1920-х – 1930-х років чітко окреслила незгоду з окупацією території України, а Уряд УНР в еміграції проіснував до серпня 1992 року. Із нагоди десятих роковин утворення Центральної Ради один із провідних теоретиків нації та національних проблем Ольгерд-Іполит Бочковський наголошував: *“Безсумнівно, що українська національна революція та вислід її у повстання Центральної Ради та діяльність цієї установи викликали певну й чималу ревізію у відношенню Європи до України. Треба було визнати політичний характер українського питання, й до того, це у міжнароднім навіть масштабі”*¹². Окрім того, він наголошував на тому, що поширення

⁸ ВАЛЕНТИНА ПІСКУН, *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)*. Монографія. Київ, МП “Леся”, 2006, с. 662–663.

⁹ Про тих, кого переправили до Лук’янівської в’язниці в Києві, а потім на заслання, а хто й загинув там, як наприклад, дипломат, посол УНР в ЧСР Максим Славинський. Див. детальніше. *Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / Упоряд. А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григорчук, Н. Савченко*. Київ: К. І. С., 2018, 240 с.

¹⁰ ОЛЕКСАНДР КОЛЯНЧУК, *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2000, с. 45.

¹¹ ВАЛЕНТИНА ПІСКУН, *Політичний вибір української еміграції...*, с. 9.

¹² О. І. БОЧКОВСЬКИЙ. *Європа та українське питання (3 нагоди 10-х роковин Центральної Ради)*, [у:] “Тризуб”. 1927. Ч. 26–27. 26 червня, с. 7.

знань про Україну й українців, їхню культуру – одне із важливих завдань як держави, так і суспільства. Тобто, від часів Української революції (1917–1923 рр.) українське питання було не лише питанням внутрішнього характеру, а й міжнародного. А більшовицька Росія змушена була, хоча й дещо в символічно-бутафорній формі створити УСРР та проводити українізацію не стільки заради українського суспільства, а оскільки їй складно було упокорити українців. А от привабити красивими гаслами, а опісля упокорити й знищити переважну більшість української інтелігенції, яка пішла на співпрацю з російськими більшовиками, це їм вдалося упродовж менш як за двадцять років.

Еміграція з України у країни Європи та Америки у 1920-х роках мала економічне та політичне підґрунтя. Водночас вона стала й своєрідною донацією іншим націям як робочих рук, так і інтелектуального ресурсу. Для прикладу, значним внеском у розбудову польської науки, металознавства та металургійної промисловості була діяльність Івана Феценка-Чопівського¹³ й Миколи Чижевського¹⁴. Юрій Корогода (1900–1992 рр.) після інтернування армії УНР працював на різних фізичних роботах, згодом навчався в Українській Господарській Академії в Подєбрадах. Після її закінчення повернувся до Польщі, займався рослинництвом. Після Другої світової війни захистив титул доктора наук (1946 р.), в 1950 – доктора габілітованого, у 1954 надзвичайного професора. Він – автор понад 220 наукових праць з сільського господарства; вивів 38 оригінальних і

¹³ Детальніше див.: ОЛЕГ РОМАНІВ, *Наукова спадщина Івана Феценка-Чопівського*, [у:] Іван Феценко-Чопівський. Життєписно-бібліографічний нарис. Визначні діячі НТШ. Ч. 8. Львів, 2000, с. 33–59.

¹⁴ Підполковник Армії УНР Микола Чижевський у 1928 р. закінчив Гірничу академію в Кракові, інженер металург, працював асистентом у проф. І. Феценка-Чопівського; був членом Головної ради Українського Центрального Комітету, від 1930 р. редагував “Бюлетень інформаційний”, Орган Української Еміграції; у 1946 р. – став першим надзвичайним професором Гірничо-Металургійної Академії, опублікував 47 індивідуальних і колективних праць. Нагороджений Золотим Хрестом за заслуги. Див.: ALEKSANDER KOLAŃCZUK. *Українці емігранти політичні в житті науковим, культуральним, społecznym і gospodarczym Drugiej Rzeczypospolitej*. Przemysl, 2017, s. 108–109.

28 селекційних кормових та промислових овочевих культур¹⁵. І це лише окремі приклади того, як українці донатили різні країни своїм інтелектом і плідною працею у різних сферах життєдіяльності.

Вимушена еміграція з Наддніпрянської України мала негативним наслідком руйнацію родин. Жінки, діти, переважно, залишилися в Україні, а чоловіки так і не змогли повернутися в підрадянську Україну. Більше того, ті з рідних, хто залишився в УСРР, були піддані переслідуванням, репресіям окупаційною владою. У той же час громадянам нав'язувалися нові так звані “прокомуністичні нарративи”, а українські діячі, які боролися за незалежність України, іменувалися: “зрадниками, петлюрівцями, українськими буржуазними націоналістами”. Масовий терор проти громадян своєї країни, і, як наслідок, – накинуті суспільству ритуали: звинувачення, каяття й покарання та в такий спосіб сіяння страху перед всезіллям політичної системи. Так, “у січні–листопаді 1937 р. в УСРР піддали репресіям за релігійною ознакою 5388 громадян¹⁶. Тільки за один 1937–1938 р. засудили 198 918 громадян УСРР, із них розстріляли 123421 особу¹⁷. Тобто, досвід попередніх історичних періодів показує, що російська окупаційна влада, якою б за своєю суттю вона не була, знищує тих, хто чинить опір її свавілля, використовує працю й інтелект тих, хто згоджується співпрацювати. Проте, влада, як правило, продовжує політику стримування розвитку освіти на підвладних територіях, а процес експлуатації ресурсів посилюється. Так, наприклад, про один із виступів на партійних зборах у Наркомторзі 16/IX-26 р. керівник ГПУ В. Балицький доповідав секретарю ЦК КП(б)У Клименку: “*Виступивший Кривецький коснувся грамот-*

¹⁵ ALEKSANDER KOLAŃCZUK, *Українці емігранці політичні...*, s. 146–147.

¹⁶ ДМИТРО ВСЕДЕНЄВ, *Оперативні заходи органів держбезпеки як складова репресій проти православної церкви в Українській РСР (1937–1938 рр.)*, [у:] “Биківня – від території смерті до місця пам’яті (до 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника “Биківнянські могили”): збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Київ, 23 вересня 2021 р.) / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. Київ, 2022, с. 16.

¹⁷ В. М. НІКОЛЬСЬКИЙ, *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження*. Донецьк, 2003, с. 402.

ности населения и связывая этот вопрос с украинизацией, начал доказывать и подтверждать, цифрами, а именно о том, что в РСФСР тратиться на просвещение 24 коп. на человека, а на Украине – 13 коп. В то же время украинские крестьяне платят налогу 3 руб. с лишним, а русские только 1 р.80 коп.”¹⁸.

За час існування СРСР Україна стала своєрідним багатопрофільним ресурсом: з її надр викачувалися природні багатства. Наприклад, у 1947 році старшим науковим співробітником Інституту геологічних наук АН УРСР Миколою Булаховським була виявлена Шебелинська (Харківська обл.) газоконденсатна структура. Експлуатація родовища розпочалася в 1950 році. “На той момент його запаси природного газу складали 650 млрд. м³, конденсату – 8,3 млн. т. Експлуатувати родовище розпочали в 1956 році, всього з трьома першими свердловинами. Через 15 років свердловин було вже 419. 2019 року почалось буріння свердловини під номером “888”. Хоча вже на той рік рівень виснаженості родовища визначили на 89 %, видобувши за розрахунками близько 570 млрд. м³ газу”¹⁹. І це лише поодинокий приклад того, як викачувалися ресурси з України. У той же час місцеве населення не отримувало належні послуги газифікації. Росія і в подальшому бажала експлуатувати різноманітні ресурси України, зважаючи на історичні, економічні й навіть конфесійні особливості її становлення. Війна Росії з Україною й українцями ведеться століттями. Головними чинниками, що визначають смислові змісти, є: історична спадщина Русі й політика пам’яті та пам’ятання; конкуренція між способами управлінських практик: демократичною й авторитарною, імперською за своєю суттю; боротьба за церковну юрисдикцію, яка в суті своїй є економічною й політичною²⁰; культуротворчість й російське культуро домінування в Україні й не лише, що також є прибутковим бізнесом. Зрештою, після ліквідації Варшавського договору (діяв 1955–

¹⁸ ЦДАГО України, ф. І, оп. 20, спр. 2234, арк. 31.

¹⁹ Г'ор Дорожко, *Шебелинка. Найбільше газове родовище*. <https://ukrainaincognita.com/mista/shebelynka-naybilshe-hazove-rodovyshche>.

²⁰ За даними на перший квартал 2023 р. в Україні було 11 тис. парафій УПЦ (МП). Найбільша кількість сконцентрована в центральних областях України. *Скільки парафій має УПЦ МП у кожній області України. Інфографіка*. <https://chas.cv.ua/cikave/126907>.

1991) конкуренція загострилася й за домінування на Східноєвропейському геополітичному просторі.

Практика використання українських трудових ресурсів як донацію для розбудови інших країн набула широкого розповсюдження ще з другої половини XIX століття й триває донині. Якщо з Наддніпрящини відправляли тисячі людей освоювати Сибір, казахські степи, то з Західноукраїнських торгові компанії відправляли до США та Канади. Показовою є еміграція українців до Канади. Так, тільки з 1928 по 1939 рік до Канади прибуло 33 тис. українців старше десяти років²¹. Всі інші країни так само зацікавлені у використанні українців як своєрідного ресурсу для успішного розвитку економіки своїх країн. Варто наголосити, що визначальним був і залишається також фактор швидкої інтеграції українців у суспільства країн поселення й це надавало їм своєрідну преференцію. Відмінністю імміграційної політики різних країн було те, що в Росії вона була спрямована на повну й швидку асиміляцію, а в інших країнах – дозволено мати: недільні школи, церкву, провадити культурно-освітню діяльність. Трагізм українців у Росії полягає в тому, що нині вони, як і представники всіх інших народів, воюють не лише проти української держави, а й проти рідних, які живуть в Україні.

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну зруйнувало не лише окремі міста Маріуполь, Бучу, Харків, Херсон та інші міста й села, а й спричинило низку інших наслідків для економіки й її суспільного та соціального розвитку. Війна спричинила масові переміщення населення, втрату житла, позбавила засобів для існування багатьох людей через втрату робочих місць і руйнацію бізнесу, значні території виведені із сільськогосподарського обробітку через замінування, депопуляцію населення через масові вбивства на окупованих територіях та загибель військових.

Згідно з оцінками Міжнародної Організації з Міграції (МОМ), станом на 25 вересня 2023 року в Україні налічується 3,7 млн. внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). “52 % усіх ВПО зосереджено лише в п’яти областях України, причому найбільшу кіль-

²¹ Детальніше див.: ОЛЕСЯ ДЗИРА. *Українці в Канаді: суспільно-політичне становище в контексті імміграційної політики 1918–1939 рр.* / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. Київ, 2020, с. 72–73.

кість ВПО зареєстровано у Дніпропетровській і Харківській областях (приблизно 498 тис. та 494 тис. ВПО відповідно). Майже половина усіх ВПО походять лише з двох областей: Донецька (24 %) та Харківська (22 %). До п'яти областей, що приймають найбільшу кількість ВПО, також повертається найбільше людей. 70 % переміщених домогосподарств повідомили, що залишили дім щонайменше один рік тому. Серед ВПО, що обмірковують переселення, 85 % розглядають варіант повернення до звичного місця проживання до війни. Причому найбільший відсоток таких респондентів на цей момент перебуває у Чернігівській і Полтавській областях. Водночас найбільші частки ВПО, що мають намір інтегруватися, зафіксовано в Київській (27 %), Одеській (24 %) і Дніпропетровській (21 %) областях²². Окрім того, важливим чинником є не саме лише переміщення населення як таке, а й втрата громадянами житла, іншої приватної власності. “Про пошкодження чи руйнування власного житла повідомило багато ВПО, що походять із Луганської (72 %), Донецької (56 %), Чернігівської (56 %), Херсонської (51 %) та Харківської (47 %) областей. Із цих областей походить велика кількість ВПО (прибл. 1,3 млн осіб), що свідчить про важливість планування компенсації та відбудови житла для досягнення сталих рішень та усунення пов'язаних із житлом вразливостей у районах переміщення, переселення та повернення”²³.

Масове переміщення людей спричиняє також негативні наслідки для психічного здоров'я, оскільки порушується звичний ритм життя, частково змінюються природно-кліматичні умови та побут. Втрата впевненості в майбутньому на новому місці проживання залежить також від наявності чи відсутності стабільних форм прибутку; можливість зайнятості у певних сферах, які є звичними, чи до яких спроможний пристосуватись переселенець. Адже, як правило, на допомогу держави можна розраховувати лише за певних умов і на обмежено визначений час.

²² *Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні*. https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Diplacement_ENG-UKR.pdf.

²³ *Ibid.*

Окрім того, спостерігається масова втрата людського ресурсу в Україні. Вона спричинена воєнними діями та так званою “втечею від війни”, тобто намагання захистити життя родин за межами своєї держави. За даними нового звіту Фонду народонаселення ООН від початку повномасштабного вторгнення за її межі виїхало до 8 млн біженців²⁴. Також під час війни зменшилася кількість народжених дітей. У той же час кожного дня зростає кількість убитих, поранених як військових, так і мирних жителів. Тобто, демографічна ситуація в Україні не просто погіршується, а стає загрозливою.

Під час війни знищуються й культурні цінності. Так, за час окупації Херсона “з 31 жовтня по 4 листопада 2022 року Херсонський художній музей був розграбований російськими окупантами. З майже 14 тисяч творів мистецтва, які налічувала музейна колекція до повномасштабного вторгнення, викрадено більше 11 тисяч найцінніших експонатів”²⁵. Загалом “за рік повномасштабної війни руйнувань зазнали 1332 об’єкти культурної інфраструктури: театри, філармонії, музеї, галереї, бібліотеки, клуби. Понад третина з них – зруйновані. Станом на середину травня 2023 року список знищених пам’яток культури та об’єктів культурної спадщини налічував понад 620 позиції”. Зруйновані музеї: філософа Григорія Сковороди на Харківщині, художниці Марії Примаченко в Іванкові на Київщині, зруйнували садибу Леопольда Кеніга в Тростянці на Сумщині й знищили унікальну бібліотеку – 15 тис. книг та багато інших цінностей²⁶.

Окрім злочинних дій ворога стосовно культурної спадщини під час війни проявилися й негативні риси в суспільному просторі України. Це, зокрема, крадіжки цінних речей з музеїв, зловживання владою, корупційні схеми з розкрадання державного бюджету тощо. Так, наприклад, “у Запорізькому краєзнавчому музеї виявили нестачу 3549 предметів антикваріату орієнтовною вартістю понад 3 міль-

²⁴ ВІКТОРІЯ ГРИБ, *Демографія війни: хто відбудує нововоєнну Україну*. <https://interfax.com.ua/news/blog/905422.html>.

²⁵ Детальніше див.: <https://artmuseum.ks.ua>.

²⁶ *Вандалізм і мародерство: війна Росії проти культурної спадщини України*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3729227-vandalizm-i-maroderstvo-vijna-rosii-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html>.

йони гривень. ... Нестачу акватичних предметів виявили в межах антикорупційного проекту “Прозорість та підзвітність”²⁷. Спостерігаються деякі негативні явища у висвітленні ЗМІ подій на фронті, замовчування фактів українських втрат на фронті; упродовж довшого часу влада не може виділити учасок землі під створення Меморіального комплексу загиблим тощо. Часто бравурні реляції засобів масової інформації не відповідають дійсному стану речей. А деякі з них навіть здійснюють своєрідну “гламуризацію війни”, або некоректне використання іноземних слів для означення тих чи інших явищ та подій. Для прикладу візьмемо одну з подій. 14–15 жовтня 2023 року в Івано-Франківську відбувся черговий фестиваль “Віа Карпатія”, серед усіх заходів була і дискусія “Віднайдення себе. Війна як тригер національного самопізнання”. Війна – це, передовсім, величезні втрати людського потенціалу, територій, житла, приватної власності людей, це горе і страждання, а не **тригер самопізнання**. Тобто, вживаючи красиві іноземні слова для означення того, що відбувається, ми маємо розуміти, що за кожним терміном стоїть зміст. “Тригер” у загальному тлумаченні це – спусковий гачок. Натискання на нього приводить у рух механізм зброї та відбувається постріл. Тобто, для українського суспільства потрібен був постріл у голову, руйнація міст і сіл, щоб самоусвідомити себе й цінність усього того, що він має в своїй країні... Певно, що ні. Зміни свідомості й самосвідомості конкретної людини й нації загалом залежать від освіти, просвітництва, національної політики формування українського медійного простору та відповідного контенту.

Отже, російсько-українська війна оприявила як позитивні явища в житті української нації: самопожертва окремих людей задля захисту своєї землі, самовідданість і жертвовність людей, які допомагають армії і не втомлюються це робити на різних напрямках, так і негативні: нездатність окремих державних посадовців мислити перспективно, безвідповідальність і безпечність тих, хто мав дбати про воєнну безпеку країни, що породило неготовність до

²⁷ ЯРОСЛАВ ГЕРАСИМЕНКО. У краєзнавчому музеї Запоріжжя зникли понад 3500 предметів антикваріату – очільник ОВА. <https://hromadske.ua/posts/u-krayeznavchomu-muzeyi-zaporizhzhya-znikli-ponad-3500-predmetiv-antikvariatu-ochilnik-ova>.

тримання удару на різних напрямках. І через те на початковому етапі повномасштабного вторгнення російських військ спостеріглося хаотичне ухвалення рішень, паніка серед населення. Обмеження доступу до інформації через різно ракурсне бачення подій, а натомість створення “єдиного телемарафону” й об’єднання для роботи в ньому одіозних каналів і журналістів, спричинило появу своєрідного дистанціонування між владою і громадянами. Підміна ідентитетів, оскільки росіян називали “орками”, а не росіянами-загарбниками, немов відволікаючи спрямування суспільного негативу від ворога (ідея про принизливість звернення не означає ненависть до нього й, передовсім, до його дій). Зовсім недоречними, на мою думку, були ідея заборонити використовувати праці російських науковців, або написання “росія” з малої літери. Ворога слід вивчати, знати особливості його історії, ментальності, закономірностей розвитку, щоб мати змогу впливати на руйнацію внутрішньої стійкості й застосовувати розламні технології з метою зниження його воєнної спроможності.

References

AVTORKHANOV A., (1990), Ymperyia Kremliia. Sovetskiy typ kolonyzatsyy. Vylnius, s. 56–57. [In Russian].

BOCHKOVSKIY O. I., (1927), Evropa ta ukrainske pytannia (Z nahody 10-kh rokovyn Tsentralnoi Rady), [in:] “Tryzub”. Ch. 26–27, 26 chervnia, s. 7. [In Ukrainian].

DOROZHKO IHOR, Shebelynka. Naibilshe hazove rodovysheche. <https://ukrainaincognita.com/mista/shebelynka-naybilshe-hazove-rodovysheche>. [In Ukrainian].

DZYRA OLESIA., (2020), Ukraintsi v Kanadi: suspilno-politychne stanovysheche v konteksti immihratsiinoi polityky 1918–1939 rr. / NAN Ukrainy. Nats. b-ka Ukrainy im. V. Vernadskoho. Kyiv, s. 72–73. [In Ukrainian].

HERASYMENKO YAROSLAV, (2023), U kraieznavchomu muzei Zaporizhzhia znykly ponad 3500 predmetiv antykvaryatu – ochilnyk OVA. <https://hromadske.ua/posts/u-kraieznavchomu-muzeyi-zaporizhzhya-znikli-ponad-3500-predmetiv-antikvaryatu-ochilnik-ova>. [In Ukrainian].

Hore peremozhenym. Represovani ministry Ukrainskoi revoliutsii (2018) / Uporiad. A. Kohut (vidp. upor.) R. Podkur, V. Skalskyi, V. Vasylenko, N. Hryhorchuk, N. Savchenko. Kyiv: K. I. S., 2018, 240 s. [In Ukrainian].

HRYB VIKTORIIA, (2023), Demohrafiia viiny: khto vidbudaie poviennu Ukrainu. <https://interfax.com.ua/news/blog/905422.html>. [In Ukrainian].

KHVVYLOVYI M., (1990), Ukraina chy Malorosii? Tvory u 2 t., t. 2: Povist. Opovidannia, Nezakincheni tvory. Narysy pamflety, Lysty / Uporiad. M. H. Zhulynskoho, P. I. Maidachenka. Kyiv: Dnipro, s. 600–601. [In Ukrainian].

KOLAŃCZUK ALEKSANDER, (2017), Ukraińcy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym Drużej Rzeczypospolitej. Przemysl, s. 108–109. [In Polish].

KOLIANCHUK OLEKSANDR, (2000), Ukrainka viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU, 2000, s. 45. [In Ukrainian].

NIKOLSKYI V. M., (2003), Represyvnna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.): Istorykostatystychnne doslidzhennia. Donetsk, s. 402. [In Ukrainian].

PISKUN VALENTYNA, (2006), Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti roky XX stolittia). Monohrafiia. Kyiv: MP “Lesia”, s. 662–663. [In Ukrainian].

Rehionalna i natsionalna identychnosti ukraintsiv: dosvid funktsionalnosti ta podolannia skryvdzhenosti: kolektyvna monohrafiia / Valentyna Piskun, Mykhailo Kovalchuk, Yuliia Horbach, Inna Starovoitenko, Iryna Prelovska, Tetiana Sebta, Yurii Cherchenko, Volodymyr Kovalchuk, Liudmyla Kuzmenko / za zah. red. V. Piskun. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Kyiv: “Vydavnytstvo Liudmyla”, 2021, s. 175–299. [In Ukrainian].

ROMANIV OLEH, (2000), Naukova spadshchyna Ivana Feshchenka-Chopivskoho, [in:] Ivan Feshchenko-Chopivskyi. Zhyttiepysnobibliohrafichnyi narys. Vyznachni diiachy NTSh. Ch. 8. Lviv, s. 33–59. [In Ukrainian].

Skilky parafii maie UPTs MP u kozhnii oblasti Ukrainy. Infohrafika. <https://chas.cv.ua/cikave/126907>. [In Ukrainian].

SHULHYN OLEKSANDR, (1927), *Dvi tezy (do rosiiskoi dyskusii v ukrainiskii spravi)*, [in:] “Tryzub”. Ch. 10(68), 6 bereznia, s. 6–7. [In Ukrainian].

Shchodennyky ukrainskoho selianyna Petra Fedorovycha Kurinnoho / Uporiadnyky: Valentyna Piskun, Vladyslav Davydiuk. Peredmov, komentari: Valentyna Piskun. Pokazhchyky: Inna Yavorska. Arkhivna evrystyka: Valentyna Piskun, Tetiana Kotenko. Instytut ukrainskoi arkhieohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Kyiv: “Vydavnytstvo Liudmyla”, 2019, s. 103. Vandalizm i maroderstvo: viina Rosii proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy. <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3729227-vandalizm-i-maroderstvo-vijna-rosii-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html>. [In Ukrainian].

VIEDIENIEIEV DMYTRO, (2022), Operatyvni zakhody orhaniv derzhbezpeky yak skladova represii proty pravoslavnoi tserkvy v Ukrainiskii RSR (1937–1938 rr.), [in:] “Bykivnia – vid terytorii smerti do mistsia pamiaty (do 20-richchia zasnuvannia Natsionalnogo istorykomemorialnogo zapovidnyka “Bykivnianski mohyly”): zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 23 veresnia 2021 r.) / uporiad.: R. Podkur, T. Sheptytska. Kyiv, s. 16. [In Ukrainian].

V Rossyy s 1 fevralia vvodytsia standart srochnoho zakhoronennia trupov, (2021). <https://www.svoboda.org/a/v-rossii-s-1-fevralya-vvodit-sya-standart-srochnogo-zahoroneniya-trupov/31618239.html>. [In Russian].

Zaboronyty rashyzm / V. Ohneviuk, V. Andrieiev, V. Brekhunencko, M. Videiko, B. Humeniuk, I. Hyrych, L. Masenko, Yu. Mytrofanenko, V. Ohryzko, O. Palii, V. Piskun, P. Polianskyi, V. Serhiichuk, P. Chereha; za zah. red. V. Piskun. Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2023, 252 s. [In Ukrainian].

Zvit pro vnutrishnie peremishchennia naselennia v Ukraini, (2023). https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R14_Displacement_ENG-UKR.pdf. [In Ukrainian].

Archival sources

Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky, f. I, op. 20, spr. 2234, ark. 31.

Суспільні практики українського соціуму в умовах війни: історичний досвід і сьогодення

У статті йдеться про суспільні практики українського суспільства під час російсько-української війни, що розпочалася після повномасштабного вторгнення росіян 24 лютого 2022 року. Автор зосередила увагу на порівняльному аналізі подібних практик після поразки Української революції 1917–1923 рр. У практику повсякдення увійшла термінологія, що притаманна війні як злочину проти людини, людяності, культурної спадщини, держави Україна. Серед соціальних практик поширеними стали не лише термінологічно, а й практично: вимушені переселенці, біженці, загиблі, поранені, зруйновані будинки, викрадені культурні цінності.

Ключові слова: Російсько-українська війна, соціальні практики: біженці, вимушені переселенці; втрачена культурна спадщина, зруйновані міста.

Валентина Піскун, докторка історичних наук, професорка, завідувачка відділом, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна),

Valentyna Piskun, Doctor of Science in History, professor, Head of department of M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0002-3817-0852

E-mail: baturin@ukr.net

Received: 22.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**КНИГА ЯК ЗБЕРЕЖЕННЯ ДУХОВНОЇ
ТА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЕТНОСУ**

Наталія Солонська

**A BOOK AS PRESERVATION OF SPIRITUAL
AND HISTORICAL ETHNIC MEMORY**

Nataliya Solonska

Documentary ethno-heritage (heritage of foreign Ukrainians) is primarily a national heritage that needs protection and preservation. The purpose of the article is to find ways to preserve the spiritual and intellectual resources of Ukrainians in the diaspora, the publishing heritage of the Ukrainian emigration, which may turn into a lost, little-known not only to the general public, but also to scientists, the heritage of Ukrainians abroad, the preservation of a book created in the diaspora, which is equal to the preservation “paternal past” (according to V. Isayev), as historical monuments, because the printed word is a symbol of the development of ethnic identity. An attempt is being made to propose a definition of a book of ethnic Ukrainians that is valuable for the general culture of Ukraine, which represents the historical and cultural heritage of communities, published outside the territory of the historical homeland, a kind of “certificate of protection” similar to the currently existing and widely used concept of “book monuments” and thereby expanding the scope of this concept; to introduce a new definition into the cultural and scientific circulation: book monuments of Ukrainian abroad, thereby protecting against unforced extraction, from separation from the general Ukrainian culture of the intellectual and spiritual heritage of the ethnic group living outside the borders of the historical homeland, and underestimation of the weight of this powerful spiritual resource. Of extraordinary historical value are, in particular, the printed books published by the first Ukrainian printing houses of the diaspora, with great difficulty, thanks to the efforts of extraordinary patriotic enthusiasts, for money collected, most often by communities, as a rule, they were printed

on not very high-quality paper, had simple (whence gold, silver, precious stones, leather on the cover, when the settlers lived, often, even in dugouts, they had one pair of shoes for the whole family), but still artistically designed covers. Behind these first prints of immigrants – the history of Ukrainian abroad through the prism of publishing monuments. This is not only a repertoire of Ukrainian books, but also a reflection of the richness and peculiarities of the language of immigrants who represented different regions of Ukraine. That is why this literature, which describes the fate of hundreds of thousands of living people, forced exiles, is so valuable for the history of Ukraine. The introduction of a new definition will make it impossible, in a way, to disperse Ukrainian book monuments abroad into the categories of such concepts as “valuable book”, “rare book”; will contribute to improving the culture of user service; their awareness of the true perception of the reality of Ukrainian immigrants, will take its place in library ethnology. For the type of documents that we offer, it is necessary to develop elements of their formalized description. The type of documents “book monuments of Ukraine abroad” should become part of the comprehensive information resource of the NBUV, which will be a reliable guarantor of their preservation, which is especially important today, during the Russian-Ukrainian war.

Keywords: book monuments of the Ukrainian diaspora; historical and cultural heritage of Ukrainians abroad.

До видатних пам’яток української рукописної книги та книгодрукування належать: “Буквар” (1574), “Острозька Біблія” (перше повне видання канонічного біблійного тексту, 1580–1581), “Требник Петра Могили” (1646), “Богогласник” (1790), посмертні видання Шевченка (до 1923 р., тобто, до початку реєстрації вітчизняних видань Українською книжковою палатою і відповідно до інформації, зібраної в попередні роки під час реалізації проекту “Україномовна книга”); видань Івана Федорова; інкунабул (видань XV ст.) тощо. Не кажучи вже про такі виняткові, знакові пам’ятки, як “Слово про Закон і Благодать” митрополита Іларіона, “Изборник Святослава 1073” р. та “Изборник” 1076 р.; “Київський Псалтир”; “Киево-Печерський патерик”, Мстиславове Євангеліє, “Повість временних літ”; “Повчання дітям” Володимира Мономаха та багато ін.

Теоретико-методологічною основою пропонованої статті є праці таких учених, як: А. Атаманенко; Л. Дубровіна; С. Заремба; Г. Ковальчук; К. Лобузін; Г. Швецова-Водка.

Вітчизняними науковцями здійснено значну роботу з виявлення, дослідження, систематизації, упорядкування книжкових пам'яток України та їх колекцій. Так, фахівцями підготовлено “Перелік колекцій – книжкових пам'яток із фондів НБУВ, що пропонуються для внесення до ДРНКН”.

До ДРНКН накреслено внести: колекції стародруків та рідкісних видань, інкунабули, видання XVI ст.; стародруки, надруковані латинським шрифтом, стародруки, надруковані кириличним шрифтом; стародруки, надруковані гражданським шрифтом, рідкісні видання XIX–XX ст. Уже накопичений значний досвід створення цифрової бібліотеки історико-культурної спадщини в НБУВ, яка продуктивно функціонує на сайті НБУВ.

Пропозиція щодо виокремлення у загальній категорії “книжкові пам'ятки” поняття “книжкові пам'ятки українських діаспор”; зміна (коригування) для них соціально-хронологічних, соціально-ціннісних критеріїв порушується вперше. Питання збереження національно-культурної ідентичності в умовах російсько-української війни на сьогодні є одним із вагоміших для Української держави, від його вирішення залежить її існування і майбутнє як незалежної країни.

Ми пропонуємо, здійснити становлення дисциплінарного образу книжкового пам'яткознавства українського зарубіжжя як дисциплінарного напрямку; розробити теоретико-методологічні підґрунтя; здійснити формування та виокремлення ознак організованості незалежності цієї галузі знань.

С. Заремба визначає пам'яткознавство як “наукову дисципліну, що вивчає пам'ятки історії та культури (стосується українського зарубіжжя), пропагує їх, виробляє засоби їх реставрації, консервації, зберігання в історико-природному середовищі (поза межами історичної батьківщини. – Н. С.) та в окремих сховищах (музеях, архівах, бібліотеках, приватних колекціях)”¹. “Книжкове пам'ятко-

¹ С. З. ЗАРЕМБА, *Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність*. Київ: Логос, 1945, 448 с.

знавство, – підкреслює Г. Ковальчук, – дисципліна, яка “на рівні з кодикологією, інкулабулознавством, бібліопегістиккою та іншими історико-книгознавчими дисциплінами є частиною книгознавства і, одночасно, пам’яткознавства”². Вчена розробила теоретико-методологічні основи книжкового пам’яткознавства, яке визначає як комплексну наукову дисципліну, що поєднує певні здобутки та методи історичної науки, пам’яткознавства, книгознавства, історії книги, бібліотекознавства, бібліографознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства та інших спеціальних історичних дисциплін, а також наукових основ реставрації і консервації книжкових пам’яток. Об’єктом виступають книжкові пам’ятки, які виділяються за системою критеріїв. Предметом і основними завданнями книжкового пам’яткознавства є виявлення, вивчення та зберігання книжкових пам’яток у фондах бібліотек, музеїв, архівів, їх популяризація, укладання реєстрів та каталогів пам’яток, паспортизація колекцій”³.

Г. Ковальчук наголошує: “Предметом і основними завданнями книжкового пам’яткознавства є виявлення, вивчення та зберігання книжкових пам’яток у фондах бібліотек, музеїв, архівів, їх популяризація, укладання реєстрів та каталогів пам’яток, паспортизація колекцій”⁴.

Виокремлення книжкових пам’яток українського зарубіжжя переслідує ще й мету звернення уваги не тільки наукової, а й широкої громадськості України до цього історико-документального ресурсу. Можливо, нарешті, уряду, оскільки цінні матеріали, а книги ці здебільшого дедалі перетворюються на такі, які вже навіть важко піддаються реставрації, не перевидаються. Засобами хоч якогось збереження цієї духовної спадщини українського народу є бібліографування (“слід” від книги, систематизація, концентрація інформації), електронні книжкові виставки, що все одно не захищає від повного зникнення унікальних примірників. Додамо до цього ряду

² Г. І. КОВАЛЬЧУК, *Теорія та практика книжкового пам’яткознавства ХХ століття*. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2005, 485 арк.

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

цінні книги української діаспори, видані іноземними мовами. Перекладено лише поодинокі книги. Поза “зоною” уваги залишається цінний пласт української культури. Зокрема, й т. зв. “захлявної” література, що в різний спосіб, часто з ризиком опинитися за імперськими ґратами, передавалася до радянської України; спомини учасників перших хвиль переселення на чужі землі; свідків історичних подій в історичній батьківщині (Українська революція, політичні переслідування, голод, моральне і фізичне знування і т. д.). Звичайно, тут жодним чином не може йтися про поліграфічні якості видання. Однак це – надзвичайно цінні документально-історичні пам'ятки.

Актуалізація уваги на цій категорії книжок дасть можливість: неупереджено та об'єктивно відтворити невідомі переважній більшості сучасної української спільноти сторінки нашої вітчизняної історії; нарешті віддати належне пам'яті та неймовірним зусиллям тих українців, які були змушені, не з власної волі, назавжди покинути рідну землю і створити в чужих країнах поважні й потужні осередки української культури; сучасникам – усвідомити характері й образи, типи людей, які переселилися в інші країни, і, що феноменально, – змогли зберегти не тільки в них свою національну культуру і мову, а й доносити до своїх чужомовних співгромадян висоту української культури.

Звернемося до класичного визначення, поданого в “Українській бібліотечній енциклопедії”: “книжкові пам'ятки – рукописні книги, стародруки (видання з сер. XV ст. – по 1830 р.), рідкісні та цінні видання XIX–XXI ст. чи окремі особливі примірники (з авторграфами видатних особистостей, мистецькими екслібрисами чи суперекслібрисами, цікавими маргінальними записами, додатковими вклейками, ілюстраціями чи іншими відмінностями від основного накладу, в оригінальних цінних оправах). Загальні вимоги до визначення видів і категорій К. п., процесів їх виявлення, обліку та опису, а також забезпечення державного зберігання та використання встановлені національним стандартом ДСТУ ГОСТ 7.87:2008 СІБВС “Книжкові пам'ятки. Загальні вимоги (ГОСТ 7.87–2003. ІДТ)”, дата введення в дію в Україні 01.10.2008. Стандарт розповсюджується на рукописні та друковані книги, книжкові колекції, що мають видатні духовні, естетичні, поліграфічні чи документу-

ючі властивості, становлять суспільно значиму наукову, історичну чи культурну цінність і охороняються спеціальним законодавством. Основними видами К. п. є одиничні пам'ятки (рукописні книги, окремі видання чи примірники) і колекції – книжкові пам'ятки (організовані зібрання одиничних книжкових пам'яток чи книжок, що лише в сукупності мають властивості цінного історико-культурного об'єкта)⁵.

Книжковими пам'ятками сьогодні вважають документи, які мають видатні духовні, естетичні, поліграфічні та (або) документуючі властивості, що становлять суспільно вагому наукову, культурну чи історичну цінність. До книжкових пам'яток належать рукописні та друковані книги, а також книжкові колекції (різновиди книжкових колекцій), яким притаманні зазначені якості⁶.

Всеохопне визначення. Однак, якщо ми спроектуємо його, наприклад, на книжкове надбання українців Канади, які проживають на території цієї країни понад 125 років, то у масиві друкованого слова не віднайдемо літератури (чи цінних рукописів) аж до ХХ ст. Цінні в історичному плані діаспорні видання підпадають, звичайно, під визначення цінна та рідкісна. Це теж високий статус.

Науковий доробок, літературна творчість членів діаспорних громад була відома в Україні лише поодиноким дослідникам. Літературу зарубіжного українства було до 1991 р. заборонено в історичній батьківщині; частина цих книжок та періодичної преси до того часу зберігалася навіть у “спецсховищах” і тільки після розпоряджень українського уряду була передана до бібліотек. Сьогодні примірники цієї літератури (найчастіше – в одному примірнику) зберігаються в деяких книгозбірнях країни (у Відділі зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ, в Науковій бібліотеці НаУКМА, в Науковій бібліотеці Київської богословської академії,

⁵ Г. І. КОВАЛЬЧУК, *Книжкові пам'ятки*, [у:] “Українська бібліотечна енциклопедія”. <https://ube.nlu.org.ua/article>.

⁶ О. ГРЕСЬКІВ, *Книжкові пам'ятки в ретроспективному фонді бібліотеки як об'єкти Державного реєстру національного культурного надбання: нормативно-правові та організаційно-методичні засади*, с. 342–360. <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2017/JRN/PDF/18.pdf>.

Музеї книги і друкарства України тощо), в кількох приватних колекціях.

“Під хронологічним критерієм розуміють «вік книги»: йдеться про рукописні книги та стародруки”⁷. Тоді, коли розроблялася концепція “книжкові пам'ятки”, блискача, до речі, концепція, яка стала класичною, фундаментальною для книгознавства, наукова спільнота та взагалі світова, не зверталася до інтелектуальних надбань переселенців як до духовної цінності людства. Політологи та історики тільки здебільшого рахували та аналізували, т. зв., хвилі еміграції, їх склад, причини еміграції. Узагалі у визначенні “книжкові пам'ятки” не йдеться про етнічну спадщину закордонного українства. На побутовому рівні (навіть у наукових колах) ми інколи досі зітхаємо з відверто зверхнім, правди ніде діти ставленням до книжок (тим більше рукописів), виданих зарубіжним українством. Тим самим відкидається значний сегмент української історії та культури. Найперша проблема в тому, що література, видана діаспорними ентузіастами, надзвичайно рідкісна (тут вона підпадає під визначення “книжкові пам'ятки”). А книга, перефразуючи В. Ісаєва, є символом етнічної ідентичності. Він писав: “Можна спостерігати зацікавлення своїми етнічним походженням серед людей, які свою етнічну культуру або відкинули, або забули, або ніколи не засвоїли її. Розвиток почуття етнічної ідентичності веде до своєрідного відкриття своєї етнічної культури. Це – процес «відкриття батьківського минулого» – це процес, в якому минуле набуває нового значення, воно немов переображується. Важливим тут є те, що звертаючися до минулого, людина може вибирати собі свідомо чи несвідомо такі елементи з культури, які відповідають її потребам серед даного оточення й навіть відносно невеликої кількості елементів, як, наприклад, мистецтво чи музика можуть ставати символами для розвитку етнічної ідентичності. Це й останній спосіб пристосування до подвійного дозвілля якраз вказує на чинники, які є основні в збереженні етнічної ідентичності на тривалий час, на кілька поколінь”⁸.

⁷ О. ГРЕСЬКІВ, *Книжкові пам'ятки в ретроспективному фонді...*, *op. cit.*

⁸ В. ІСАЄВ, *Виховні напрямки і подвійне довілля*, [у:] “Сучасність”. 1972. Ч. 12 (156), груд., с. 116.

У фондах НБУВ зберігаються, наприклад, такі рукописи, як: Л. Биковський. *Канада: замітки для переселенців* (Подєбради: Влас. накладом, 1925) (подано коротку історію Канади та рекомендаційну інформацію про умови перебування в ній емігрантів); Rudnyckiana. № 7. *Contribution to onomastics* (Ukrainian Language Assoc. Ottawa, 1991) тощо. С. Ярмусь, прот. *Проблема пастирського покликання* / Богослов. ф-т. Серія. Конспекти. Ч. 15 (відбито у Вінніпезі. Andrew's College) тощо.

Діаспорні видання (з причини хронології) не можуть бути включені до Державного реєстру національного культурного надбання (далі – ДРНКН), а також через те, що члени українських діаспор є громадянами інших країн, хоча в ДРНКН ідеться про те, що до нього можуть бути включені книги, надруковані в будь-якій країні. Як діаспорні видання в ДРНКН – не акцентується.

До ДРНКН включають: “видавничі фальсифікати та примірники із замаскованими виданнями; книги, що є зразками художнього оформлення та поліграфічного виконання, в тому числі незвичайних форматів та форм; бібліофільські видання (номерні чи іменні примірники, видання, розмножені незвичайними способами, надруковані на нетрадиційних матеріалах, в оправках ручної роботи, виготовлених із рідкісних матеріалів тощо); примірники з автографами, записами, екслібрисами та печатками видатних діячів держави, науки, культури, літератури, виділені за такими групами: 4.1. Українські видання – книги та періодичні видання, надруковані українською мовою у 1923–1945 рр., незалежно, на якій території вони надруковані, та надруковані будь-якою іншою мовою впродовж 1861–1945 рр. на території сучасної України”⁹. Література із зазначеними особливостями зберігається у фондах вітчизняних бібліотек, звичайно, в поодиноких примірниках. Однак жодного разу її не підносили до статусу книжкових пам’яток. Здійснювалися лише спроби окремих науковців віднести їх до цінних чи рідкісних видань¹⁰.

⁹ О. ГРЕСЬКІВ, *Книжкові пам’ятки в ретроспективному фонді...*, *op. cit.*

¹⁰ Л. ДУБРОВІНА, Ю. КАЛІНІНА-СИМОНЧУК, *Наукова атрибуція, опис та експертиза цінності наукової спадщини рукописної та книжкової спадщини у законодавстві України та наукових бібліотеках*. <https://nakkim.com>.

Із визначення “соціально-ціннісний критерій”, коли йдеться про книжкові пам'ятки¹¹, ми можемо скористатися таким, як “унікальність (єдина в своєму роді)”, “пріоритетні для суспільно-політичного розвитку”, “меморіальність” (співвідносить книгу з життям та творчістю видатних особистостей”). Тут одразу наведемо яскравий приклад. Знаний канадсько-український філософ, славіст, організатор науки Ю. Мулик-Луцик підкреслює, що товариство “Волинь” та Інститут дослідів Волині “видають проповіді Митрополита Іларіона як історичну пам'ятку”¹². Тобто, є співвідношення книги з життям та творчістю такої видатної постаті, як митрополит Іларіон, учений, мовознавець, релігієзнавець, славіст Іван Огієнко.

Із розширенням видавничої справи в діаспорі з'являються книги, що “мають видатні духовні, естетичні, поліграфічні чи документуючі властивості, становлять суспільно значиму наукову, історичну чи культурну цінність”, хоча канадське законодавство на них не поширюється, є цінним історико-культурним об'єктом. Ми розглядаємо таку літературу етнічної спільноти, як архівну спадщину українців, як історичне джерело часу першого поселення українців у Канаді; книжкова комунікація як засіб національного спілкування. Невипадково в міжнародній практиці книжкові пам'ятки включено до поняття “документальна спадщина”, що є складником інтелектуальної пам'яті людства.

У науковий і культурний обіг вводяться документальні матеріали (книги, тексти, акти, устави, статuti тощо), які є спонтанними чи організованими формами представлення будь-якого суспільства. На це, наприклад, заслуговують: “Канадійські емігранти” – перший український твір, написаний у Канаді на восьмому році перебування в цій країні наших співвітчизників. Має 111 рядків, у тому числі чотири рядки, написані польською мовою. Створений пер-

edu.ua/images/Instytuty/nauka/vydannia/5 _NAUKOVA_ATRYBUTsHa_OPYS_TA_EKSPERTYZA_TsINNOSTI_RUKOPYSNOI_TA_KNYZhKO_VOI_SPADShchYNY_U_ZAKONODAVSTVI_UKRAINY_TA_PRAKTY_ChNIi_DIIaL.pdf.

¹¹ Г. І. Ковальчук, *Книжкові пам'ятки*, *op. cit.*

¹² Ю. Мулик-Луцик, *Вступне слово (На відкритті першої книги Проповідей Митр. Іларіона)*, [у:] Іларіон. *Мої проповіді* / Ін-т дослідів Волині Ч. 1. Вінніпег: Т-во “Волинь”, 1973, с. 6.

шим поетом у Канаді Іваном Збурою; другим поетом уважається Михайло Говда, третім – Іван Дрогомирецький; “Пісні про Канаду та Австрію”: з дод. “Пісні та думки про Січинського” / вступ. слово від вид-ва; зібрав Т. Федик (5-те, побільшене і попр. вид. Вінніпег: Рус. книгарня, 1914) (українські народні пісні, що є перевиданням першого їх видання в Канаді); О. Ряст, *Сучасна українська еміграція та її завдання* [О. Ряст – псевд. С. Петлюри] ([Б. м.]: Друк. т-ва Щипіорно, 1923) (проаналізовано завдання української еміграції в країнах її проживання); П. Божик, *Церква українців в Канаді: причинки до історії українського церковного життя в Бритійській домінії Канаді за час від 1890–1927* (передне слово авт. Вінніпег: Канад. українець, 1927) (висвітлено початки українського переселенського життя і церковного руху в Канаді, будівництва церков; перші роки видання часописів “Канадійський Фармер”; “Ранок”; “Робочий Народ”; “Український Голос”; “Руська Книгарня” у Вінніпезі). Українська загальна енциклопедія “Книга знання”: в 3 т. (Львів; Станіславів; Коломия: Вид. кооперативу “Рідна школа” [1930–1933] (Союзна друкарня у Станіславові) (багатоілюстрована, з кольоровими таблицями, мапами та образками) і т. д. Перший український підручник (Петра Зварича) видано в друкарні “Українського Голосу”. Це – переклад англійського букваря, який призначався для початкової української школи в провінціях Альберта та Саскачеван (1911). Солідний доробок українських видавництв та видавничих організацій: “Видавнича Спадщина”, “Голос Спасителя”, група “Наша спадщина”, “Іван Гладун і сини”, “Канадійський Українець”, “Кобзар”, Комітет Українців Канади, “Руська книгарня”, “Славута”, Союз Українок Канади, Українська Видавнича Спілка в Канаді, “Українська книгарня”, “Українська книжка”, “Українське життя”, Український Народний Дім; “Український Голос”, релігійні організації.

Цінними є різного роду протоколи (власне документально-історичні матеріали), метою редакцій яких було якнайшвидше донесення інформації до членів української діаспори, наприклад: *Протокол VII собору Української Греко-Православної Церкви в Канаді (30 червня – 3 липня 1935)* (Вінніпег: Вид. Консistorії Укр. Греко-Православ. Церкви в Канаді, 1935). Чи ще такі довідково-узагальнювальні видання, як: *Ювілейна книжка Українського товариства*

“Взаїмна поміч”, 1925–1935: з нагоди 10 років від одержання домініяльного чарту / впорядкував В. Батицький (Вінніпег: “Взаїмна поміч”, 1935) чи *Ювілейна книжка Союзу українок Канади: з нагоди 10-літнього існування, 1926–1936* / передм. Д. Яндова (Едмонтон: Вид. Союзу Українок Канади, 1937); *Ювілейна книга 25-ліття Інституту ім. Петра Могили в Саскатуні* / вступ. слово М. Стечишина, Ю. Стечишина; редкол.: О. Івах, В. Кудрик, А. Михайленко (голова), Д. Максимюк [та ін.] (Вінніпег: Вид. заходами і коштами Ін-ту, 1945); *Пропам'ятна книга з нагоди Золотого ювілею поселення українського народу в Канаді (1891–1941)* / уложена укр. священниками під проводом свого єпископа (Йорктон: Накладом Єпископ. Ординаріяту, 1941) і т. д. Виділимо й матеріали конгресів, що проводили українські діаспори. Скажімо, як: *Перший Все-Канадійський Конгрес Українців Канади (Виніпег, 22, 23, 24 червня 1943)* / Ком. Українців Канади; вступ. слово В. Кушніра. – Виніпег: Накладом Ком. Українців Канади, 1943; *Четвертий Все-Канадійський конгрес українців Канади, Вінніпег, 8–10 липня, 1953: протокол* (Вінніпег: Ком. Українців Канади, 1953); розпорошені матеріали діяльності Світового Конгресу Українців (у період російсько-української війни ця неурядова організація здійснює велику добродійну допомогу Україні), часто опубліковані в бюлетенях, календарях-альманахах, збірниках звітів тощо. Так, рідкісним виданням є, наприклад: І. Г. Сирник. *Моє кредо: кінцева частина доповіді І. Сирника в Нью-Йорку на Світовому Конгресі Вільних українців 17 листопада 1967 р. 3-тє вид.* (Едмонтон, Альберта: Вид. Централі Союзу українців-самостійників у Канаді, 1985) (Альтернативна назва: *My credo* / J. H. Surnick).

Унікальний ілюстративний матеріал, фото українсько-канадських діячів, як, наприклад: *Книга мистців і діячів української культури, учасників Першої зустрічі українських мистців Америки й Канади з громадянством у днях 3–5 липня 1954* / вступ. слово А. Курдидика; упоряд. М. Бажанський [та ін.] (Торонто: Вид-во оо. Василян, 1954 (Друк. оо. Василян)). Представлено документ Першої зустрічі митців як підґрунтя для створення біографічного словника вільного українського мистецтва. Опубліковано майже три сотні біографій, автографів і життєписів.

Мабуть, не становлять особливого друкарського мистецтва такі книги, але вони несуть нагальну історичну інформацію. Ця література не підпадає під вимоги, окреслені в понятті “Книжкові пам’ятки”, однак вони становлять цінність з точки зору висвітлення історії та культури української діаспори; вони видані обмеженим накладом (на жаль, як правило, їх наклад неможливо встановити, бо кількість не вказується у вихідних даних, а архів видавництва залишається поза межею доступного).

Книги, видані зарубіжним українством, можливо, варто виділити в сегмент “книжкові пам’ятки українського зарубіжжя” як документи епохи.

“Документ, – наголошує Л. Дубровіна, – за змістом і формою є об’єктом декількох спеціальних історичних дисциплін – джерелознавства, дипломатики, археографії, архівознавства, текстології, бібліотекознавства, документознавства, кодикології, книгознавства, інформатики тощо. Різні дисципліни розглядають це поняття під різним кутом зору, використовують як його сутність, внутрішній зміст, так і його комунікативні властивості й можливості”. І далі, що теж важливо: “Документи, що вивчаються як джерела (сюди відносимо весь спектр видань, які відіграють віднині роль історичних джерел. – Н. С.) з метою добування фактів, є основною емпіричною базою дослідження історичної науки і розглядаються передусім як історичні джерела <...>. Такими емпіричними документами є усе розмаїття документів (у нашому випадку – спектр видань. – Н. С.), що зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках, державних установах та недержавних інституціях, діяльність котрих може бути вивчена через такий продукт соціальної діяльності, як документ – носій інформації”¹³. Л. Дубровіна зазначає, що відбувається також поширення поняття “документ” на поняття “книга”, “архівний документ”. Ця думка важлива для побудови концепції категорії “книжкові пам’ятки українського зарубіжжя”. Книга україн-

¹³ Л. А. ДУБРОВІНА, *Методологічні засади історичних досліджень у бібліотекознавстві та документознавстві: баз. принципи та поняття*, [у:] “Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія”. 2005. № 1, с. 26.

ської діаспори розглядається нами як об'єкт її бібліографії та в контексті національного бібліографічного репертуару України¹⁴.

І саме бібліографічні покажчики, де акумулюються документальні матеріали, є однією із форм запоруки збереження інтелектуальної спадщини зарубіжного українства. Отже, постає питання введення дещо відмінних від традиційних оціночних критеріїв книжкових пам'яток українського зарубіжжя. Основний критерій – документально-історична вартість. Зокрема, невеликим накладом було видано в Каналі надзвичайно цінні книги з воєнної історії України і які до сьогодні не введено в її широкий культурний і науковий обіг, у курс шкільної, вишивської історії. Наприклад: у виданні “Тей, там на горі «Січ» іде!”: пропам'ятна кн. “Січей” / вступ. слово А. Чернецький; збір. і упоряд. П. Трильовський. (Едмонтон; Вінніпег: [б. в.], 1965) опубліковано не тільки рідкісні пісні Січових Стрільців, а й короткий нарис січової організації у ЗДА; нарис про січового батька Кирила Трильовського; незнані для більшості сучасників картини історії Києва в праці Р. Дашкевича “Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота” (Нью Йорк: Червона калина, 1965). Тут такі розділи: Друга війна України із Советами; Проголошення Соборности України; Ситуація на фронтах української армії з початком місяця вересня; Гарматна бригада СС на фронті проти військ Білої Росії тощо.

В. Кучабський у книзі “Корпус Січових Стрільців: воєнно-іст. нарис: Ювілейне вид. 1917–1967” (ред. О. Бабій та ін.; вступ. слово І. Кедрина (Чікаго: Ювіл. ком. для відзначення 50-річчя створення Форматії Січових Стрільців, 1969 (Друк. Вид-ва М. Денисюка)) висвітлює матеріали до бібліографії Січових Стрільців (1. Початки Січового Стрілецтва на В[еликій] Україні; Формування Галицько-Буковинського куреня СС у Києві. Переформування в 1 курінь СС. 1-а сотня. 2-а сотня; 1-ша укр.-московська війна. Бої 1-го куріня СС з москалями у Києві і на його доступах обабік Дніпра; Другий Універсал Директорії; Зречення влади гетьмана П. Скоропадського;

¹⁴ Л. А. ДУБРОВІНА, *Рукописна книга як об'єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття “писемна пам'ятка” та її автора*, [у:] “Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського”. Київ, 1999. Вип. 2, с. 141–154.

Текст зречення влади гетьманського уряду; Ухвала Української Національної Ради з 3 січня 1919 року про Злуку ЗУНР з УНР; Універсал Директорії УНР про Соборність України; Конституція Трудового Конгресу; Універсал Трудового Конгресу до Українського Народу; Закон про місцеві Конгреси Трудового Народу; Деклярація Січових Стрільців; Закон. Ухвалений Радою Народних Міністрів; Наказ Команди Осадного Корпусу) / І. Шендрик та ін. Невелика за обсягом праця, по суті, це – брошура (32 с.) подає унікальний історичний матеріал: М. Садовський характеризує загальну воєнно-політичну ситуацію у війні 1920 р.; М. Битинський – оборону Замостя; своїми спогадами ділиться також безпосередній учасник подій Української Революції О. Савченко; В. Герасименко передає спогади командира в. кінного ім. кошового Костя Гордієнка полку VI. Січової стрілецької дивізії; сутичку з будьонівцями та ін. Малотиражні книги, що відбивають події початку двадцятого століття в Україні, УНР, оцінку їх сприйняття особами, які виїхали з території своєї історичної батьківщини в іншу країну, видані на майже газетному папері, найчастіше – в простеньких обкладинках, однак усе-так, як правило, ілюстровані, відіграють роль архівних документів, першоджерел.

У фондах ВЗУ ІК НБУВ є невелика оригінальна група рукописних книжок; дитячі книжки з надзвичайними рукотворними малюнками – так малювали й відбили своє сприйняття світу і нової батьківщини українські діти переселенців. Хоча обкладинки не блищать золотом, то є правдиво відтворена історія України.

Кожна група книжкових пам'яток має свої особливості опису, які можуть бути атрибутовані лише експертом. Хоча в переліку елементів формалізованого опису (відповідно до вимог опису документа у державному реєстрі) існує виокремлення “українські видання”, пропонуємо ввести поняття (елемент): історико-документальна пам'ятка українського зарубіжжя і включити його в комплексний інформаційний ресурс “Книжкові пам'ятки”, що вже створений у НБУВ. Цей сегмент матиме свої особливості опису, тим більше, що частину книг, виданих в українських діаспорах, можна розглядати як документально-архівні ресурси. Запропоноване доповнення являтиме собою процес диференціації книгознавчої науки; певною мірою змінить міждисциплінарні зв'язки, оскільки

ки, скажімо, до них додадуться: етнологія, етнофілософія, етнічна психологія, етнічна лінгвістика, етнопедagogіка, етнобібліотекознавство (бібліотечна етнологія), історія українського зарубіжжя, емігрантознавство тощо. На перше місце висуваються такі предметні ознаки, як: історія українського зарубіжжя; тенденції міграції населення. З'являться ознаки такої дисципліни, як етнокнигознавство. Тоді можна ставити питання про введення нової дефініції: **“книжна пам'ятка етнічної культури українського зарубіжжя”**, де основним критерієм буде історико-документальна цінність видання, а бібліографічний опис повинен включати й коротку анотацію. Сьогодні не існує наукового обліку цих пам'яток, тому значні масиви історико-культурної спадщини нашого народу залишаються поза науковим і культурним обігом; не оприлюднено для широкої громадськості. В принципі, це – одна із соціальних функцій бібліотеки, яка є відкритою системою, складником соціокультурного простору. Дана пропозиція жодним чином не суперечить поняттям рідкісна та цінна книга, а тільки розширює діапазон цих понять і дає можливість актуалізувати увагу на книжній спадщині українського зарубіжжя.

У мережі установ НАН України прийнято рішення вести централізований облік книжкових пам'яток в електронній базі даних “Книжкові пам'ятки мережі академічних бібліотек України”. Координацію цієї діяльності покладено на НБУВ. Сюди мають бути включені й книжкові пам'ятки діаспорної спільноти.

Зведеного бібліографічного списку книжкових пам'яток української діаспори поки що не існує, оскільки їх виявлення передбачає науково-дослідну, пошукову працю з метою визначення їх наявності та культурної цінності як об'єктів історико-культурної, історико-документальної спадщини України. Оскільки книжкові пам'ятки української діаспори, які мають важливе значення для формування національної свідомості, об'єктивного відбиття історичних подій, належать до цінних бібліотечних фондів, то здійснювати дослідження треба за науковим алгоритмом, викладеним Л. Дубровіною та Ю. Калініною-Симончук.

Висновки. Документальна етноспадщина (спадщина зарубіжного українства) має значення насамперед національної спадщини, що потребує охорони й збереження. Книжкове пам'яткознавство

українського зарубіжжя, виходячи з висновків корифеїв вітчизняного книгознавства, є частиною українського книгознавства та пам'яткознавства, однак має свої вище вказані відмінності, оскільки навіть хронологічно його вивчення починається від часу видання першої української книги діаспорними видавництвами й головним оціночним критерієм є документально-історичний. Має відбутися трансформація дослідницької проблематики, виходячи з міждисциплінарних підходів у контексті історії українського книговидання, національної книжкової культури.

References

ATAMANENKO A., (2006), *Ukrainska zarubizhna istoriohrafiiia: do problemy obrazu*, [in:] “Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky”. № 2 (1), s. 255–283. [In Ukrainian].

ANTONIUK T. *Vydavnychi falsyfikaty z fondu viddilu zarubizhnoi ukrainiky yak obiekt atrybutsii*. [In Ukrainian].

BOIKO S., MLOSH L. *Zberezhenia natsionalno-kulturnoi identychnosti predstavnykiv ukrainskoi diaspory v umovakh suspilnykh zmin ta konfliktyzatsiinykh protsesiv suchasnosti*. 397-599-1-SM.pdf. [In Ukrainian].

HRESKIV O. *Knyzhkovi pam'iatky v retrospektyvnomu fondi biblioteky yak ob'iekty Derzhavnogo reiestru natsionalnogo kulturnoho nadbannia: normatyvno-pravovi ta orhanizatsiino-metodychni zasady*, s. 342–360. <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2017/JRN/PDF/18.pdf>. [In Ukrainian].

DUBROVINA L. A., (1992), *Kodykohrafiiia – arkhieohrafiiia – kodykoloheiiia (vzaiezmozviazky ta rozmezhuвання)*, [in:] “Kodykohrafiiia ukrainskoi ta skhidnoslovianskoi rukopysnoi knyhy i kodykoloheiiia model struktury formalizovanoho opysu rukopysu”. Kyiv, s. 7–23. [In Ukrainian].

DUBROVINA L. A., (1992), *Kodykoloheiiia ta kodykohrafiiia ukrainskoi rukopysnoi knyhy*. Kyiv, 262 s. [In Ukrainian].

DUBROVINA L. A., (2005), *Metodolohichni zasady istorychnykh doslidzhen u bibliotekoznavstvi ta dokumentoznavstvi: bazovi pryntsyipy ta poniattia* [in:] “Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiiia”. № 1, s. 113–119. [In Ukrainian].

DUBROVINA L. A., (1999), Rukopysna knyha yak ob'iekt natsionalnogo bibliohrafichnogo repertuaru Ukrainy v konteksti poniattia "psemna pamiatka" ta yii avtora, [in:] "Nauk. pr. Nats. b-ky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho". Kyiv. Vyp. 2, s. 141–154. [In Ukrainian].

DUBROVINA L., KALININA-SYMONCHUK YU. Naukova atrybutsiia, opys ta ekspertyza tsinnosti naukovoï spadshchyny rukopysnoi ta knyzhkovoï spadshchyny u zakonodavstvi Ukrainy ta naukovykh bibliotekakh. https://nakkim.edu.ua/images/Instytuty/nauka/vydannia/5_NAUKOVA_ATRYBUTsIIa_OPYS_TA_EKSPERTYZA_TsINNOSTI_RUKOPYsNOI_TA_KNYZhKOVOI_SPADShchYNY_U_ZAKONODAVSTVI_UKRAINY_TA_PRAKTYChNII_DIIaL.pdf. [In Ukrainian].

DUBROVYNA L. A., SLOBODIANYK M. S., (1989), Ystorykulturnye fondy kak ob'iekt mezhdydystyplynarykh yssledovanyi, [in:] "Rol byblyotek v razvytyy obshchestva: tezysy dokladov mezhdunarodnoi konferentsyy". Kyev, s. 33–35. [In Ukrainian].

ZAREMBA S. Z., (2002), Narysy z istorii ukrainskoho pamiatkoznavstva. Kyiv, 204 s. [In Ukrainian].

ZAREMBA S. Z., (1945), Ukrainske pamiatkoznavstvo: istoriia, teoriia, suchasnist. Kyiv: Lohos, 448 s. [In Ukrainian].

Knyzhkovi pam'iatky. <https://lib.onu.edu.ua/knyzhkovi-pam-yatky>. [In Ukrainian].

KOVALCHUK H. I. Doslidzhennia ridkisnykh i tsinnykh knyh v Instytuti knyhoznnavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. <http://www.nbu.gov.ua/node/6229>. [In Ukrainian].

KOVALCHUK H. I., (2004), Knyzhkovi pamiatky (ridkisni ta tsinni knyzhky) v biblioteknykh fondakh. Kyiv, 644 s. [In Ukrainian].

KOVALCHUK H. I., Novyi korporatyvnyi naukovyi proekt "Knyzhkovi pamiatky Ukrainy" prezentovano universytetskyim bibliotekamy. <http://www.nbu.gov.ua/node/2425>. [In Ukrainian].

KOVALCHUK H. I., (2023), Populiaryzatsiia zibrani ridkisnykh i tsinnykh knyh ta yikh doslidzhen Instytutom knyhoznnavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho sered koleh Amerykanskoï kontynentu, [in:] "Biblioteknyi visnyk". № 3, s. 87–92. [In Ukrainian].

KOVALCHUK H. I., (2005), Teoriia ta praktyka knyzhkovoho pamiatkoznavstva XX stolittia: avtoreferat dysertatsii doktora istorych-nykh nauk. Kyiv: NBUV, 38 s. [In Ukrainian].

LOBUZINA K. V., (2012), Kompleksnyi informatsiinyi resurs “Knyzhkovi pamiatky NBUV”, [in:] “Bibliotechnyi visnyk”. № 5, s. 10–14. [In Ukrainian].

Metodychni rekomendatsii dlia Derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy: kyrylychni rukopysni knyhy ta starodruky / NAN Ukrainy, NBUV; uklad.: N. P. Bondar, L. A. Hnatenko, L. A. Dubrovina, N. M. Zubkova, O. A. Ivanova; peredm.: L. A. Dubrovina, H. I. Kovalchuk. Kyiv: NBUV, 2007, 135 s. [In Ukrainian].

OVCHINNIKOV V., (2005). Znakovi pamiatky knyzhkovoho mystetstva Kyivskoi Rusi XI–XIV st. (chastyna 2), [in:] “Istoriia knyhy: Evoliutsiia knyzhkovoï struktury: navch. posib.”. Lviv: Svit, 420 s. [In Ukrainian].

Perelik koleksii-knyzhkovykh pam’iatok iz fondiv NBUV, shcho proponuiutsia dlia vnesennia do DRNKN. <http://www.nbu.gov.ua/node/613>. [In Ukrainian].

Prohramno-tekhnologichni rishennia ta tekhnologichna pidtrymka informatsiinoho resursu “Tsyfrova biblioteka istoryko-kulturnoi spadshchyny” zdiisniuiutsia viddilom informatsiino-komunikatsiinykh tekhnologii NBUV. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB. [In Ukrainian].

SOLONSKAIA N., (2016), Knyha kak ystorycheskyi ystochnyk vremeni pervoho poselenia ukraintsev v Kanade, [in:] “Sovremennye problemy knyzhnoi kultury: osnovnye tendentsyy y perspektyvy razvitya: materyaly Mezhdunar. nauch. konf.” Mynsk, s. 239–242. [In Ukrainian].

SOLONSKA N., (2019), Spomyny ukrainskykh immihrantiv do Kanady yak knyha-litopys vitchyznianoï istorii, [in:] “Visn. Knyzhkovoï palaty Ukrainy”. № 11, s. 41–47. [In Ukrainian].

“Treti mizhnarodni knyhoznavchi chytannia «Starodruky i ridkisni vydannia v universytetskii bibliotetsi»”. <http://liber.onu.edu.ua/pdf/program.pdf> 1. [In Ukrainian].

SHVETSOVA-VODKA H. M., (2001), Dokument i knyha v systemi sotsialnykh komunikatsii / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet. Rivne: Tovarystvo z obme-

zhenoiu vidpovidalnistiu “Tsentr sotsialnoho rozvytku osvitanstva”, 438 s. [In Ukrainian].

Книга як збереження духовної та історичної пам'яті етносу

Документальна етноспадщина (спадщина зарубіжного українства) має значення насамперед національної спадщини, що потребує охорони й збереження. Мета статті – віднайти шляхи збереження духовного та інтелектуального ресурсу українців діаспори, видавничої спадщини української еміграції, що може перетворитися на загублену, маловідому не тільки широкому загалу, а й навіть науковцям, спадщину зарубіжного українства, збереження книги, створеної в діаспорах, що дорівнює збереженню “батьківського минулого” (за В. Ісаєвим), як історичних пам'яток, бо друковане слово є символом розвитку етнічної ідентичності. Здійснюється спроба запропонувати визначник цінної для загальної культури України книги етнічних українців, що являє собою історико-культурну спадщину спільнот, видану поза територією історичної батьківщини, свого роду, “охоронну грамоту” на зразок існуючого нині й широко застосовуваного поняття “книжкові пам'ятки” і, тим самим, розширити рамки цього поняття; ввести в культурний і науковий обіг нову дефініцію: книжкові пам'ятки українського зарубіжжя, тим самим захищаючи від невимушеного вилучення, від відокремлення від загальної української культури інтелектуальних і духовних надбань етносу, що проживає поза межами історичної батьківщини, та применшення ваги цього потужного духовного ресурсу. Надзвичайну історичну цінність становлять, зокрема, друковані книги, видані першими українськими друкарнями діаспор, з великими труднощами, завдячуючи зусиллям надзвичайних ентузіастів-патріотів, за гроші, що збиралися, найчастіше, громадами, як правило, друкувалися на не дуже якісному папері, мали простенькі (звідки золото, срібло, дороге каміння, шкіра на обкладинку, коли жили переселенці, часто, бувало, й у землянках, мали одну пару взуття на всю родину), але все-таки художньо оформлені обкладинки. За цими першими друками переселенців – історія українського зарубіжжя через призму видавничих пам'яток. Це – не тільки репертуар української книги, а й відбиття багатства та особливостей мови переселенців, які представля-

ли різні регіони України. Тим ця література, за якою доля сотень тисяч живих людей, змушених вигнанців, так цінна для історії України. Введення нової дефініції унеможливить, свого роду, розосередження книжкових пам'яток українського зарубіжжя в категорії таких понять, як “цінна книга”, “рідкісна книга”; сприятиме підвищенню культури обслуговування користувачів; їх інформованості щодо правдивого уявлення про дійсність українських переселенців, займе своє місце в бібліотечній етнології. Для типу документів, що ми пропонуємо, необхідно розробити елементи їх формалізованого опису. Тип документів “книжкові пам'ятки українського зарубіжжя” мають стати частиною комплексного інформаційного ресурсу НБУВ, що буде надійним гарантом їх збереження, що особливо важливо сьогодні, під час російсько-української війни.

Ключові слова: книжкові пам'ятки української діаспори; історико-культурна спадщина зарубіжного українства.

Наталія Солонська, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ, Україна),

Nataliya Solonska, candidate of historical sciences, senior research associate of the Department of foreign Ukrainians of the Institute of Bibliography National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-003-1444-9354

E-mail: solonska.n@ukr.net

Received: 24.12.2023

Advance Access Published: September 2024

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІВНИХ
ДОКУМЕНТІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ДОСВІД
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
АРХІВУ УКРАЇНИ В КИЄВІ**

Ярослав Файзулін

**PRESERVATION OF ARCHIVAL DOCUMENTS IN
CONDITIONS OF WAR: THE EXPERIENCE OF THE
CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVES OF
UKRAINE IN KYIV**

Yaroslav Faizulin

The article deals with the experience of preservation of the archival documents by the team of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The main directions of working with documents, the activities of the labor team on digitalization of documents are considered.

Keywords: archival documents, preservation in the conditions of the Russian-Ukrainian war, experience Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

Четвер 24 лютого 2022 р. для працівників нашого архіву мав бути звичайним робочим днем: поточна праця, місячний звіт, екскурсія для працівників Українського інституту національної пам'яті (УІНП). Однак о 5-й год. ранку всі ці плани перекреслила війна – повномасштабне вторгнення рф. Довелося на ходу вносити корективи в роботу архіву.

У перший день повномасштабного вторгнення архівні справи та облікова документація були переміщені з читального залу і робочих кабінетів працівників у сховища. У вогнетривкі сейфи

були перенесені особові справи працівників. Видані під розписку трудові книжки тим із них, які захотіли їх отримати. Вивезено з Києва на захід на жорстких дисках резервні цифрові копії документів. Підготовлено накази про організацію дистанційної роботи.

У перші дні війни багато архівістів виїхали з Києва на захід України, а окремі – за кордон. Архів перейшов на дистанційний режим роботи. За можливості, працівникам були визначені завдання, які вони могли виконувати дистанційно: комп'ютерний набір описів, опрацювання цифрового фонду користування тощо.

Незважаючи на повномасштабну війну, робота вебсайту архіву не припинялася ані на один день. Ми оперативно висвітлювали зміни в архівній галузі, а також роботу архіву. Вже в понеділок 27 лютого 2022 р. на офіційній сторінці архіву в Фейсбуці поширено звернення Міжнародної Ради Архівів про підтримку українських архівістів у зв'язку з варварським вторгненням РФ на територію України. 8 березня 2022 р. ЦДІАК України перепоширив повідомлення Укрдержархіву про те, що державні архіви України припиняють опрацювання будь-яких запитів з РФ. На вебсайті архіву ми продовжували розміщувати оцифровані описи, а також цифрові копії архівних документів.

Зі звільненням Київщини від російських військ (2 квітня 2022 р.) ЦДІАК України перейшов на комбінований режим роботи. Частина працівників повернулися на робочі місця, інші – продовжували роботу дистанційно. На нашому вебсайті ми розмістили низку документальних виставок. 31 березня 2022 р. була опублікована виставка до 175-річчя від дня народження Олексія Маркевича, видатного українського історика та громадського діяча. 26 квітня 2022 р. – документальна виставка з нагоди 170-річчя із часу заснування Київського центрального архіву давніх актів – попередника сучасного ЦДІАК України. 3 травня 2022 р. ЦДІАК України вітав сусідів поляків з національним святом – Днем Конституції, представивши копію Конституції Речі Посполитої 3 травня 1791 року.

Із початку квітня 2022 р. ЦДІАК України відновив роботу з розгляду запитів та звернень громадян і юридичних осіб.

Війна продемонструвала вразливість архівів і документів на паперових носіях. Вже на другий день повномасштабного вторг-

нення російські снаряди влучили в архів управління СБУ в Чернігівській обл. Вогонь знищив 13 тис. розсекречених справ на репресованих, а також документи радянської спецслужби.

В умовах війни евакуювати настільки масштабний архів, як ЦДІАК України, в якому зберігається 1598 фондів, понад 1 330 000 архівних справ, сотні мільйонів аркушів документів, майже не реально. За орієнтовними підрахунками, для цього потребувався б потяг із 65 вантажними вагонами і термін в 60 днів. Тим паче не можливо зробити це в умовах ракетних обстрілів всієї території України, коли транспортні артерії є зоною підвищеної небезпеки.

Війна підкреслила правильність курсу Укрдержархіву на тотальне оцифрування архівних документів. Адже це – найефективніший спосіб збереження архівної інформації. На жаль, у цьому відношенні попереднє десятиліття в українських архівах було провальним – “втраченим десятиліттям”.

Із 2022 р. ЦДІАК України є одним із лідерів у оцифруванні архівних документів в Україні. 19 листопада 2021 р. ЦДІАК України підписав договір із FamilySearch International, американською неприбутковою організацією, метою діяльності якої є зберігання і публікація документів, що мають генеалогічну та історичну цінність. 27 травня 2022 р. в ЦДІАК України завершено облаштування 5 робочих місць із цифровими фотокамерами для оцифрування.

Згідно з договором із FamilySearch International, передбачається оцифрування впродовж трьох років близько 13 600 000 аркушів документів. Передусім, це релігійні документи – православних церков, римо-католицьких деканатів, синагог. Але не тільки релігійні документи, оцифровуються також документи судових, нотаріальних, військових, дворянських, освітніх, фінансових й інших установ.

Проект із оцифрування документів ЦДІАК із FamilySearch International триває вже понад один рік. За цей час нами оцифровано 85 133 од. зб., близько 3 500 000 аркушів документів. На понад 60 % оцифрований один із найбільших фондів ЦДІАКУ – ф. 127 Київська духовна консисторія, який налічує 160324 од. зб. і займає ціле архівосховище площею 458 м². Повністю оцифровані ф. 51. Генеральна військова канцелярія; ф. 57. Генеральний опис Лівобережної України; ф. 224. Колекція метричних книг. 1717–1925 рр.;

ф. 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія. Станом на 31.08.2023 р. на е-ресурсі FamilySearch International представлені 68 818 архівних справ із ЦДІАК України.

Крім того, ЦДІАК України здійснює оцифрування самостійно та в співпраці з іншими партнерами. Зокрема, на виконання договору із Польським генеалогічним товариством, представник Марцін Коваль, ми оцифрували кількасот актових книг. На виконання договору із Музеєм Вінниці оцифровані документи Вінницького магістрату.

Іншим напрямком діяльності ЦДІАК України є оцифрування та оприлюднення науково-довідкового апарату, що є ключем до пошуку архівної інформації. Упродовж 2022–2023 рр. нами оцифровано та оприлюднено на вебсайті 4280 (100 %) описів фондів архіву. Кожен користувач має можливість дистанційно і без обмежень працювати з науково-довідковим апаратом архіву. Паралельно ведеться робота з удосконалення описів, наповнення каталогів, іменних та географічних покажчиків.

Важливим кроком на шляху забезпечення доступу до цифрових копій архівних документів стало створення електронного цифрового ресурсу ЦДІАК України на платформі “Archium” і приєднання ЦДІАК України до єдиної платформи “Міжархівний пошуковий портал” – аналога польського ресурсу “Szukaj w Archiwach”. Цей програмний комплекс дозволяє розмішувати мільйони цифрових копій; має уніфіковану для всіх архівів структуру, зручну навігацію і можливості розширеного контекстного пошуку.

Презентація е-ресурсу ЦДІАК України на платформі “Archium” відбулася 13 квітня 2023 р. в національному агентстві “Укрінформ”. Станом на сьогодні до ресурсу завантажено 466 удосконалених описів, а також близько 1 100 000 цифрових копій документів, які висвітлюють історію України XVI–XX століть, а також містять інформацію генеалогічного характеру.

До Міжархівного пошукового порталу наразі окрім ЦДІАК України приєдналися ще 3 центральні архіви і Державний архів Львівської області. І на ньому представлені понад 4 000 000 цифрових копій із цих архівів.

Для здійснення оцифрування архівних документів, опрацювання цифрових копій, їх збереження і оприлюднення, необхідна

відповідна техніка. Відтак ЦДІАК України самостійно, а також завдяки підтримці від міжнародних благодійних фондів та партнерів, намагається покращувати матеріально-технічну базу та ІТ-інфраструктуру архіву. Окрім придбання техніки за власні кошти, у 2022 р. ЦДІАК України отримав грантову і благодійну допомогу на суму понад 1 500 000 грн.

У 2022 р. отримано масштабний грант від Міжнародного альянсу із захисту спадщини в зонах конфлікту – ALIPH (“ALIPH”) на придбання комп’ютерної та фотокопіювальної техніки. Що стало найбільшим поповненням комп’ютерною та фотокопіювальною технікою в ЦДІАК України за останні 30 років.

Завдяки підтримці Міжнародної корпорації Фемілі сьорч, Польського генеалогічного товариства та користувачів спільноти UA Genealogy ми обладнали в читальному залі ЦДІАК України 5 робочих місць із моноблоками та сканерами, щоб наші користувачі могли самостійно робити цифрові копії.

Значна допомога надходить від німецьких колег і партнерів – три спеціалізовані вогнетривкі шафи для зберігання унікальних документів, дизельний генератор, вогнегасники тощо. Також ми отримали 13 металевих шаф-маперів. Архівісти щиро вдячні колегам і партнерам за підтримку і допомогу задля збереження архівної спадщини.

Зважаючи на те, що ця конференція є гарним майданчиком для обміну досвідом між українськими науковцями, архівістами, музейниками, обговорення можливої співпраці, зокрема й у напрямку збереження архівної спадщини, завершальну частину своєї публікації я хотів би присвятити питанням співробітництва.

Співпраця з стейкхолдерами:

У 2022–2023 роках ЦДІАК України активно співпрацював із: Українським інститутом національної пам’яті;

Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;

Національним музеєм історії України;

Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського;

Національним заповідником “Киево-Печерська лавра”;

Національним історико-культурним заповідником “Гетьманська столиця”;

Музеєм Вінниці;

Музеєм Шереметьєвих;

Учасниками проекту Е-архів Михайла Грушевського;

Проектом “J-DOC” Фонду “Надав” (Ізраїль).

Наразі ЦДІАК України та Інститут історії Тадеуша Мантейфеля Польської академії наук відпрацьовують проєкт нового договору про співпрацю, на виконання якого, ми сподіваємося, нам вдасться оцифрувати актові книги Правобережної України XVI–XVIII ст. Власне, це документи із яких у 1852 р. розпочинався архів. Станом на кінець XIX ст. в архіві їх налічувалося 6000, але 4000 з них були втрачені в часи Другої світової війни. Із 2000 актових книг, що збереглися, оцифровано тільки четверту частину.

У рамках співпраці з Національним історико-культурним заповідником “Гетьманська столиця” вийшли два фундаментальних видання – “Ревізії Конотопської сотні 30–40-х рр. XVIII ст.” і “Місто Конотоп у матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.”. У них опубліковані матеріали ревізій Конотопської сотні Ніжинського полку 1730–1740-х рр. Вони містять цінні відомості щодо чисельності, соціального складу, занять і соціальної інфраструктури однієї з найдавніших адміністративно-територіальних одиниць Української козацької держави.

За підтримки архіву побачила світ ще одна чудова книжка “Чернігів магдебурзький: законодавчі та публічно-правові акти 17 – перш. пол. 18 ст.”, присвячена до 400-ліття надання магдебурзького права Чернігову.

На основі документів із фондів ЦДІАК України харківський дослідник Андрій Парамонов підготував декілька справді гарних видань – “Дорогами Сковороди. Слобідська Україна”, “Тригорій Квітка Основ’яненко: від Основи до Харкова”.

У рамках співпраці ЦДІАК України Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського та проєктом Е-архів Михайла Грушевського архів оцифрував всі справи фонду 1235 “Грушевські” – 1481 од. зб. і передав їх партнерам для опрацювання та оприлюднення. Водночас проведено удосконалення описів згаданого фонду, які розміщені на е-ресурсі ЦДІАК України. Також у минулому році був презентований двотомник щоденників Михайла Грушевського.

Низку видань, на основі документів з ЦДІАК України підготували співробітники Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Зокрема “Присяга охотницьких полків 1718 року”, “Присяга Війська запорозького низового 1762 року”, “Присяга Гадяцького полку 1718 року”. В планах – публікація 10-го тому “Архіву Коша Нової Запорізької Січі” та 2-го тому документального збірника “Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині”.

Спільно з Національним музеєм історії України та Національним заповідником “Києво-Печерська лавра” ми реалізували цілу низку виставкових проєктів на різні теми – Іван Мазепа і його доба, Хотинська війна 1616–1621 рр., пам’яті Григорія Сковороди, до річниці виходу у світ “Енеїди” Івана Котляревського та ін.

Для чого я зупинився на цих проєктах? На мій погляд, це один із критерії оцінки ефективності архіву – його відкритості, забезпечення нормальних умов для дослідників. І, як мені видається, ці результати є доволі пристойними.

Завершуючи, хочу наголосити, що ЦДІАК України відкритий до співпраці з науковими, музейними, бібліотечними установами України. Ми зацікавлені у спільній реалізації археографічних, наукових, історико-просвітницьких проєктів. Будемо вдячні за допомогу із покращення науково-довідкового апарату архіву – удосконалення описів, створення картотек, каталогів, покажчиків. Переконаний, що ця робота сприяє відновленню історичної пам’яті, згуртуванню української нації та наближенню нашої перемоги.

Забезпечення збереження архівних документів в умовах війни: досвід Центрального державного історичного архіву України в Києві

У статті йдеться про досвід роботи зі збереження архівного фонду колективом Центрального державного історичного архіву України в м. Києві в умовах російсько-української війни. Розглянуті основні напрямки роботи з документами, діяльність трудового колективу з цифровізації документів.

Ключові слова: архівні документи, збереження в умовах російсько-української війни, досвід Центрального державного історичного архіву України в Києві.

Ярослав Файзулін, кандидат історичних наук, директор ЦДІАК України (м. Київ, Україна),

Yaroslav Faizulin, Candidate of Science, Director of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0003-0830-8192

E-mail: faizulyn@ukr.net

Received: 24.12.2023

Advance Access Published: September 2024

ДОСЛІДЖЕННЯ

**ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ ТА ЗАКОРДОННА ДЕЛЕГАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТИВ-
РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ: ВІД СПІВПРАЦІ
ДО КОНФРОНТАЦІЇ**

Віталій Хоменко

**THE DIRECTORY OF UKRAINIAN PEOPLE'S
REPUBLIC AND FOREIGN DELEGATION OF
UKRAINIAN SOCIALIST-REVOLUTIONARY PARTY:
FROM COOPERATION TO CONFRONTATION**

Vitaliy Khomenko

This article explores the relationship between the Directorate of the Ukrainian National Republic and the Foreign Delegation of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party (UPSR) in 1919–1920. Despite extensive research on the Ukrainian Revolution of 1917–1923, there have been no separate studies on this topic. It should be emphasized that Mykhailo Hrushevsky played a significant role in these relations, having a tremendous influence on the Socialist-Revolutionary Party, starting from his chairmanship of the Ukrainian Central Rada. The article aims to identify the main aspects of cooperation between the UNR Directorate and the UPSR Foreign Delegation. Sources related to the outlined problem have been examined and analyzed. The reasons and circumstances of the beginning of cooperation, which started from the moment Mykhailo Hrushevsky came up with the idea of creating a delegation of socialist parties to work abroad, have been clarified. It was established that the Directorate, interested in this project of the former chairman of the Ukrainian Central Rada at the beginning of 1919, financed the political activities of the Foreign Delegation for a sufficiently long time. However, over time, the cooperation between the Directorate and the Foreign Delegation turned into a confrontation, which intensified throughout 1919. The main reasons for this were that the Foreign

Delegation actively opposed Ukrainian-Polish rapprochement, while the Directorate negatively viewed the delegation's attempts to find a compromise with the Bolshevik regime in Ukraine. It is assumed that the final rupture of the already very cold and formal relations could have occurred around the end of 1919 – the beginning of 1920. And after the signing of the Warsaw Treaty between the UNR and Poland in April 1920, the former partners actually became enemies. The prospects of the research lie in the fact that other documents may be stored in domestic and foreign archives, a source study of which will allow a more detailed clarification of the circumstances of the relations between the UNR Directorate and the UPSR Foreign Delegation.

Keywords: Ukrainian Revolution, Directory, Mykhailo Hrushevsky, the USRP, Foreign delegation, emigration, M. Hrushevskiy studies.

Українська революція 1917–1923 рр. є надзвичайно важливим етапом українського державотворення. Про неї вже з'явилась велика кількість наукових праць¹. Але не всі аспекти революційного часу є достатньо вивченими. Так, наразі малодослідженим є питання взаємовідносин Директорії Української Народної Республіки (далі – УНР) та Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (далі – ЗД УПСР). Незважаючи на тривалі дослідження революційної доби, окремих розвідок на цю тему поки що не написано. Вважаємо, що прискіпливий аналіз історичних джерел дозволить розкрити деякі проблемні моменти питання. При цьому обов'язково потрібно враховувати, яку роль у цих процесах відіграв Михайло Грушевський, адже він мав надзвичайно великий вплив на есерівську партію, починаючи з часів свого головування в Українській Центральній Раді (далі – УЦР)². Разом з тим, історик брав

¹ Див.: *Українська революція і державність (1917–1921 рр.): наук.-бібліогр. вид.* / НАН України; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін.; наук. ред.: С. С. Кіраль; наук. консультант В. Ю. Омельчук; вступ. ст. В. Капелюшного; авт. кол.: В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська; бібліогр. ред. Л. С. Новосолової. Київ: НБУВ, 2018, 817 с.

² Див.: Т. А. БЕВЗ, *Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів*, [у:] “Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності”. Київ, 2002, с. 208, 209; В. ВЕРИГА, *Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.* У двох томах. Том 1. Рівне: Видавництво ВАТ

активну участь у діяльності УПСР, як у період Директорії УНР³, так і в еміграційні роки свого життя⁴. Метою статті є спроба з'ясувати основні моменти співпраці Директорії УНР та ЗД УПСР.

“Рівненська друкарня”, 2005, с. 67; В. ВЕРСТЮК, *Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського*, [у:] Грушевський Михайло Сергійович. *Твори*: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2007, Т. 4. Кн. 1, с. XI; Я. КАЛАКУРА, *Михайло Грушевський – будівничий Української держави*, [у:] “Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності”. Київ, 2002, с. 149; В. СОЛДАТЕНКО, *Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії*, [у:] “Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського)” / Наукова конференція 29 вересня 2009 р. Київ: Український інститут національної пам’яті, 2012, с. 28; Г. СТРЕЛЬСЬКИЙ, А. ТРУБАЙЧУК, *Михайло Грушевський, його сподвижники і опоненти*. Київ: Четверта хвиля, 1996, с. 37, 38; Ю. ШАПОВАЛ, І. ВЕРБА, *Михайло Грушевський*. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005, с. 154, 198; Ф. П. ШЕВЧЕНКО, *Чому Михайло Грушевський повернувся на Раюанську Україну?* [у:] “Український історичний журнал”. 1966. № 11, с. 15.

³ Див.: THOMAS M. PRYMAK, *Mikhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. Toronto: University of Toronto Press, 1987, р. 184–190; Ю. ШАПОВАЛ, І. ВЕРБА, *Михайло Грушевський...*, с. 196–199; *Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934)* / R. Nowacki та ін. (опрац.). Opole, 2007, с. 137–161; С. ПЛОХИЙ, *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика, 2011, с. 97; Я. Й. МАЛИК, *Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності*. Львів: Український інститут “Євросоціум”, 2016, с. 217–221; Р. Я. ПИРИГ, В. В. ТЕЛЬВАК, *Михайло Грушевський: біографічний нарис*. Київ: Либідь, 2017, с. 367–373; М. Л. КОПИЛЕНКО, О. Л. КОПИЛЕНКО, *М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави*, [у:] “Український історичний журнал”. 1966. № 5, с. 33–36; І. ГОШУЛЯК, *Діяльність Михайла Грушевського наприкінці 1918 – початку 1919 рр.*, [у:] “Пам’ять століть”. 2001. № 5, с. 3–12; В. ЛОЗОВИЙ, *Діяльність Михайла Грушевського у Кам’янець-Подільський період (1919 р.)*, [у:] “Молода нація”. 2004. № 4, с. 22–27; Л. ВИНАР, *М. Грушевський і “Життя Поділля”*, [у:] “Український історик”. 2006/2007. Ч. 4/1–2, с. 95–101; І. ВЕРБА, *Михайло Грушевський: останній рік перед еміграцією (квітень 1918 – квітень 1919)*, [у:] “Соціальна історія. Науковий збірник”. Київ, 2008. Вип. III, с. 53–59.

⁴ Див.: Ю. ШАПОВАЛ, І. ВЕРБА, *Михайло Грушевський...*, с. 201–228; THOMAS

Власне, щоб зрозуміти причини та обставини появи ЗД УПСР, слід звернутися до праць М. Грушевського, які є досить інформативними з досліджуваного нами питання. Зокрема, у своїй автобіографії від 1919 р. історик писав, що на початку 1919 р. вирішив “перевести свою роботу за кордон, поки на Україні утвориться правліне оперте на дійснім представництві трудового народу”⁵. Важливо й те, що він “звернувся з сим пляном до нашої селянської партії соц. революціонерів, в контакті з котрою та Селянською Спілкою працював увесь час і вона справді помогла мені здійснити плян своєю матеріальною помочию”⁶. Тобто, коли у М. Грушевського виникла ідея виїхати для політичної роботи за межі України, він звернувся за допомогою до УПСР, яка надала необхідні для цього матеріальні ресурси. А в автобіографії від 1926 р. М. Грушевський відмітив, що “з кінцем березня [1919] через Галичину виїхав за кордон в делегації від партії укр. соц. революц. На конференцію II Інтернаціоналу...”⁷. Про свій внесок у створення ЗД політик прямо

М. ПРУМАК, *Mukhailo Hrushevsky...*, с. 180–207; С. ПЛОХІЙ, *Великий переділ...*, с. 223–237; Я. Й. МАЛИК, *Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція*. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011, с. 93–154; *Михайло Грушевський: біографічний нарис...*, с. 402–416; Т. А. БЕВЗ, *Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів...*, оп. cit., с. 208–216; Т. А. БЕВЗ, *Діяльність Закардонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів*, [у:] “Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства”. 2009. Т. XXIII, с. 368–385; А. ЖУКОВСЬКИЙ, *Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр.*, [у:] “Український історичний журнал”. 2002. № 1, с. 96–125; Л. КУТЛОВА, *Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції*, [у:] “Українська діаспора”. 1994. № 5, с. 118–136; Ю. ШАПОВАЛ, *Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр.*, [у:] “Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам’яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора” / відп. ред. В. А. Смолій, НАН України. Інститут історії України, в 2-х т. Київ: Інститут історії України, 2004, т. 1, с. 306–325.

⁵ *Автобіографія Михайла Грушевського 1914–1919*, [у:] “Український історик”. 1966. № 1–2 (9–10), с. 101.

⁶ *Ibid.*

⁷ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Автобіографія*. Київ: Київ-Друк, 1926, с. 30; Л. ВИНАР, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року*. Нью-Йорк; Мюнхен;

тут не згадав, але якщо порівняти повідомлення цих двох автобіографій, можна цілком впевнено припустити, що виїзд за кордон у делегації від УПСР і було планом М. Грушевського.

Натомість, набагато більше інформації знаходимо у статті “В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)”, що була написана на основі звіту, з яким голова ЗД виступив на I закордонній конференції УПСР у Празі (14–19 лютого 1920 р.). У ній історик досить докладно описав обставини, у яких відбувалося створення ЗД. Так, зрозумівши неможливість для себе політичної та культурної роботи, він звернувся, орієнтовно в першій половині січня 1919 р., до Центрального Комітету (далі – ЦК) УПСР з пропозицією, щоб есери та соціал-демократи вислали за кордон своїх делегатів “для контакту з заграничними соціалістичними організаціями, для обопільної інформації й для контролю державного представництва У.Н.Р.”, причому від УПСР бажав їхати саме колишній голова УЦР, який вважав “безпосередній стик з європейською демократією в тім моменті далеко уважнішим, ніж залицання коло антантських кабінетів”⁸. Не отримавши згоди на це від уряду Директорії, М. Грушевський виїхав до Кам’янка, де намагався продовжувати свою політичну діяльність, зокрема, редагуючи газету “Життя Поділля” і взявши участь у Кам’янецькому трудовому конгресі.

Потрібно відзначити, що таке ставлення уряду Директорії до ініціативи колишнього голови УЦР було закономірним, навіть, незважаючи на те, що урядовий кабінет В. Чехівського був коаліційним і до нього входило чотири представники УПСР, які звісно могли лобіювати інтереси своєї партії. Незважаючи на агресію російських військ, яку Рада Народних Комісарів більшовицької Росії цинічно називала війною між Українською Соціалістичною Радянською Республікою (далі – УСРР) та Директорією УНР, остання поки що намагалася з’ясувати дійсний стан речей та порозумітися з російсь-

Торонто: Українське історичне товариство, 1981, с. 29.

⁸ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)*, [у:] “Борітеся – поборе!»: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів”. 1920. № 3: листопад, Wien [Відень], с. 47.

кими більшовиками. Найбільш пробільшовицькими були погляди члена Директорії В. Винниченка та голови уряду В. Чехівського⁹. Відтак, українські урядові кола вважали недоцільним налагодження зв'язків з європейськими соціалістами. Серйозну ставку на співпрацю з Антантою теж ще не зробили. До того ж, сама особа М. Грушевського не викликала у керівників Директорії симпатії та довіри через його політичні погляди. Зокрема, історик писав, що розглянувши його пропозицію, “голова ради нар[одних] міністрів В. М. Чеховський заявив, що директорія поставилася до мого пляну і особливо – до моєї кандидатури рішучо неприязно”¹⁰. М. Грушевського намагалися усунути від активної політики, що яскраво проявилось і на засіданнях Трудового конгресу.

Але надалі ситуація змінюється кардинальним чином. 16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголошує стан війни з Росією, тобто, орієнтація на порозуміння з більшовиками зазнала повного провалу. Звісно, що у такій ситуації Директорія була змушена шукати підтримки в Антанти, відтак, у Одесі відбувається кілька турів українсько-антантівських переговорів¹¹, які виявилися невдалими. Одним з їх результатів став вихід 10 лютого 1919 р. В. Винниченка зі складу Директорії¹² та створення 11 лютого нового уряду на чолі з С. Остапенком¹³. Через намагання Директорії створити сприятливі умови для переговорів з Антантою, представників УПСР та

⁹ В. ГОЛОВЧЕНКО, *Переможна Антанта і незалежна Україна: спроба дипломатичного порозуміння*, [у:] “Україна дипломатична”. 2011. № 12, с. 842.

¹⁰ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії...*, *op. cit.*, с. 47–48.

¹¹ В. ГОЛОВЧЕНКО, *Переможна Антанта і незалежна Україна...*, *op. cit.*, с. 844–851.

¹² О. Й. ЩУСЬ, *Директорія Української Народної Республіки*, [у:] “Енциклопедія історії України”: Т. 2: Г–Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004, с. 394.

¹³ В. Ф. СОЛДАТЕНКО, *Рада народних міністрів Української Народної Республіки (РНМ УНР)*, [у:] “Енциклопедія історії України”: Т. 9: Прил–С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2012, с. 99.

Української соціал-демократичної робітничої партії (далі – УСДРП) до уряду не включили.

Вже на початку лютого 1919 р., ЦК УПСР повідомив М. Грушевського, що його виїзд за кордон став можливим, “бо кошти для нього знайшлися”¹⁴. Звісно, що причина була не тільки і не стільки в коштах. У своїй зовнішній політиці Директорія остаточно переорієнтовується на Антанту та намагається добитися офіційного міжнародного визнання незалежної України. Поряд з цим, не слід забувати, що 18 січня 1919 р. почала свою роботу Паризька мирна конференція, яка мала підвести підсумки Першої світової війни та вирішити питання облаштування повоєнного світу. Українське питання теж стояло на її порядку денному. М. Грушевський, як учений, був досить відомим за кордоном, мав деякі потрібні знайомства, знав кілька європейських мов, тому міг принести певну користь у справі налагодження міжнародних зв’язків. Наприклад, один із постійних політичних критиків історика, член УПСР, М. Шаповал, 6 квітня 1919 р. залишив такий запис у своєму “Щоденнику”: “до Станіслава позавчора приїхав М. Грушевський. Їде до Амстердаму на соціалістичну конференцію. Популяризуватиме українську справу за кордоном. Очевидно він більше зробить, чим усі наші місії закордонні...”¹⁵. Отже, Директорія, враховуючи такий стан речей, вирішила скористатися пропозицією М. Грушевського і надала йому для цього необхідну підтримку. При цьому, вона позбавлялася одного зі своїх найзапекліших критиків і водночас отримувала активного промотора ідеї української державності в Європі.

Сам історик пояснював зміну позиції Директорії так: “Але за місяць в директоріяльних кругах переважила думка, що замість вишукувати різних способів на те, аби зробити мене нешкідливим для директорії на Україні (включно до різних планів фізичного усунення), далеко зручніше буде позбутися мене з України, сповнюючи мій плян виїзду в делегації партії”¹⁶. Вважаємо, що М. Грушевський переоцінював значення своєї персони для Директорії.

¹⁴ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії...*, *op. cit.*, с. 48.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3563, оп. 1, спр. 119, арк. 163в.

¹⁶ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії...*, *op. cit.*, с. 48.

Колишній голова УЦР вже втратив свій вплив на українську політику і не був достатньо небезпечним для влади. Він і сам це напевно розумів, і саме через це у нього виник задум виїхати за кордон у складі партійної делегації. Бажання працювати для української державності залишалось, а можливостей для реалізації своїх політичних планів в Україні вже не було.

У працях М. Грушевського знаходимо і пояснення мети, яку ставив історик перед собою та делегацією УПСР. Наприклад, у листі до М. Січинського, написаному 23 серпня 1919 р.¹⁷, М. Грушевський стверджував, що виїхав за кордон, “щоб попрацювати на поправу нашого міжнародного становища, підірваного вигадками поляків і росіян та прогрішеннями нашої власної дипломатії”¹⁸. У статті “В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)” він відзначав, що ЦК УПСР визначив такі завдання для своїх представників за кордоном: “...зв'язатись з Інтернаціоналом... та ввести до нього У.П.С.Р.: зав'язати зв'язки з соціалістичними та демократичними організаціями й групами, і особливу увагу при тім звернути на Чехію як важну посередницю між світом слов'янським і західним”¹⁹. Звісно, що ці завдання повністю відповідали прагненням колишнього голови УЦР, більше того, враховуючи його вплив на есерівську партію, припускаємо, що вони могли бути запропоновані ЦК, власне самим істориком, який завжди намагався оперативно реагувати на політичну ситуацію, умів ставити політичні цілі та відстоювати своє бачення їх реалізації. Зрештою, М. Грушевський записав, що 20 березня 1919 р. разом з О. Жуковським виїхав з Кам'янця і вирушив за кордон²⁰, хоча найвірогідніше, що ця подія сталася пізніше – 31 березня 1919 р.²¹. Переконані, що мета, яку перед собою ставила делегація УПСР цілком влаштовувала Директорію, яка, допомагаючи

¹⁷ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Кн. 2, с. 450.

¹⁸ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)*, [у:] М. С. Грушевський, *Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Кн. 2, с. 236.

¹⁹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії...*, *op. cit.*, с. 48.

²⁰ *Ibid.*, с. 49.

²¹ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори*: у 50 т. Т. 4. Кн. 2, с. 415.

М. Грушевському, отримувала таким чином і свої політичні дивіденди. Хоча залишається невідомим, чи Директорія дала тільки дозвіл М. Грушевському на виїзд за кордон, чи й поставила перед ЦК УПСР певні політичні умови, які могли бути відображені у вищезгаданих завданнях ЦК для делегації.

Слід сказати, що 1919 р. М. Грушевський провів надзвичайно активно у політичному сенсі. Так, у вищезгаданому листі до М. Січинського колишній голова УЦР коротко згадував про свою міжнародну діяльність у Празі, Парижі та Люцерні, акцентував увагу на тому, що з осені 1919 р. хоче “продовжати роботу в зв'язках з Інтернаціоналом соціалістичною і радикальною пресою в Парижі, в Швейцарії, в Англії” та висловив бажання відвідати США²².

У статті “В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)” М. Грушевський досить докладно описав свої намагання поставити “українське питання” перед міжнародним співтовариством. Спроба політика взяти участь у конференції II Інтернаціоналу в Амстердамі, яка планувалася на кінець квітня 1919 р., не увінчалася успіхом. Натомість, він, зупинившись у Празі, налагодив зв'язки з чеськими соціалістами, кілька разів говорив з Т. Масариком, “заступником міністра загран. справ Штепанком... відомим англійським публіцистом-слов'янофілом Сетоном Уотсоном”²³. Усі вони сумнівалися, що Антанта допоможе позитивно вирішити питання української державності та радили їхати безпосередньо до Парижа на мирну конференцію²⁴. Відтак, з метою “перевірити інформації, дані в Празі, і переконатися в їх справедливості, виробити собі поняття про політичні плани різних антантських кругів на сході Європи”, М. Грушевський 17 червня 1919 р. приїхав до столиці Франції, де зустрівся з Д. Ісаєвичем²⁵. Не вдаючись у подробиці перебування політика в Парижі, підкреслимо, що він переконався у “повній безвиглядності

²² М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Лист від професора Мух[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)...*, *op. cit.*, с. 236, 237; Л. ВІНАР, *Лист М. Грушевського до Мирослава Січинського з 1919 року*, [у:] “Український історик”. 1978. № 1–3(57–59), с. 161.

²³ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії...*, *op. cit.*, с. 51.

²⁴ *Ibid.*, с. 52.

²⁵ *Ibid.*

всіх орієнтацій на Антанту”, про що і повідомив через О. Жуковського ЦК УПСР²⁶. Крім того, історик 26–28 червня 1919 р. брав участь у “конгресі споживчої кооперації”²⁷, був присутній на одній з конференцій, скликаних у 20-х числах червня кавказькими республіками²⁸, зустрічався з представниками соціалістичних партій нових республік, що виникли на території колишньої Росії та французькими соціалістами²⁹. Вагомим перемогою есерів була участь їх делегації у Люцернській конференції II Інтернаціоналу (1–9 серпня 1919 р.): УПСР прийняли до цієї організації³⁰ та підтримали право України на самостійність³¹.

Зокрема, докладний звіт про конференцію у Люцерні був надісланий до ЦК УПСР Д. Ісаєвичем. У ньому він зазначив, що представляв на ній УПСР разом з М. Грушевським³². Завдання делегації УПСР “центральної течії” бачились її представниками таким чином: “а) зміцнити свої зв’язки з Інтернаціоналом, закріпити там свої позиції і б) добитися признання Народної республіки суверенною державою”³³. Д. Ісаєвич відмічав, що вони не встигали на Амстердамську конференцію, яка пройшла у квітні 1919 р. і тому старанно готувалися до поїздки у Люцерн. При цьому, підготовка проявлялась у таких діях: “по-перше, в виданні на французькій мові іменем делегації партії її програму, аграрного закону Центральної ради і брошури Грушевського про соціально-класову боротьбу на Україні, по-друге, в переписці з виконавчим бюро Інтернаціоналу з поданням туди заяви про прийом партії в його склад і допущення деле-

²⁶ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії...*, *op. cit.*, с. 54.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.*, с. 55.

²⁹ *Ibid.*, с. 56.

³⁰ *Ibid.*, с. 58.

³¹ *Ibid.*, с. 59.

³² М. ЛИТВИН, “Нашій справі дуже допомогла величезна енергія й сама особа Грушевського...” (*Маловідомий виступ Дмитра Ісаєвича на конференції Соцінтерну 1919 р.*), [у:] “Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича” / “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”. Збірник наукових праць. Вип. 15. Львів, 2006–2007, с. 669.

³³ *Ibid.*, с. 670.

гатів на конференцію..., по-третє, в підготовці французьких соціалістичних кіл... до позитивного відношення до нашої справи, по-четверте, в організації представників соціалістів новоутворених держав брешньої Росії до солідарних виступів”³⁴. Тобто, перед Люцернською конференцією М. Грушевський та Д. Ісаєвич провели серйозну підготовчу роботу і це дало свої результати, адже делегація досягла усіх своїх цілей. Що характерно, єдиною проблемою була позиція російських соціалістів-революціонерів, які протестували, як проти участі УПСР у роботі Інтернаціоналу, так і проти визнання України суверенною республікою. Розповідаючи про хід конференції, Д. Ісаєвич відзначав, що “Нашій справі дуже допомогла величезна енергія й сама особа Грушевського”³⁵, що ще раз свідчить про його визначальну роль у політичних починаннях есерів за кордоном. Насамкінець, автор звіту записав, що ним і М. Грушевським було запропоновано УСДРП скликати в Парижі “закордонний соціалістичний з’їзд”³⁶. Звісно, що такі більш-менш гарні результати політичної активності М. Грушевського та есерівської делегації не могли не влаштувати Директорію, особливо з огляду на те, наскільки невдалими були дії українських дипломатів на Паризькій мирній конференції³⁷. Наприклад, позитивними були оцінки міжнародної діяльності М. Грушевського у повідомленні М. Лозинського, члена української делегації на Паризькій конференції, С. Петлюрі, датованому 13 вересня 1919 р.³⁸

Фінансування діяльності ЗД УПСР за кордоном теж безпосередньо пов’язане з владними органами Директорії. Так, М. Грушевський згадував у своїй автобіографії від 1919 р., що за матеріаль-

³⁴ М. Литвин, “Нашій справі дуже допомогла величезна енергія й сама особа Грушевського...”..., *op. cit.*, с. 670–671.

³⁵ *Ibid.*, с. 672.

³⁶ *Ibid.*, с. 674.

³⁷ Див.: І. Дацків, *Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р.*, [у:] “Український історичний журнал”. 2008. № 5, с. 121–137; Р. Тимченко, *Українські дипломати на Паризькій мирній конференції*, [у:] “Український історичний збірник”. 2013. № 16, с. 147–161.

³⁸ *Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / Упорядник: Валентин Кавунник. Київ, 2016, с. 292.*

ною допомогою УПСР він зумів здійснити свою ідею створення делегації та вийхати за кордон³⁹. На жаль, докладнішої інформації тут він не подав. Тобто, станом на 1919 р. історик вважав, що його закордонна діяльність фінансується есерівською партією. Але пізніше, у вже нами неодноразово цитованій його статті “В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.)” він повідомляв: “від тт. Мартоса і Шаповала, що в лютім 1919 р. були членами кабінету, я довідався, що на сю ціль – виїзд мій і моєї семі за кордон – рада міністрів спеціально асигнувала тоді Ц. Комітетові 1 міл. гривень. З сею подробицею члени Ц. Ком. мене не зазнайомили, а тільки повідомили, що я дістану з партійних коштів на подоріж і перші місяці мого пробутку за кордоном 600 тис. гривень, а коли б сей побут за кордоном потягнувся довше, то дістану нову асігновку”⁴⁰. Крім того, з’ясовується, що М. Грушевський чекав на ці кошти, перебуваючи вже у Кам’янці-Подільському⁴¹, де не витрачав часу дарма, а намагався брати активну участь у місцевому політичному житті⁴². Поряд з цим, колишній голова УЦР скаржився, що “весь час моєї подорожи я чув, як мене окружає «опіка» агентів директорії, обрахована на те, щоб по можности мене ізолювати, дискредитувати і паралізувати мою діяльність”⁴³. На нашу думку, історик тут дещо перебільшував, адже надавати кошти, і водночас активно заважати, було б, надзвичайно недалекоглядним кроком з боку уряду Директорії.

Отже, з високою часткою вірогідності можемо припустити, що матеріальне забезпечення закордонного вояжу М. Грушевського здійснювала саме Директорія. Імовірно, що і “нові асігновки” повинні були з’явитися не з коштів УПСР, що напевно були досить таки обмеженими, а саме з бюджету УНР, яким зрозуміло розпоряджалася Рада Народних Міністрів Директорії. На жаль, законів чи постанов уряду про виділення коштів М. Грушевському чи УПСР

³⁹ *Автобіографія Михайла Грушевського 1914–1919*, [у:] “Український історик”. 1966. № 1–2 (9–10), с. 101.

⁴⁰ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *В першій делегації Української партії...*, *op. cit.*, с. 48.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*, с. 48–49.

⁴³ *Ibid.*, с. 48.

знайти не вдалося. Можливо, що ці кошти офіційно і без зазначення мети видавалися Міністерству закордонних справ (далі – МЗС), яке згодом, вже неофіційно, передавало їх ЗД УПСР.

Докази цьому знаходимо у кількох архівних документах. Наприклад, у справі № 3 Ф. 3543 ЦДАВО України натрапляємо на текст фінансового характеру. Написаний він у Берліні, датується 3 лютим 1920 р. і підписаний головою ЗД УПСР М. Грушевським та О. Жуковським. У ньому дається завдання М. Чечелю “одержати від фінансового агента У.Н.Р. призначені для Делегації кошти”⁴⁴. Ця інформація досить важлива, адже показує, що Директорія, яка у 1919 р. сприяла виїзду колишнього голови УЦР за кордон, протягом тривалого часу надавала фінансову допомогу ЗД. Важко визначити, чи такі грошові перекази носили регулярний характер. Незрозумілим залишається і те, чи звітувала ЗД перед Директорією про використання наданих нею коштів і, загалом, про свою політичну діяльність. Документів про це поки що не знайдено. Хоча, наприклад, у Ф. 3696 ЦДАВО України певний інтерес викликає лист М. Грушевського⁴⁵, що більше схожий на досить таки докладний звіт про перебування історика у Парижі в червні–липні 1919 р., коли там відбувалась Паризька мирна конференція. Адресат залишився невідомим. Враховуючи форму написання листа можна припустити, що він міг адресуватися, як уряду Директорії, так і ЦК УПСР. Саме за їх матеріальної та організаційної підтримки М. Грушевський зміг потрапити до Парижу, відтак, напевно, мав звітувати про свою політичну діяльність. Хоча відзначаємо, що згадки про есерівську партію та Директорію в листі відсутні. Звертаємо увагу і на те, що цей лист історика відклався у фонді МЗС УНР, яке цілком могло вимагати від М. Грушевського певних звітів.

У справі № 61 Ф. 3911 ЦДАВО України цікавим є лист невідомого автора, у якому подано певні факти з діяльності українських емігрантських політичних організацій на поч. 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, автор згадує ЗД УПСР і пише стосовно неї про “неохайні, своєкористні получки від петлюрівського Уряду (Жуківській, Шраг) уже після того як товариші вийшли з уряду, обмін валюти Гру-

⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

⁴⁵ *Ibid.*, ф. 3696, оп. 3, спр. 30, арк. 2–7зв.

шевським у петлюрівського скарбника...”. Підкреслюємо важливість і цього факту отримання ЗД грошей від Директорії⁴⁶, що ще раз доводить факт фінансування Директорією протягом певного часу політичної діяльності М. Грушевського.

Але надавши М. Грушевському необхідні ресурси для виїзду за кордон, Директорія чомусь не видала йому дипломатичного паспорта, чого історик дуже хотів. Це виглядає дещо дивним з огляду на те, яку суму уряд виділив на проєкт М. Грушевського. Поряд з цим відомо, що дипломатичні паспорти видавали “виключно дипломатичним членам заступництв Республіки і їх родинам, а також особам, котрі виїжджають за кордон з дипломатичними дорученнями”⁴⁷, тобто, можемо припустити, що історик у ніяких дипломатичних доручень не надавали, відтак, і дипломатичний паспорт йому міністерство закордонних справ УНР не повинно було видавати. Але згодом, вже за кордоном, М. Грушевський все-таки отримує дипломатичний паспорт. Це сталося 10 жовтня 1919 р. у Відні⁴⁸. Що характерно, паспорт підписаний послом УНР у Відні та першим секретарем посольства УНР у Відні, хоча, як правило, вони підписувалися міністром закордонних справ і директором департаменту чужоземних зносин УНР⁴⁹. Цікаво й те, що у цьому паспорті вказувалося, що М. Грушевський “їде до Швейцарії, Англії і Голландії в цілях наукових і видавничих”⁵⁰. Як бачимо, про політичні моменти його діяльності нічого не було сказано. Напевно зв’язок ЗД УПСР та Директорії ніколи і не афішувався. Цим можна пояснити і відсутність офіційних урядових документів, які б прямо стосувалися цих взаємовідносин.

Зупинимося детальніше на причинах та обставинах припинення співпраці між Директорією та ЗД УПСР. Відзначаємо, що цей

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3911, оп. 1, спр. 61, арк. 46.

⁴⁷ К. ПЕТРИЧЕНКО, *Українські закордонні паспорти громадян УНР (за документами архівних і музейних фондів України)*, [у:] “Наукові записки Національного університету «Острозька академія»”. Серія “Історичні науки”. Острог, 2018. Вип. 27, с. 215.

⁴⁸ *Ibid.*, с. 214.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 216.

⁵⁰ Національний музей історії України, РД. № 11734. Паспорт дипломатичний Михайла Грушевського, виданий Посольством УНР у м. Відні.

процес був досить тривалим. Знову ж таки, особливу увагу слід звернути на праці М. Грушевського. Власне, його ніколи не можна було вважати прихильником Директорії та її лідера – С. Петлюри. Наприклад, 11 жовтня 1919 р. історик надіслав листа членам ЦК УПСР, який був цілком спрямований проти політики Голови Директорії. М. Грушевський критикував участь представників есерівської партії в Раді Народних Міністрів⁵¹, пропонував демократизувати діяльність цього уряду та самої Директорії⁵², а коли досягнути цього буде неможливо, то вважав, що есерам варто було б вийти з урядового кабінету⁵³. Поряд з цим М. Грушевський радив ЦК використати свій вплив на владні кола Директорії з метою введення до складу дипломатичних місій есерів, зокрема, для Берліна та Відня політик пропонував кандидатури М. Шрага і М. Чечеля⁵⁴, які були активними членами ЗД УПСР. Звертаємо увагу, що цього листа істориком було відправлено наступного дня після отримання ним від Директорії дипломатичного паспорта.

Цікавим документом є довідка закордонного відділу ЦК Комуністичної партії більшовиків України (далі – КП(б)У) про склад, політичні позиції і партійні угруповання української еміграції у Відні, Празі та Берліні. У ній зазначається, що на чолі емігрантської групи соціалістів-революціонерів стоїть так звана “Заграничная делегация Укр. П. С.-Р.”, яку й очолює професор Грушевський. Ця група “все время стояла в большей или меньшей оппозиции к правительству Петлюры и стала решительно антипетлюровской со времени явщения Петлюры с поляками”⁵⁵. Відмічено, що група Грушевського “признает единственно законным правительством Украины – Украинское Советское правительство, однако не соглашаясь с его политикой в национально-украинских вопросах, стоит к нему в «оппозиции»”⁵⁶. Довідка датована 1919 р., але в її тексті згадується

⁵¹ Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 63, арк. 1, 1зв.

⁵² *Ibid.*, арк. 1зв.

⁵³ *Ibid.*, арк. 2.

⁵⁴ *Ibid.*, арк. 2 зв.

⁵⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань та україніки (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 86, арк. 3.

⁵⁶ *Ibid.*

Український соціологічний інститут, який було засновано у серпні 1919 р., відтак, вона була складена не раніше вересня того ж таки року. Загалом восени 1919 р. у політичній стратегії М. Грушевського спостерігається різка зміна. Він фактично перестає орієнтуватися на Антанту та міжнародний соціалістичний рух та віддає перевагу думці про можливість домовленості з більшовиками. Зрозуміло, що після такого рішення ставлення ЗД УПСР до Директорії змінюється кардинально. Вважаємо, що орієнтовно на початку 1920 р. Директорія могла припинити фінансувати діяльність ЗД, якщо звісно цього не сталося ще раніше.

У резолюціях першої конференції УПСР за кордоном, яка проходила з 14 по 19 лютого 1920 р. у Празі, сказано, що УПСР у 1919 р. пішла на компроміси з іншими політичними силами і погодилась “на тимчасове заведення на Україні буржуазно-парляментарного ладу”⁵⁷, під яким есери розуміли суть державницької моделі Директорії. Але Директорія не виправдала надій і, на думку есерів, зрадила інтереси українського народу. Відтак, “Конференція закликає Ц. К. партії приложити всі зусилля партії до негайного здійснення диктатури трудового народу, то значить: до організації селянсько-робітничих сільських, волосних і повітових рад... до скликання Всеукраїнського Конгресу Рад”⁵⁸. Есери вважали, що це зможе примирити Україну та Росію. УНР потрібно укласти угоду з “совітською Росією”, за її допомогою повернути свою територію та утвердити свою самостійність. А “орієнтування на імперіялістичну політику Антанти і шукання у неї опори для української державности Конференція вважає недопустимим”⁵⁹. Звісно, переконавшись, що Європа не збирається допомагати Україні можна було вважати орієнтацію на неї “недопустимою”. Зрадою українського трудового народу було названо рішення Директорії у “так званій варшавській угоді 2 грудня 1919 року, коли представники уряду У.Н.Р. не лише не за згодою народу, а цілком всупереч його твердо заявленій волі, від-

⁵⁷ *Резолюції партійних конференцій У.П.С.Р. за кордоном*, [у:] “Борітеся – поборете!»: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів”. 1920. № 1: вересень, Wien [Відень], с. 56.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Резолюції партійних конференцій У.П.С.Р. за кордоном*, *op. cit.*, с. 57.

ступили як Галичину, так і північно-західню Україну на волю шляхетського режиму і буржуазних правительств Антанти, разом з тим завантажувавши Польщі право втручатися у внутрішні справи Української Республіки”⁶⁰.

Підкреслюємо, що для М. Грушевського завжди важливим було питання соборності усіх українських земель, а доля Галичини, де він провів значну частину свого життя, ніколи не була для нього байдужою, відтак, такі рішення Директорії були для нього неприйнятними. Як приклад, можна назвати “Постанову Інтернаціоналу в справі Східної Галичини (в редакції Української Секції)”⁶¹. Від УПСР її підписали М. Грушевський та Д. Ісаєвич. У ній вони протестували проти політики Польщі та держав Антанти у Східній Галичині, вимагали вивести звідти польські війська та пропонували вирішувати питання українсько-польського кордону, враховуючи думку місцевого населення⁶². Слід коротко згадати і брошуру “За Галичину! Відозва до світової демократії. Відозва делегації Української партії соціалістів-революціонерів до всіх соціалістичних партій”, авторство якої належало М. Грушевському. Вона була опублікована в Парижі в 1920 р. французькою та англійською мовами. Крім цього відозву ще 31 грудня 1919 р. надіслали секретарю Інтернаціоналу⁶³. Цей документ був своєрідним протестом проти того, що держави Антанти на Паризькій мирній конференції надали Польщі 25-річний мандат на управління автономною Східною Галичиною⁶⁴. Безперечно, що вищезгадані резолюції ЗД УПСР не могли залишитися непомітними для Директорії, що закономірно вело до розриву відносин. Розкритикованими були “уряди” Директорії і в рішеннях другої конференції УПСР за кордоном, яка проходила з 24 по 26 квітня 1920 р. у Празі⁶⁵.

⁶⁰ Резолюції партійних конференцій У.П.С.Р. за кордоном, *op. cit.*, с. 58.

⁶¹ Постанова Інтернаціоналу в справі Східної Галичини (в редакції Української Секції), [у:] “Трудова громада”. 1919. № 69, 26 вересня, с. 3–4.

⁶² *Ibid.*, с. 4.

⁶³ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори*: у 50 т. Т. 4. Кн. 2, с. 466.

⁶⁴ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *За Галичину! Відозва до світової демократії*, [у:] М. С. Грушевський, *Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Кн. 2, с. 250–251.

⁶⁵ Резолюції партійних конференцій У.П.С.Р. за кордоном, *op. cit.*, с. 59.

Але напевно останньою крапкою у відносинах ЗД УПСР та Директорії стала Варшавська угода між УНР та Польщею від 21 квітня 1920 р. Вона була розглянута на третій конференції ЗД УПСР (22–24 травня 1920 р., Прага). За її підсумковою декларацією можна детально з'ясувати негативне ставлення есерів до політики С. Петлюри та Варшавської угоди. Фактично увесь її текст це нещадна критика і угоди, і С. Петлюри, і Директорії⁶⁶.

Несприйняття М. Грушевським державницької діяльності С. Петлюри зустрічаємо і у його статті “Україна, Польща й Росія”⁶⁷, надрукованій у 1920 р. у 139 числі чеського видання “Pravo Lidu”. На думку С. Панькової, стаття була написана не пізніше 20–21 травня 1920 р.⁶⁸ У ній М. Грушевський публічно виступив проти підписання Варшавської угоди. Важливим фактом є слова автора про те, що “Конференція партії українських соц[іалістів]-революціонерів (центру), найбільшої з українських партій (боронячи інтересів бідного українського селянства), вже у вересні 1919 р., коли стали поширюватися лише неясні чутки про якісь декларації на користь польських зазіхань, зроблені представниками Петлюри, з усією рішучістю висловилися проти правомочності таких актів і нап’ятувала їх як зраду українського народу”⁶⁹. Тобто, вже з вересня 1919 р. відносини між ЗД УПСР та Директорією мали погіршитися, що втім не заважало есерам продовжувати отримувати від неї кошти. Коротко слід сказати і про лист М. Грушевського до редактора празької газети “Pravo Lidu”, написаний 25 травня 1920 р. Він стосувався друку в цьому часописі вищезазваної публіцистичної статті суспільствознавця. Звертаємо увагу на такі слова голови

⁶⁶ *Декларація Делегації й III Конференції закордонних членів української партії соціалістів-революціонерів*, [у:] “Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів”. 1920. № 1: вересень, Wien [Відень], с. 61–64; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 206, арк. 13–14зв.; *Ibid.*, ф. 57, оп. 2, спр. 233, арк. 19–22.

⁶⁷ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Україна, Польща й Росія*, [у:] М. С. Грушевський, *Твори*: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2013. Т. 4. Кн. 2, с. 273–276; ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 186, арк. 1–4.

⁶⁸ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Твори*: у 50 т. Т. 4. Кн. 2, с. 486.

⁶⁹ М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Україна, Польща й Росія*, *op. cit.*, с. 273.

ЗД УПСР: “я, как и мои товарищи по делегации партии украинских социалистов-революционеров, совершенно отрицательно отношусь к украинско-польским комбинациям и являюсь сторонником создания прочных и дружественных связей между Советской Россией и Украиной (в которой мы тоже желали бы видеть окончательное торжество советского устройства)”⁷⁰. Знову ж таки підкреслюємо вже традиційно характерне для М. Грушевського негативне ставлення до політики С. Петлюри у статті “Між Москвою й Варшавою”, що у повному обсязі вийшла у жовтні в другому номері “Борітеся-Поборете!”⁷¹. Вона мала чотири розділи. У першому з них, який окремою статтею був опублікований ще 26 червня 1920 р. у газеті “Народна воля” (Скентон)⁷², автор безпосередньо критикував С. Петлюру та Директорію за союз з поляками, найбільше зупинившись на Варшавській угоді⁷³. При цьому він згадував про таку ж саму позицію есерівської партії⁷⁴.

19 липня 1920 р. ЗД УПСР надіслала листа до члена ЦК КП(б)У В. Затонського. Він був підписаний М. Грушевським та О. Жуковським. Лист ілюструє бачення есерами групи Грушевського ситуації в Україні, де більшовики не змогли отримати підтримки селянства через свої централістичні погляди, відтак, “эта тактика должна быть исправлена”⁷⁵. У цьому більшовикам, на думку есерів, може допомогти саме УПСР, адже “после того, как т[ак] н[азываемая] Директория Украинской Народной Республики вступила в свою варшавскую фазу, партия У[краинских] С[оциалистов]-Р[еволюционеров] признала для своих членов недопустимую борьбу с Советским Правительством УССР и поставила своей задачей организовать трудовые украинские массы под лозунгами власти советов и трудовой диктатуры”⁷⁶.

⁷⁰ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 186, арк. 6.

⁷¹ М. С. Грушевський, *Між Москвою й Варшавою*, [у:] “Борітеся – поборете!»: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів”. 1920. № 2: жовтень, Wien [Відень], с. 1–18.

⁷² М. С. Грушевський, *Твори*: у 50 т. Т. 4. Кн. 2, с. 411.

⁷³ М. С. Грушевський, *Між Москвою й Варшавою*, *op. cit.*, с. 1–4.

⁷⁴ *Ibid.*, с. 4.

⁷⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 34.

⁷⁶ *Ibid.*, арк. 35.

Звісно, що така позиція М. Грушевського стосовно українсько-польських відносин, Варшавського договору та персони С. Петлюри кардинально змінила ставлення Директорії до його діяльності й наслідки не забарилися. Наприклад, у обіжнику МЗС УНР від 3 лютого 1920 р., підписаному товаришем керуючого МЗС М. Багриновським, стаття М. Грушевського з критикою Директорії була охарактеризована таким чином: “Каригідні виступи злочинного елемента, що силкується в фальшивому світлі представити ситуацію на Україні...”⁷⁷. У цьому контексті також буде доречно згадати розпорядження С. Петлюри, яке він зробив 10 серпня 1920 р. після ознайомлення зі звітом за місяць червень Міністерства закордонних справ УНР: “рахую необхідним звернути увагу Міністерства на те, що за кордоном перебуває по українським паспортам сила українських громадян, які провадять злочинну антидержавну роботу своєю агітацією, різними відозвами, заявами і ин., як напр. п. п. Чечель, М. Грушевський, Жуківський, Христюк, Кондрашенко, Микита Шаповал, Штефан і ин. Аби припинити цю злочинну їх роботу Міністерство повинно негайно дати наказ всім нашим Дипломатичним Представникам за кордоном відібрати від них закордонні українські паспорти і тим позбавити їх права перебування за кордоном”⁷⁸. Усі перелічені особи були членами ЗД УПСР, яка, як бачимо, вже втратила підтримку Директорії. Вважаємо таку реакцію Головного Отамана військ УНР на діяльність М. Грушевського та його есерівської групи дуже запізнилою, адже зміна їх політичної стратегії, швидше за все, відбулась ще у кінці 1919 р.

3 жовтня 1920 р. у Відні есери групи Грушевського виступили на всенародному вічі “місцевої української робітничої колонії” із заявою щодо мирних переговорів у Ризі між Польщею та радянськими Росією і Україною⁷⁹. Акцентуємо увагу на таких принципових моментах цієї заяви, які вкотре демонструють негативне ставлення

⁷⁷ *Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ...*, с. 218.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 417, арк. 9.

⁷⁹ *Відношення У.П.С.-Р. до мирових переговорів в Ризі*, [у:] “Борітеся – поборете! закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів”. 1920. № 3: листопад, Wien [Відень], с. 60–62.

ЗД УПСР до Директорії та пояснюють його причини: “Щодо уряду Петлюри, або так званого уряду У.Н.Р, делегація заявляє, що сей так званий уряд являється вповні фіктивним не тільки тому, що своє існування він протягає на території, окупованій поляками, і являється тільки фірмою, під якою реакційна шляхетська Польща здійснює свої імперіялістичні пляни на Україну, але й тому також, що ще перед своїм крахом на Україні групи деклясованої інтелігенції котрі купчилися наокола сього «уряду Директорії», вповні відірвались від трудового народу України, зрадивши його інтереси, а сама директорія позбавила себе всякої юридичної підстави ще перед виходом із України”⁸⁰. Натомість, ЗД визнавала “харківське правительство”, яке в Ризі проголосило принцип самостійності України⁸¹. Отже, озвучено дві основні причини, звісно, з точки зору есерів групи Грушевського, які зумовили розрив між ЗД УПСР та Директорією УНР: українсько-польські домовленості та, нібито, зрада Директорією інтересів українського народу.

Таким чином, у статті розглянуто та проаналізовано джерела з питання співпраці Директорії УНР та ЗД УПСР. Це переважно документи есерівської партії та автобіографічні і публіцистичні праці М. Грушевського. Встановлено, що їх достатньо для обґрунтованих висновків, але звертає на себе увагу нечисленність документів Директорії. З’ясовано причини та обставини початку співробітництва, яке почалося з моменту виникнення у М. Грушевського ідеї створення делегації соціалістичних партій для роботи за кордоном. При цьому, стає зрозуміло, що Директорія, зацікавившись проєктом колишнього голови УЦР, протягом достатньо тривалого часу фінансувала політичну діяльність ЗД. Але настав час, коли співпраця між Директорією та ЗД змінилася конфронтацією. Головними причинами цього було те, що ЗД активно виступала проти українсько-польського зближення, а Директорія негативно ставилася до спроб делегації знайти компроміс з більшовицьким режимом в Україні. Вважаємо, що остаточний розрив вже й так дуже прохолодних та формальних відносин міг настати орієнтовно у кінці 1919 р. – на початку 1920 р. А після укладення Варшавської угоди між УНР та

⁸⁰ *Відношення У.П.С.-Р. до мирових переговорів в Ризі*, *op. cit.*, с. 60.

⁸¹ *Ibid.*, с. 61.

Польщею у квітні 1920 р. колишні партнери фактично стали ворогами. Підкреслюємо визначальну роль лідера ЗД УПСР М. Грушевського, як у початку, так і припиненні цих зв'язків. Перспективи дослідження полягають у тому, що у вітчизняних та закордонних архівах можуть зберігатися й інші документи, джерело-знавче вивчення яких дозволить детальніше з'ясувати обставини взаємовідносин Директорії УНР та ЗД УПСР.

References

Avtobiohrafiiia Mykhajla Hrushevs'koho 1914–1919, [in:] “Ukrains'kyj istoryk”. 1966. № 1–2 (9–10), s. 98–101. [In Ukrainian].

BEVZ T. A., (2002), Hrushevs'kyj ta Ukrain'ska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv, [in:] “Mykhajlo Hrushevs'kyj – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti”. Kyiv, s. 208–216. [In Ukrainian].

BEVZ T. A., (2009), Diial'nist' Zakordonnoi delehatsii Ukrain'skoi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv, [in:] “Zbirnyk naukovykh prats' Naukovo-doslidnoho instytutu ukraїnoznavstva”. T. XXIII, s. 368–385. [In Ukrainian].

Biohrafichni narysy vydatnykh predstavnykiv ievropejs'koi kul'tury. Mykhajlo Hrushevs'kyj (1866–1934) / R. Nowacki ta in. (oprats.). Opole, 2007, 375 s. [In Ukrainian].

DATSKIV I., (2008), Dyplomatiia ZUNR na Paryz'kij myrnij konferentsii 1919 r., [in:] “Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal”. № 5, s. 121–137. [In Ukrainian].

Dekliaratsiia Delehatsii j III Konferentsii zakordonnykh chleniv ukraїns'koi partii msotsialistiv-revoliutsioneriv, [in:] “Boritiesia – poborete!: zakordonnyj organ Ukrain'skoi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv”. 1920. № 1: veresen'. Wien [Viden'], s. 61–64. [In Ukrainian].

HOLOVCHENKO V., (2011), Peremozhna Antanta i nezalezhna Ukraina: sproba dyplomatychnoho porozuminnia, [in:] “Ukraina dyplomatychna”. № 12, s. 832–855. [In Ukrainian].

HOSHULYAK I., (2001), Diial'nist' Mykhajla Hrushevs'koho na prykintsy 1918 – pochatku 1919 rr., [in:] “Pam'iat' stolit”. № 5, s. 3–12. [In Ukrainian].

HRUSHEVS'KYJ M. S., (1926), Avtobiohrafiiia. Kyiv: Kyiv-Druk, 31 s. [In Ukrainian].

Hrushevs'kyj M. S., (2013), Lyst vid profesora Mykh[ajla] Hrushevs'koho (23 serpnia 1919 r.), [in:] Hrushevs'kyj Mykhajlo Serhijovych. Tvory: u 50 t. / redkol.: P. Sokhan' (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Svit, 2013. T. 4. Kn. 2, s. 236–237. [In Ukrainian].

HRUSHEVS'KYJ M. S., (2013), Ukraina, Pol'scha j Rosiia, [in:] Hrushevs'kyj Mykhajlo Serhijovych. Tvory: u 50 t. / redkol.: P. Sokhan' (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Svit. T. 4. Kn. 2, s. 273–276. [In Ukrainian].

HRUSHEVS'KYJ M. S., (2013), Za Halychynu! Vidozva do svi-tovoi demokratii, [in:] Hrushevs'kyj Mykhajlo Serhijovych. Tvory: u 50 t. / redkol.: P. Sokhan' (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Svit. T. 4. Kn. 2, s. 250–251. [In Ukrainian].

HRUSHEVS'KYJ M., (1920), Mizh Moskvoiu j Varshavoiu, [in:] “Boritiesia – poborete!: zakordonnyj organ Ukrains'koi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv”. № 2: zhovten'. Wien [Viden'], s. 1–18. [In Ukrainian].

HRUSHEVS'KYJ M., (1920), V pershij delehatsii Ukrains'koi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv (Kviten' 1919 r. – liutyj 1920 r.), [in:] “Boritiesia – poborete!: zakordonnyj organ Ukrains'koi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv”. № 3: lystopad. Wien [Viden'], s. 1–54. [In Ukrainian].

HRUSHEVS'KYJ M. S., (2007), Tvory: u 50 t. / redkol.: P. Sokhan' (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Svit. T. 4. Kn. 1, 432 s. [In Ukrainian].

HRUSHEVS'KYJ M. S., (2013), Tvory: u 50 t. / redkol.: P. Sokhan' (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Svit. T. 4. Kn. 2, 576 s. [In Ukrainian].

KALAKURA YA., (2002), Mykhajlo Hrushevs'kyj – budivnychyj Ukrains'koi derzhavy, [in:] “Mykhajlo Hrushevs'kyj – naukovets' i polityk u konteksti suchasnosti”. Kyiv, s. 144–152. [In Ukrainian].

KOPYLENKO M. L., KOPYLENKO O. L., (1996), M. S. Hrushevs'kyj i deiaki problemy rozbudovy Ukrains'koi derzhavy, [in:] “Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal”. № 5, s. 28–37. [In Ukrainian].

KUTILOVA L., (1994), Diial'nist' Mykhajla Hrushevs'koho u pershi roky emihratsii, [in:] “Ukrains'ka diaspora”. № 5, s. 118–136. [In Ukrainian].

LOZOVYJ V., (2004), Diial'nist' Mykhajla Hrushevs'koho u Kam'ianets'-Podil's'kyj period (1919 r.), [in:] “Moloda natsiia”. № 4, s. 22–27. [In Ukrainian].

LYTVYN M., (2006–2007), “Nashij spravi duzhe dopomohla velychezna enerhiia j sama osoba Hrushevs’koho...” (Malovidomyj vystup Dmytra Isaievycha na konferentsii Sotsinternu 1919 r.), [in:] “Confraternitas. Yubilejnyj zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha” / “Ukraina: kul’turna spadshyna, natsional’na svidomist’, derzhavnist’”. Zbirnyk naukovykh prats’, Vyp. 15. Lviv, s. 664–674. [In Ukrainian].

MALYK Ya. J., (2011), Mykhajlo Hrushevs’kyj: vijna, revoliutsiia, emihratsiia. Lviv: LRIDU NADU, 172 s. [In Ukrainian].

MALYK YA. J., (2016), Mykhajlo Hrushevs’kyj: nezbytyj shliakh. Narysy zhyttia ta diial’nosti. Lviv: Ukrain’s’kyj instytut “Yevrosotsium”, 512 s. [In Ukrainian].

PETRYCHENKO K., (2018), Ukrain’s’ki zakordonni pasпорты hromadian UNR (za dokumentamy arkhivnykh i muzejnykh fondiv Ukrainy), [in:] “Naukovi zapysky Natsional’noho universytetu «Ostroz’ka akademiiia»”. Seriiia “Istorychni nauky”. Ostroh, Vyp. 27, s. 213–219. [In Ukrainian].

PLOKHII S., (2011), Velykyj peredil. Nezvyčajna istoriia Mykhajla Hrushevs’koho. Kyiv: Krytyka, 600 s. [In Ukrainian].

Postanova Internatsionalu v spravi Skhidnoi Halychyny (v redaktsii Ukrain’s’koi Sektsii), [in:] “Trudova hromada”. 1919. № 69, 26 veresnia, s. 3–4. [In Ukrainian].

PYRIH R. YA., TEL’VAK V. V., (2017), Mykhajlo Hrushevs’kyj: biohrafichnyj narys. Kyiv: Lybid’, 576 s. [In Ukrainian].

Rezoliutsii partijnykh konferentsij U.P.S.R. za kordonom, [in:] “Boritiesia – poborete!: zakordonnyj organ Ukrain’s’koi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv”. 1920. № 1: veresen’. Wien [Viden’], s. 55–60. [In Ukrainian].

SCHUS’ O. J., (2004), Dyrektoriiia Ukrain’s’koi Narodnoi Respubliky, [in:] “Entsyklopediia istorii Ukrainy”: T. 2: H–D, redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, s. 393–394. [In Ukrainian].

SHAPOVAL YU., (2004), Zanurennia u temriavu: Mykhajlo Hrushevs’kyj u 1919–1934 rr., [in:] “Aktual’ni problemy vitchyznianoj istorii XX st.: Zbirnyk naukovykh prats’, prysviachenyj pam’iati akad. NAN Ukrainy Yuriiia Yurijovycha Kondufora” / vidp. red. V. A. Smolij, NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, v 2-kh t. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, t. 1, s. 306–421. [In Ukrainian].

SHAPOVAL YU., VERBA I., (2005), Mykhajlo Hrushevs'kyj. Kyiv: Vydavnychyj dim "Al'ternatyvy", 352 s. [In Ukrainian].

SHEVCHENKO F. P., (1966), Chomu Mykhajlo Hrushevs'kyj povernuvsia na Radians'ku Ukrainu? [in:] "Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal". № 11, s. 13–30. [In Ukrainian].

SOLDATENKO V. F., (2012), Rada narodnykh ministriv Ukrayn-s'koyi Narodnoyi Respubliky (RNM UNR), [in:] "Entsyklopediia istorii Ukrainy": T. 9: Pryl-S / redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, s. 98–101. [In Ukrainian].

SOLDATENKO V., (2012), Mykhajlo Hrushevs'kyj i Tsentral'na Rada: parlaments'ki iliuzii i realii, [in:] "Ukrains'kyj parlamentaryzm: problemy istorii ta suchasnoi politychnoi praktyky (do 145-richchia vid dnia narodzhennia Mykhajla Hrushevs'koho)" / Naukova konferentsiia 29 veresnia 2009 r.. Kyiv: Ukrains'kyj instytut natsional'noi pam'iaty, s. 22–36. [In Ukrainian].

STREL'S'KYJ H., TRUBAJCHUK A., (1996), Mykhajlo Hrushevs'kyj, joho spodyvzhnyky i oponenty. Kyiv: Chetverta khvyliia, 191 s. [In Ukrainian].

THOMAS M., PRYMAK, (1987), Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. Toronto: University of Toronto Press, 323 p. [In English].

TYMCHENKO R., (2013), Ukrains'ki dyplomaty na Paryz'kij myrnyj konferentsii, [in:] "Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk". № 16, s. 147–161. [In Ukrainian].

Ukrains'ka revoliutsiia i derzhavnist' (1917–1921 rr.): nauk.-bibliohr. vyd. / NAN Ukrainy; redkol.: L. A. Dubrovina (holova) ta in.; nauk. red.: S. S. Kiral'; nauk. Konsul'tant V. Yu. Omel'chuk; vstup. st. V. Kapeliushnoho; avt. kol.: V. S. Hoinets', L. M. Kovinchenko, L. V. Lisovs'ka; bibliohr. red. L. S. Novos'olovoi, Kyiv: NBUV, 2018, 817 s. [In Ukrainian].

Ukrains'ka sprava na Myrovij konferentsii. Zvidomlennia doktora Mykhajla Lozyns'koho Symonu Petliuri (13 veresnia 1919), [in:] "Arkhiv Ukrains'koi Narodnoi Respubliky. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Dyplomatychni dokumenty vid Versal's'koho do Ryz'koho myrnykh dohovoriv (1919–1921)" / Uporiadnyk: Valentyn Kavunnyk. Kyiv, 2016, s. 281–300. [In Ukrainian].

VERBA I., (2008), Mykhajlo Hrushevs'kyj: ostannij rik pred emihratsiieu (kviten' 1918 – kviten' 1919), [in:] “Sotsial'na istoriia. Naukovyj zbirnyk”. Kyiv, Vyp. III, s. 53–59. [In Ukrainian].

VERSTYUK V., (2007), Doba Tsentral'noi Rady v publitsystychnij spadschyni M. Hrushevs'koho, [in:] Hrushevs'kyj Mykhajlo Serhijovykh. Tvory: U 50 t. / redkol.: P. Sokhan', Ya. Dashkevych, I. Hyrych ta in.; Holov. red. P. Sokhan'. Lviv: Svit, T. 4. Kn. 1, s. V–XVI. [In Ukrainian].

VERYHA V., (2005), Vyzvol'na borot'ba v Ukraini 1914–1923 rr., U dvokh tomakh. Tom 1. Rivne: Vydavnytstvo VAT “Rivnens'ka drukarnia”, 524 s. [In Ukrainian].

Vidnoshennia U.P.S.-R. do myrovykh perehovoriv v Ryzi, [in:] “Boritiesia – poborete!: zakordonnij organ Ukrain's'koi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv”. 1920. № 3: lystopad. Wien [Viden'], s. 60–62. [In Ukrainian].

VYNAR L., (1978), Lyst M. Hrushevs'koho do Myroslava Sichyns'koho z 1919 roku, [in:] “Ukrains'kyj istoryk”. № 1–3 (57–59), s. 160–162. [In Ukrainian].

VYNAR L., (1981), Avtobiohrafia Mykhajla Hrushevs'koho z 1926 roku. N'iu-Jork; Miunkhen; Toronto: Ukrain's'ke istorychne tovarystvo, 48 s. [In Ukrainian].

VYNAR L., (2006/2007), M. Hrushevs'kyj i “Zhyttia Podillia”, [in:] “Ukrains'kyj istoryk”. Ch. 4/1–2, s. 95–101. [In Ukrainian].

ZHUKOVSKYI A., (2002), Politychna i publitsystychna diial'nist' M. S. Hrushevs'koho na emihratsii, 1919–1924 rr., [in:] “Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal”. № 1, s. 96–125. [In Ukrainian].

Archival sources

Natsional'nyj muzej istorii Ukrainy, RD. № 11734. Pasport dyplomatychnyj Mykhajla Hrushevs'koho, vydanyj Posol'stvom UNR u m. Vidni.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 3543, op. 1, spr. 3, ark. 2.

TsDAVO Ukrainy, f. 3563, op. 1, spr. 119, ark. 16zv.

TsDAVO Ukrainy, f. 3696, op. 2, spr. 417, ark. 9.

TsDAVO Ukrainy, f. 3696, op. 3, spr. 30, ark. 2–7zv.

TsDAVO Ukrainy, f. 3911, op. 1, spr. 61, ark. 46.

Tsentrал'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy), f. 1235, op. 1, spr. 63, ark. 1, 1zv., 2, 2zv.

TsDIAK Ukrainy, f. 1235, op. 1, spr. 186, ark. 1–4.

TsDIAK Ukrainy, f. 1235, op. 1, spr. 186, ark. 6.

Tsentrал'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'iednan' ta ukrainy (TsDAHOУ), f. 1, op. 20, spr. 86, ark. 3.

TsDAHOУ, f. 1, op. 20, spr. 194, ark. 34, 35.

TsDAHOУ, f. 1, op. 20, spr. 206, ark. 13–14zv.

TsDAHOУ. f. 57, op. 2, spr. 233, ark. 19–22.

Директорія Української Народної Республіки та Закордонна делегація Української партії соціалістів-революціонерів: від співпраці до конфронтації

У статті досліджується питання взаємовідносин Директорії Української Народної Республіки та Закордонної делегації УПСР у 1919–1920 рр. Незважаючи на тривалі дослідження доби Української революції 1917–1923 рр., окремих розвідок на цю тему поки що не написано. Варто підкреслити, що значну роль у цих взаємовідносинах відігравав Михайло Грушевський, який мав надзвичайно великий вплив на есерівську партію, починаючи з часів свого головування в Українській Центральній Раді. Метою статті є спроба з'ясувати основні моменти співпраці Директорії УНР та ЗД УПСР. Розглянуто та проаналізовано джерела з окресленої проблематики. З'ясовано причини та обставини початку співробітництва, яке почалося з моменту виникнення у М. Грушевського ідеї створення делегації соціалістичних партій для роботи за кордоном. Встановлено, що Директорія, зацікавившись на початку 1919 р. цим проектом колишнього голови УЦР, протягом достатньо тривалого часу фінансувала політичну діяльність ЗД. Але згодом настав час, коли співпраця між Директорією та ЗД змінилася конфронтацією, яка наростала протягом усього 1919 р. Головними причинами цього було те, що ЗД активно виступала проти українсько-польського зближення, а Директорія негативно ставилася до спроб делегації знайти компроміс з більшовицьким режимом в Україні. Робиться припущення, що остаточний розрив вже й так дуже прохолодних та формальних відносин міг настати орієнтовно у кінці 1919 р. – на початку 1920 р. А після укладення Варшавської угоди між УНР та

Польщею у квітні 1920 р. колишні партнери фактично стали ворогами. Перспективи дослідження полягають у тому, що у вітчизняних та закордонних архівах можуть зберігатися й інші документи, джерелознавче вивчення яких дозволить детальніше з'ясувати обставини взаємовідносин Директорії УНР та ЗД УПСР.

Ключові слова: Українська революція, Директорія, Михайло Грушевський, УПСР, Закордонна делегація, еміграція, грушевськознавство.

Віталій Хоменко, кандидат історичних наук, викладач історії, Відокремлений структурний підрозділ “Конотопський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ” (м. Конотоп, Україна),

Vitaliy Khomenko, candidate of Historical Sciences, teacher of history, VSP “Konotopsk Industrial and Pedagogical Vocational College of Sumy State University” (Konotop, Ukraine),

ORCID: 0000-0002-3704-7086

E-mail: vitalhomenko@ukr.net

Received: 21.06.2024

Advance Access Published: September 2024

**БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ
ТА ЙОГО ДОКТОРСЬКА ДИСЕРТАЦІЯ**

Дмитро Гордієнко

**BOHDAN KĘTRZYŃSKI
AND HIS DOCTORAL THESIS**

Dmytro Hordiienko

The article reveals a page from the creative biography of the famous Ukrainian public and political figure, member of the Shevchenko Scientific Society and the Ukrainian Free Academy of Sciences Bohdan Kętrzyński (1919–1969), namely the history of the preparation and defence of his doctoral thesis. The thesis is devoted to the topic of coverage of the figure of Hetman Mazepa and Ukraine at that time in Swedish historiography. The primary focus is on the issue of the Ukrainian-Swedish alliance of the early 18th century.

Bohdan Kętrzyński was one of the leading figures of the OUN(M), the head of the organization on the northern vector of its activities – in Scandinavia. He was a polyglot, a brilliant publicist, author of hundreds of articles about Ukraine and Ukrainian culture in the Scandinavian press. He was particularly active during the World War II. In addition to his publications in the Scandinavian press, Kętrzyński also founded Ukrainian magazines in Scandinavia, primarily focused on Ukrainian prisoners of war in Finland. In addition to journalism, the historian gave public lectures on the history and culture of Ukraine, with an emphasis on the history of the Ukrainian liberation struggle against Moscow. Thus, the main topic of Kętrzyński's research – the study of the Cossack era of Ukrainian history – was formed from his journalism and lectures. The topic of Mazepa was especially useful for countering Soviet propaganda, in particular, refuting Soviet historical labels. The Great Northern War is also a sensitive topic for Swedish historiography and Swedish historical memory. Therefore, the choice of topic was successful and Kętrzyński was “heard” in Sweden.

His doctoral thesis was defended at the Ukrainian Free University in Munich on 15 September 1951. The dissertation was supervised by the famous Ukrainian historian Borys Krupnytskyi. This thesis later formed the basis of Kętrzyński's monograph "Mazepa". The topic of the Swedish-Ukrainian alliance under Karl X and Bohdan Khmelnytsky would become the historian's habilitation thesis, also defended at the Ukrainian Free University in Munich in 1957.

Keywords: Bohdan Kętrzyński, OUN(M), Ivan Mazepa, Karl XII, Ukrainian Free University in Munich, diaspora historiography, doctoral thesis, diaspora.

Серед плеяди видатних українських політичних діячів та істориків ХХ ст. по-праву має бути ім'я Богдана Кентржинського, у свій час одного з провідних діячів ОУН(М) у західній та північній Європі. На сьогодні його ім'я частково повернено в Україну, в українську культуру та історіографію. У 2017 р. видавництво "Темпора" видало український переклад головної праці дослідника – монографію "Мазепа", первісно написану й опубліковану шведською мовою.

Як науковець Богдан Кентржинський проаналізований лише в статті-некролозі Олексі Вінтоняка, опублікованій у часописі "Український історик" за 1969 р., коротко в довідковій статті Галини Герасимової¹ та в магістерській дисертації Наталії Коцюбинської², підготовленій під керівництвом професора Михайла Кірсенка та захищеної у Києво-Могилянській академії у 2020 році. Проте докторська дисертація Кентржинського в цих дослідженнях лише згадується³, як і в працях Юрія Черченка⁴, які загалом стосуються

¹ Г. ГЕРАСИМОВА, *Кентржинський Богдан*, [у:] "Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник". Київ, 2004. Вип. 2, ч. 2, с. 195–197.

² Н. О. КОЦЮБИНСЬКА, *Репрезентація діяльності Богдана Кентржинського в еміграції через призму его-джерел та преси*. Магістерська робота. Національний університет "Києво-Могилянська академія", Факультет гуманітарних наук, Кафедра історії. Київ, 2020, с. 66–76.

³ Г. ГЕРАСИМОВА, *Кентржинський Богдан*, *op. cit.*, с. 196.

⁴ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, [у:] "Український археографічний щорічник". Вип. 13/14, т. 16/17.

постаті Кентржинського як активного діяча ОУН на півночі Європи⁵, хоча саме Ю. Черченко на сьогодні може вважатися провідним фахівцем з вивчення біографії Богдана Кентржинського. Загалом політичній діяльності історика присвячена й згадана магістерська робота Наталії Коцюбинської. При цьому щодо наукової біографії вченого, в історіографії наявні й деякі неточності. Наприклад, Н. Коцюбинська зазначає, що всі наукові праці Кентржинського “написані шведською та фінською мовами”⁶, що не зовсім так. Власне його докторська дисертація була написана і захищена українською мовою. Тому, аналіз докторської дисертації та вивчення обставин її написання та захисту дає змогу не лише доповнити творчу біографію Кентржинського, а й внести в неї деякі уточнення.

Богдан Кентржинський народився 22 лютого 1919 р. у м. Рівне у родині вчителів шляхетського походження⁷. Його батько Антон у

Київ, 2009, с. 175; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Богдан Кентржинський – діяч українського націоналістичного руху, журналіст і вчений-історик*, [у:] “Український визвольний рух”. Зб. 14. Львів, 2010, с. 202; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим*, [у:] “Український археографічний щорічник”. Вип. 16/17, т. 19/20. Київ, 2012, с. 546; Ю. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Архіву ОУН у Києві про життя та діяльність українського журналіста і історика Богдана Кентржинського*, [у:] “Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених і аспірантів”. Т. 21. Київ, 2010, с. 459.

⁵ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, *op. cit.*, с. 173–190; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Богдан Кентржинський...*, *op. cit.*, с. 194–204; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Доповнення до листів Богдана Кентржинського до Володимира Янева та Бориса Крупницького*, [у:] “Український археографічний щорічник”. Вип. 18. Київ, 2013, с. 812–814; Ю. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Архіву ОУН...*, *op. cit.*, с. 451–465; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 545–569; Ю. ЧЕРЧЕНКО, Д. БУРІМ, *Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії*, [у:] “Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених і аспірантів”. Т. 24. Київ, 2012, с. 597–623.

⁶ Н. О. КОЦЮБИНСЬКА, *Op. cit.*, с. 7.

⁷ О. ВІНТОНЯК, *Пам'яті Богдана Кентржинського*, [у:] “Український історик”. 1969. Ч. 4, с. 74; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржин-*

роки Української революції примкнув до національного руху, у міжвоєнний період став активним членом “Просвіти”, в якій був секретарем рівненської організації та відповідав за шкільну секцію. У 1940 р., з окупацією Волині советськими військами, Антон Кентржинський був заарештований советськими каральними органами і репресований. Матір Олену з сином Тарасом депортували до Казахстану, де вона прожила 15 років⁸.

Середню освіту Богдан Кентржинський здобув у приватній українській гімназії ім. Теодора Пекарського в Рівному, що була відкрита стараннями зокрема його батька. По закінченні гімназії у 1936 р. юнак вступив у Варшавський університет на гуманістичний відділ, де спеціалізувався на історії та германістиці, паралельно слухав лекції у Високій школі журналістики у Варшаві⁹. Активну участь юнак брав і в українському скаутському русі в Польщі, ставши членом корпорації “Запоріжжя”, куратором якої був міністр культури УНР Роман Смаль-Стоцький¹⁰, який поруч з Володимиром Панченком-Юревичем назавжди залишив “незатерті сліди” в пам’яті Кентржинського¹¹.

З початком Другої світової війни навчання довелося припинити. Початок війни застав Кентржинського в Норвегії, в яку він потрапив, “щоб відвідати Кнута Гамсуна й Льофотські острови, реалізуючи мрію ще шкільних років”¹², оскільки з дитинства захоплювався скандинавською літературою та культурою. Поразка Польщі дала підстави Кентржинському відмовитись від польського

ського в *Архіві ОУН у Києві*, *op. cit.*, с. 173.

⁸ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, *op. cit.*, с. 173. Володимир Кубійович звертався до Богдана Кентржинського з проханням підготувати статтю про батька для “Енциклопедії українознавства”, однак виявити таку статтю в “Енциклопедії” не вдалося: Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 564.

⁹ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, *op. cit.*, с. 173; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 559.

¹⁰ Н. О. КОЦЮБІНСЬКА, *Op. cit.*, с. 28.

¹¹ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 567.

¹² *Ibid.*, с. 567.

громадянства і, попри спротив польського посольства, – залишитись у Норвегії, де він влаштувався при університеті в Осло приватним асистентом професора славістики¹³. З 1940-го року Кентржинський продовжує навчання в Берлінському університеті зі спеціалізацією зі скандинавістики і розпочинає працю над докторською дисертацією, першою темою якої було “Віддзеркалення мотивів ісландської саги в Несторовій хроніці”¹⁴.

Ще в 1930-ті рр. Кентржинський примкнув до українського націоналістичного руху, після розколу ОУН у 1939 р. став на бік групи мельниківців. Як діяч ОУН відомий під псевдами Доктор, Кент, Орловський, В. Сіверський та Шапара. У 1940 р. стає членом Українського Національного Об’єднання в Берліні¹⁵.

У липні 1941 р., у віці 22-х років Богдан Кентржинський був призначений представником ОУН у Фінляндії, яка цікавила ОУН як потенційний союзник у боротьбі проти ССРСР. Перед Кентржинським стояли завдання: 1) опіка над українськими полоненими червоної армії; 2) формування з них національного українського легіону проти ССРСР та 3) налагодження української інформаційної служби на скандинавські країни¹⁶. Кентржинському вдалося досягнути певних успіхів на цьому полі, насамперед порозумітися з урядовими колами Фінляндії. Відтак у листопаді того ж року він отримує нове запрошення відвідати цю Скандинавську країну. На цей раз його запрошували чотири фінські наукові товариства з проханням прочитати низку лекцій, присвячених Україні¹⁷, які він і прочитав на початку 1942 р. Згодом Кентржинський став редактором місячника “Український літопис”, призначеного для українських військовополонених у Фінляндії. Окрім того у фінській пресі

¹³ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 559, 567.

¹⁴ *Ibid.*, с. 559.

¹⁵ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, *op. cit.*, с. 173; О. ВІНТОНЯК, *Пам’яті Богдана Кентржинського*, *op. cit.*, с. 75.

¹⁶ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *На скандинавському секторі ОУН в Другій світовій війні*, [у:] “Організація Українських Націоналістів 1929–1954”. Париж, 1955, с. 302.

¹⁷ *Ibid.*, с. 305.

упродовж 1942–1944 рр. ним особисто або за його участю було опубліковано близько 800 статей на українську тематику¹⁸, зокрема 22 січня 1943 р. було опубліковано 80 статей (з них 40 передовиць) на відзначення 25-річчя проголошення незалежності України¹⁹. У квітні 1942 р. Кентржинський заснував Українське інформаційне

Книга Богдана Кентржинського “Sanningen om Ukraina” (“Правда про Україну”). Гельсінкі, 1943

бюро для Фінляндії, завданням якого була підготовка матеріалів фінською, німецькою та шведською мовами для західної преси та матеріалів для української преси. І вже влітку того ж року він засновує часопис “Українець у Фінляндії”, призначений для українських військовополонених у Фінляндії, який з другого числа був заборонений до ввезення на територію Німеччини. Окрім того Українське пресове бюро видавало “Український літопис” та “захалавні книжки” з української тематики²⁰. Вершиною ж науково-публіцистичної діяльності Кентржинського у Фінляндії стало видання книги фінською мовою “Sanningen om Ukraina” (“Правда про Україну”) (Гельсінкі, 1943), в якій дослідник зокрема піддав критиці

німецьку політику в окупованій Україні, що завдало прикροстей багатьом оунівцям у Німеччині²¹, хоча основний зміст стосу-

¹⁸ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *На скандинавському секторі ОУН...*, ор. cit., с. 314.

¹⁹ *Ibid.*, с. 312.

²⁰ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Богдан Кентржинський...*, ор. cit., с. 197.

²¹ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *На скандинавському секторі ОУН...*, ор. cit., с. 323.

вався вікової визвольної боротьби українців проти Москви. Окрім Гельсінкі книга витримала два видання у Стокгольмі (в 1943 та по війні), при цьому майже весь перший наклад викупила советська посол у Швеції Олександра Колонтай, щоб запобігти її поширенню у вільному світі²². Книга наробила шуму, тому коли советський уряд поставив ультиматум Фінляндії про капітуляцію у вересні 1944 р., Кентржинський змушений був тікати з країни, щоб не потрапити в руки НКВД. Водночас поставало нагальне завдання налагодження контакту з американськими українцями, що можна було здійснити зі Швеції. Відтак наприкінці 1943 р. від Шведського уряду Кентржинський отримав акредитацію журналіста і разом з багатьма українськими військовополоненими переїхав до Швеції²³.

У 1947 р. вдалося організаційно оформити українську громаду Швеції, а в 1949 р. Кентржинський відновив у Стокгольмі Українське інформаційне бюро на Скандинавію²⁴, завданням якого була підготовка матеріалів для шведських газет. Разом з тим засновує першу українську газету у Швеції “Стокгольмський вісник”²⁵, тоді ж він стає й членом Проводу ОУН(М)²⁶. На відзначення 240-літнього ювілею українсько-шведського союзу українська громада у Швеції прийняла ім’я гетьмана Пилипа Орлика²⁷. Кентржинський був кореспондентом низки шведських щоденних газет. Окрім того він займався поповненням шведських бібліотек українською літературою²⁸, оскільки, як писав у листі до вчителя Бориса Крупиць-

²² Ю. Черченко, Д. БУРІМ, *Документи Богдана Кентржинського*, оп. cit., с. 603.

²³ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *На скандинавському секторі ОУН...*, оп. cit., с. 320.

²⁴ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, оп. cit., с. 175.

²⁵ Ю. Черченко, Д. БУРІМ, *Документи Богдана Кентржинського*, оп. cit., с. 603.

²⁶ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, оп. cit., с. 175; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Богдан Кентржинський...*, оп. cit., с. 202.

²⁷ Ю. Черченко, Д. БУРІМ, *Документи Богдана Кентржинського*, оп. cit., с. 618.

²⁸ Зокрема з проханням надіслати українознавчу літературу Кентржинсь-

кого, “всі українські книжки шведських бібліотек – це зовсім припадкова збиранина”²⁹. Прикметно, що й після тридцяти років незалежності України, ситуація з україністикою у шведських бібліотеках не змінилася.

Серед нечисленної української еміграції у Швеції Богдан Кентржинський репрезентував науковий напрямок³⁰. Кентржинський організує публічні лекції українських істориків, на які запрошує і Бориса Крупницького, при цьому пропонує зупинитися й жити у нього³¹. У липні 1951 р. організує у Стокгольмі прес-конференцію Володимиру Яневу, присвячену українській визвольній боротьбі. У 1954 р. українці у Швеції організували низку прес-конференцій на тему “правди про Переяславський договір” та визвольну боротьбу українського народу³². Так, на першій прес-конференції 2 лютого 1954 р., на якій були присутні представники шведської, німецької, нідерландської, естонської, швейцарської, латвійської, грецької, англійської, американської та італійської преси, Кентржинський представив огляд визвольної боротьби українців від Переяславської угоди до свого часу. 4 березня того ж року Кентржинський виголосив доповідь на тему “Шведсько-українські державні договори XVII–XVIII ст. у визвольній боротьбі України”³³.

Росіяни різними засобами поширювали власні “історіографічні” схеми, особливо щодо східноєвропейської історії. У Швеції це проявлялося у російському викривленні подій Північної війни початку XVIII ст. Оскільки ці події прямо стосувалися української історії, поставало гостре питання протидії російській пропаганді на історичному ґрунті. Це завдання й покладає на себе Богдан Кентржинський. Дослідник змінює тематику своїх наукових досліджень від скандинавських саг до української козаччини. Під впливом Круп-

кий звертався до Володимира Кубійовича: Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 554.

²⁹ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 549.

³⁰ ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ, *3 подорожі до Скандинавії 1957*. Вінніпег; Осло: Тиктор, 1957, с. 79.

³¹ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 551.

³² Н. О. КОЦОБІНСЬКА, *Op. cit.*, с. 62–64.

³³ *Ibid.*, с. 64–65.

ницького він зосереджується на темі шведсько-українських відносин доби гетьмана Івана Мазепи та короля Карла XII³⁴. Завдання було не простим, адже проти Кентржинського та української справи активно діяла шведська комуністична преса, насамперед газета “Ny Dag”³⁵.

Кентржинський вільно володів шведською, фінською, німецькою, англійською, французькою мовами³⁶, якими й виходили його статті. Упродовж 1949–1950 рр. він прослухав курс лекцій у Стокгольмському університеті і в 1950 р. склав іспит зі славістики на “ступінь кандидата філософії”³⁷. У квітні 1951 р. Кентржинський на тиждень приїхав до Мюнхена з метою вирішити питання здобуття докторату в Українському Вільному Університеті³⁸, професором якого був учитель Борис Крупницький. Потрібно було дописати ще 20 сторінок тексту “з оглядом по-перше шведських розшуків у турецьких архівах, які мають інтерес для нашої [української – Д. Г.] історіографії, а по-друге, з оглядом надзвичайно для нас цікавої дискусії в Швеції з приводу гострого випадку [Євгена] Тарле проти шведської історіографії минулого року”³⁹. Увесь потрібний матеріал Кентржинський мав при собі, однак не мав можливості допрацювати працю в Мюнхені і тому надіслав “незавершений” текст Крупницькому, який на той час перебував у лікарні. З листування випливає, що дослідники раніше не були знайомі. Принаймні такий висновок можна зробити з бажання Кентржинського відвідати колегу в шпиталі, щоб “привітати” того, кому він “в великій мірі” завдячував інтересом до шведсько-українського союзу початку XVIII ст.⁴⁰, та з листа Крупницького від 18 липня 1951 р., в якому між іншим

³⁴ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Мазепа* / пер. Олега Короля. Київ: Темпора, 2017, с. 8.

³⁵ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Доповнення до листів Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 814.

³⁶ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Богдан Кентржинський...*, *op. cit.*, с. 199.

³⁷ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Богдан Кентржинський...*, *op. cit.*, с. 202; Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 559.

³⁸ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 548, 550.

³⁹ *Ibid.*, с. 548.

⁴⁰ *Ibid.*

адресант висловлює бажання “ближче познайомитися” з колегою⁴¹. Відтак у наступному листі (20.7.1951 р.) Кентржинський дякує за запрошення: “Ви й не уявляєте собі, від як давна я чекаю на якусь нагоду зустрітися з Вами”⁴². Отже, Кентржинський знав Крупницького винятково по працях, який до нього був єдиним українським істориком, добре обізнаним зі шведською історіографією мазепинської (чи каролінзької) доби. Та попри заочне знайомство, Кентржинський вважав Крупницького своїм “вчителем”, що “спонукав” його студіювати тему шведсько-українських відносин ранньомодерного часу⁴³. Іншою перешкодою до здобуття докторату була потреба скласти іспит перед двома професорами – спеціалістами з мазепинської доби. Окрім Крупницького, другим професором могла бути Наталія Полонська-Василенко, Олександр Шульгин або ж Ілько Борщак⁴⁴. Як вирішилось це питання, на жаль, встановити не вдалось, однак вирішилось воно позитивно. Найвірогідніше, іспит прийняв Крупницький та Полонська-Василенко (листовно, з залученням допомоги Юрія Шереха). Оскільки, Крупницький і надалі перебував у лікарні, він і в захисті брав участь заочно, як і привітав колегу з успішним захистом листом аж від 18 січня 1952 р.⁴⁵

В історіографії побутує широка дата захисту Кентржинського кінцем літа – початком осені 1951 р.⁴⁶ В дійсності захист відбувся 15 вересня 1951 р. в Українському Вільному Університеті у Мюнхені⁴⁷. На той час УВУ був єдиним українським університетом у вільному світі з правом надання докторських дипломів, визнаних Баварським урядом⁴⁸, тому вибору місця захисту в Кентржинського не було. Темою докторської дисертація став “Союз Карла XII з

⁴¹ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 550.

⁴² *Ibid.*

⁴³ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Мазена*, с. 8.

⁴⁴ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 551.

⁴⁵ *Ibid.*, с. 552.

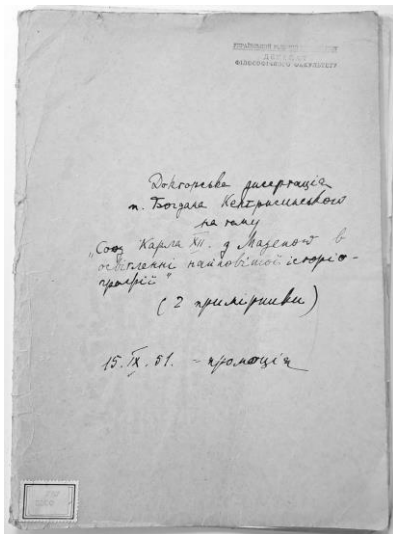
⁴⁶ Н. О. КОЦОБІНСЬКА, *Op. cit.*, с. 68–69.

⁴⁷ *Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011* / упоряд.: Уна Пацке, Микола Шафовал, Роман Яремко. Мюнхен, 2011, с. 375.

⁴⁸ ЯРОСЛАВА МЕЛЬНИК, “Заклад, що залишив непроминальний слід у рідній і світовій науці”: до 70-річчя УВУ в Німеччині, [у:] “Науковий збірник УВУ”. Т. 20. Мюнхен, 2015, с. 11.

Мазепою в освітленні найновішої історіографії”. На сьогодні ця дисертація, наскільки відомо, не потрапила в коло зору науковців. Не відображена вона і в емігрантській українській Мазеріані, на відміну від монографії Кентржинського “Мазепа”⁴⁹. Машинопис дисертації, на правах рукопису, зберігається в архіві Українського Вільного Університету в Мюнхені під шифром 3300. З двох примірників зберігся один. Обсяг дисертації – 62 аркуші⁵⁰. Це переважно машинопис, тексти латинського алфавіту вписані в текст дисертації від руки. Містить текст і непоодинокі закреслення та виправлення.

Докторська дисертація Кентржинського по факту була продовженням попередніх досліджень Крупницького⁵¹, що й на сьогодні, попри те, що пройшло 80 років з часу їх публікації, залишаються основними історіографічними джерелами з шведської історіографії мазепинської доби в українській історіографії. Кентржинський високо оцінював “шведський” доробок Крупницького і навіть

Титульний аркуш дисертації Богдана Кентржинського “Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої історіографії”. Мюнхен, 1951

⁴⁹ Поклики на неї див.: ТЕОДОР МАЦЬКІВ, *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. Мюнхен, 1988, с. 11, 17, 20, 40.

⁵⁰ Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені (далі – УВУ). Дисертації. № 3300.

⁵¹ Див.: БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ, *Карл XII в старій і новій шведській історіографії*, [у:] “Мазепа”. Т. I / “Праці Українського Наукового Інституту”. Т. 46. Варшава, 1938, с. 64–82; БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ, *Мазепа в світлі шведської історіографії*, [у:] “Мазепа”. Т. I / “Праці Українського Наукового Інституту”. Т. 46. Варшава, 1938, с. 83–94.

виношував плани перекладу та видання праць вчителя шведською мовою⁵². На цю пропозицію Крупницький пропонував три праці: 1) Мазепіана в закордонних архівах; 2) Проблема упадку Батурина; 3) Шведсько-українські союзні договори 1708–1709 рр. Всі три статті були оригінальними, на той час ще ніде не друкованими. Відомо, що перші дві праці Кентржинський отримав, а третя була лише на рівні конспекту і дослідник мав намір до неї приступити, очевидно при собі не мав завершеного варіанту, адже це тексти дослідника з 1930-х років. Чи вийшли ці статті в Швеції – наразі не відомо. Перша з них буде опублікована в “Українській літературній газеті” в Мюнхені у травні 1956⁵³ (5 травня вченого не стане). Друга й третя статті, що первісно готувалися до 3-ої частини збірника “Мазепа”, будуть видані лише в 2011 р. Ольгою Ковалевською⁵⁴, очевидно, в початковому їхньому варіанті.

На той час, як зазначає Кентржинський, союз Карла XII та Мазепи не став темою спеціального дослідження в шведській історіографії. І це при тому, що “навіть чи був який інший період шведської історії обширніше й інтенсивніше розроблений шведськими істориками, ніж епоха Карла XII-го”⁵⁵. Кентржинський слушно наголошує, що без розроблення українських сюжетів політики шведського короля, багато питань його правління залишаться малозрозумілими.

Доробок низки шведських істориків, наприклад Фрикселя, Карлсона, Стілліє та Галлендорфа, Кентржинський подає за Крупниць-

⁵² Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Доповнення до листів Богдана Кентржинського ...*, ор. сит., с. 813, 814.

⁵³ Б. Крупницький, *До Мазепиної проблематики. Мазепіана в закордонних архівах*, [у:] “Українська Літературна Газета”. Мюнхен 1956. Травень, ч. 5.

⁵⁴ БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ, *Проблема падіння Батурина*, [у:] “Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років” / упоряд., вст. стаття Ольги Ковалевської. Київ: Темпора, 2011, с. 39–43; БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ, *Шведсько-українські союзні договори 1708–1709 рр. як історичне джерело*, [у:] “Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років” / упоряд., вст. стаття Ольги Ковалевської. Київ: Темпора, 2011, с. 29–38.

⁵⁵ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої історіографії*, [у:] Архів УВУ. № 3300, с. 1.

ким, дещо доповнюючи й розширюючи праці свого вчителя. Більш детально автор аналізує праці Гаральда Єрне, “що виховав цілий ряд шведських істориків”⁵⁶, отже, мав значний вплив на розвиток шведської історіографії. Хоча Єрне не приділив уваги шведсько-українському союзу початку XVIII ст., ще в 1879 р. він дав загальний огляд української історії, культури та національного руху. Єрне подає українців як окремий народ, “засуджує репресивні методи царсько-російської реакції” щодо українців та розкриває “пропагандивні змагання Росії переконувати закордон про монолітність її народу”⁵⁷. Щодо козацького періоду автор зосереджує увагу на визвольних змаганнях козаків та наголошує на нижчості російської культури проти української. Таким чином, підсумовує Кентржинський, шведський історик “розумів історичне тло й традиційний підклад Мазепиної політики, і можна тільки шкодувати, що він не розвинув ширше своїх поглядів на цю справу в якійсь з своїх публікованих праць”⁵⁸.

Якщо праці Єрне були кроком вперед в опрацюванні української тематики в Швеції, то “цілковитим кроком назад” стала монографія про Мазепу шведського популяризатора Альфреда Єнсена. Це була перша книга про Мазепу в шведській літературі, однак, її розгляд через “неперебірчивий негативізм і до справжніх вершин однобічності й поверховності доведений психологізм” можна було б опустити, якби не та, за висловом Кентржинського, “злочасна роль”, яку вона, разом зі скороченим перекладом монографії Костомарова, відіграла в шведській історіографії як доступне джерело про гетьмана Мазепу. Кентржинський наголошує на її сумнівній науковій вартості й на тому, що навіть шведські фахові історики не визнають Єнсена за історика. Та попри таку нищівну оцінку, Кентржинський мав намір написати про Єнсена меморіальну статтю як члена Наукового товариства ім. Шевченка в зв’язку з тридцятими роковинами від дня його смерті⁵⁹.

⁵⁶ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Союз Карла XII з Мазепою...*, op. cit., с. 12.

⁵⁷ *Ibid.*, с. 13.

⁵⁸ *Ibid.*, с. 15.

⁵⁹ Ю. А. ЧЕРЧЕНКО, *Листування Богдана Кентржинського...*, op. cit., с. 557.

Цілом самостійно від Крупницького Кентржинський аналізує чотиритомову монографію Беннедіка “Карл XII на полі бою”, видану шведським Генеральний штабом у 1918–1919 рр. За висновками Кентржинського, “Беннедік найсумлінніше поставився до шведсько-українського союзу, досліджуючи похід Карла XII-го в Україну”⁶⁰. Так, на відміну від своїх попередників, Беннедік “об’єктивніший у своєму ставленні до Мазепи”⁶¹. На думку Беннедіка, як її подає Кентржинський, союз Карла XII не був випадковим. “Ані росіяни, ані шведи не вважали Мазепи маловартісним союзником, який мав можливість виставити 40.000 вояків”⁶². Водночас, зважившись на відкритий союз з Мазепою, Карл XII всіляко намагався захистити Україну від вступу на її територію московських військ. Беннедік, всупереч думці Стілле, вважає похід у напрямку Новгород-Сіверського задумом самого Карла XII, а не порадою Мазепи. Цим маневром король і прагнув відвернути московські війська від Батурина, хоча й не зміг ні відволікти московську армію від теренів України, ні вчасно поспіти на допомогу козацькій столиці. “Можна припускати, – слідом за Беннедіком пише Кентржинський, – що коли б співпраця між Карлом XII і Мазепою започаткувалася більше щасливо, і коли б столицю Мазепи можна було використати як базу, участь козаків в боротьбі проти царя Петра була б зовсім інакше, ніж це потім сталось”⁶³. Терор московитів спаралізував український спротив і лише відносно мале число козаків пішло за своїм гетьманом, відтак “шведи отримали поміч далеко не в тих розмірах, на які вони розраховували”⁶⁴.

Падіння Батурина змусило Карла XII шукати контактів з запорожцями. Тут Беннедік подає коротко інформацію про запорожців – народ на Низу Дніпра, що був войовничо налаштований проти Москви. Кентржинський наводить цитату з праці Беннедіка, згідно якої, “роля, яку запорожці відіграли ставши на сторону шведів в їх боротьбі проти Росії мала далеко більше значення, ніж це собі досі

⁶⁰ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Союз Карла XII з Мазепою...*, op. cit., с. 33.

⁶¹ *Ibid.*, с. 19.

⁶² *Ibid.*, с. 21.

⁶³ *Ibid.*, с. 23.

⁶⁴ *Ibid.*

увляляли. Квантитативно вони становили значну силу; в тому часі її оцінювано на приблизно 15.000 чоловік, які всі були добрими вояками”⁶⁵. З переходом запорожців на бік шведів та Мазепа Беннедік викладає відомі умови українсько-шведського союзу, розкриває роль Мазепа та запорожців у налагодженні зв’язків з Кримом та Оттоманською портою. Знімає Беннедік з Мазепа й відповідальність, буцім то саме він намовив короля атакувати Полтаву: “Карл XII ніколи не слухав ніяких порад, а все вирішав сам і тому й ніс сам, і мусів нести, тягар відповідальности”, – цитує Беннедіка Кентржинський.

На жаль підхід Беннедіка до аналізу подій не знайшов продовження в шведській історіографії. Попри певну дискусію між представниками старої та нової шведської історіографії, представлену Карлсоном та Стілле, старі штампи та підходи продовжували панувати в історичній науці Швеції, що український дослідник демонструє на аналізі праць Адельшольда, Мунте та Братта, що всю вину за провал українських операцій шведської армії покладали на гетьмана Мазепу. Згідно Адельшольда, український гетьман з’явився перед Карлом XII “не на чолі 40.000-го війська, а як засуджений царем на смерть утікач з усього кількома тисячами супутників, які були наставлені битися *проти* шведів. Це була дуже неприємна несподіванка для шведського короля, що напевно розраховував на значну поміч”⁶⁶. І зовсім анекдотично Адельшольд подає образ запорожців, між іншим зазначаючи, що серед взаємних подарунків між Карлом XII та кошовим Костем Гордієнком, останній серед іншого подарував королеві 115 російських мужиків, “яких він спеціально для цієї цілі звелів наловити”⁶⁷. І це при тому, що на середину ХХ ст. Адельшольд вважався одним з провідних шведських істориків і за ним повністю пішла низка шведських дослідників, наприклад Братт.

Більш об’єктивним Кентржинський визнає представника “старої школи” Норденсвана, згідно якого, союз з Україною був вигідний самому королю у його планах організувати спільний напад на

⁶⁵ Богдан Кентржинський, *Союз Карла XII з Мазепою...*, оп. cit., с. 28.

⁶⁶ *Ibid.*, с. 37.

⁶⁷ *Ibid.*, с. 39.

не тільки утруднюють собі, але подекуди, майбуть, і унеможливають розв'язку, або докладніше насвітлення ~~цих питань~~ проблем. Твердження може видатись парадоксальним, але це одначе факт, що більшість тут вчислених так суттєвих історичних даних відносно України переважною частиною шведських істориків просто не береться в рахубу, а тими, які звертають на деякі з них свою увагу, трактується далеко непропорційно до їх ваги. В неодному випадку можна навіть говорити ~~про свідоме ігнорування цих даних~~ про нехтування джерельними даними й численими опублікованими результатами наукових дослідів українських, польських, турецьких і ~~російських~~ російських істориків, що кинули нове світло на ці проблеми.

~~Особливо мало уваги в шведській історіографії надається цим даним, особливо в зв'язку з тим, що ці дані є дуже важливими для розуміння дійсності в Україні в період її перебування під владою Швеції. Це питання дуже важливо для розуміння дійсності в Україні в період її перебування під владою Швеції. Це питання дуже важливо для розуміння дійсності в Україні в період її перебування під владою Швеції.~~

Наявність ~~даного~~ ^{даного} ~~даного~~, з нашої точки погляду, невідрадного стану в шведській історіографії, в нас мало відома, можна припускати, що фактичний стан знаній зовсім обмеженій кількості українських істориків Мазепинської доби, які спеціально зацікавлені шведсько-українськими відносинами. Першим нашим істориком, що звернувся безпосередньо до шведських джерел, був проф. Стефан Томашівський. В статті "Із записок Каролінінів про 1708/9 р." ^{3/} він звернув увагу на те, що

3/ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 92, 1909, кн. 6, стор. 66-92.

"особливо мало позору давано у нас на історіографію шведсь-

Аркуш дисертації Богдана Кентржинського "Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої історіографії". Мюнхен, 1951 (с. 3)

Росію турків, татар, поляків, власне шведів та козаків. Найбільшу ж цінність серед представників “старої школи” український дослідник відносить монографії Артура Мунте “Карл XII і російська морська потуга”, хоча української проблематики Мунте торкнувся лише побіжно, а також “Історії Швеції” Ейріка Горнборга. Кентржинський відмічає, що “Мунте один з рідких шведських істориків, який описуючи капітуляцію під Переволочною, не забуває згадати про ту трагічну долю, яка зустріла «наших союзників, запорожців, яких Карл XII обіцяв узяти під свою протекцію»”⁶⁸. Натомість Горнборг цілком нігілістично ставиться до постаті Карла XII та його української політики.

Зі своїх сучасників Кентржинський зупиняється на працях Нільса Герлітца та Стіга Бакмана. Останній значну увагу присвятив як історії підготовки, так і самому шведсько-українському союзові. На думку Бакмана, йшлося про широко закроений союз, в який мали увійти Швеція, Україна, Польща, Трансільванія, Крим та Туреччина. Такий широкий союз був потрібний саме Мазепі, який таким чином намагався забезпечити незалежність України супроти не лише Росії, а й Польщі. Саме пропольська політика, на думку Бакмана, стала причиною й віддалення українців від Карла XII та його планів. Карл XII, зважаючи на віддаленість Швеції від України, вважав, що роль протектора України “мала перейняти приязно до Швеції настановлена Польща”, тим самим король прагнув “включити українську автономію в польську імперію, замість у московську, де самостійність і так була ілюзорична наслідком централізаційної політики царя Петра”⁶⁹. Бакман використовує значну історіографію, однак зовсім ігнорує українську.

Кентржинському вдалося виділити єдиного шведського історика, який використовував тогочасну українську історіографію. Ним виявився Ерік Тенгберг, “що у своїй розвідці «Карл XII в Україні весною 1709 р.» м. ін. покликується на дві праці Крупницького, а саме «Мазепа й шведи в 1708 р.» та «Hetman Mazepa und seine Zeit»”⁷⁰.

⁶⁸ Богдан Кентржинський, *Союз Карла XII з Мазепою...*, *op. cit.*, с. 43.

⁶⁹ *Ibid.*, с. 52.

⁷⁰ *Ibid.*, с. 54.

Містять цікаві для української історії дослідження щорічники “Каролінського Союзу”, однак аналіз цих публікацій Кентржинський відклав на “інший час”⁷¹. Очевидно вони також мали увійти у згадані в листі до Крупницького недописані до закінчення дисертації 20 сторінок тексту. Коротко згадує дослідник про відображення шведсько-українського союзу в загальних працях з історії Швеції, наприклад у п’ятнадцятитомовій “Історії Швеції до наших днів”, тритомовій “Шведській історії впродовж віків” та “Історії Швеції” Інгвара Андерсона, виданій Шведською Академією Наук. Подає Кентржинський представлення союзу в шведських енциклопедіях. Так, у 17-му томі другого видання 38-томової “Nordisk Familjebok” дві з половиною шпальти присвячено Мазепі за авторством Карла Сільверстольпе, джерелами для якого послужили праці Єнсена та Костомарова з усіма їхніми хибами. Натомість у третьому виданні у 23-му томі статтю про Мазепу на пів шпальти написав Вернстедт на тих самих джерелах. Інакше подає образ Мазепи “Свенск Упслясгсбук”. Відповідну статтю на одну шпальту підготував Яррінг. Серед джерел статті, окрім Єнсена та Костомарова, зазначені й праці Борщака та Мартеля. Лише 15 рядків про Мазепу містить і 9-й том 15-титомового “Конверсаційного Лексикону Бонніера”. Таким чином, підсумовує Кентржинський, монографія Єнсена, повністю зігнорована шведською історіографією, стала основним джерелом для шведських енциклопедій.

Докторська дисертація Кентржинського не була опублікована, однак вона лягла в основу його монографії “Мазепа”⁷², про що автор опосередковано зазначає у передмові до книги⁷³. Ідея написати власну книгу про славетного українського гетьмана очевидно виникла ще в часі праці над дисертацією. Як і в дисертації, в монографії помітний вплив ідей та концепцій Крупницького.

Ознайомлення зі шведською історіографією показало Кентржинському спотворений образ України та Мазепи, що сталося під впливом домінування російської історіографії. У листі до Бориса

⁷¹ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Союз Карла XII з Мазепою...*, op. cit., с. 55.

⁷² ВОНДАН КЕНТРСЧУНСЬКИЙ, *Мазепа*. Stockholm, 1962, 538 s. Український переклад: БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Мазепа*, 496 с.

⁷³ БОГДАН КЕНТРЖИНСЬКИЙ, *Мазепа*, с. 7.

Крупницького від 15 січня 1952 р. Кентржинський, розповідаючи про свій виступ 4 січня того ж року перед членами “Каролінського Союзу” про політичні підвалини союзу Карла XII та Івана Мазепи, відмічає відзначене ним незмінне в російській політиці та “науці” ставлення до Мазепи “від Петра до Сталіна та від [Феофана] Прокоповича до [Євгена] Тарле та вплив російської історіографії на шведську в цьому відношенні”. Дослідник проаналізував “29 видань підручника історії для шведських гімназій, на якому вплив московської пропаганди можна наглядно висвітлити”⁷⁴. Природно, що така наукова та публіцистична позиція Кентржинського викликала проти нього та загалом української справи велику кампанію шведської комуністичної преси⁷⁵.

По здобутті докторату 29 лютого 1952 р. Кентржинський був обраний звичайним членом Наукового товариства імені Шевченка, а згодом і членом-кореспондентом Української Вільної Академії Наук⁷⁶. У тому ж році вдалося досліднику й виголосити одну доповідь на засіданні НТШ в Сарселі на тему: “Українська справа в аспекті шведської каролінської історіографії”⁷⁷. Дослідник продовжує вивчати україно-шведські відносини, працює в архіві м. Упсали, де опрацьовує джерела XVII–XVIII ст., налагоджує активну співпрацю зі шведським товариством “Karolinska Förbundet”, на сторінках щорічника якого висвітлює історію відносин Карла X Густава з Богданом Хмельницьким. Колективним членом цього товариства став “Український академічний клуб”⁷⁸. Відтак 11 січня 1957 р. у тому ж таки Українському Вільному Університеті у Мюнхені дослідник захистив габілітаційну дисертацію на тему “Карл Десятий та Східно-європейська криза 1654–1655 pp.”⁷⁹, однак її, на жаль,

⁷⁴ Ю. А. Черченко, *Доповнення до листів Богдана Кентржинського...*, оп. cit., с. 813.

⁷⁵ *Ibid.*, с. 814.

⁷⁶ Ю. А. Черченко, *Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві*, оп. cit., с. 175; Ю. А. Черченко, *Листування Богдана Кентржинського...*, оп. cit., с. 561.

⁷⁷ Ю. А. Черченко, *Богдан Кентржинський...*, оп. cit., с. 203.

⁷⁸ Ю. Черченко, Д. БУРІМ, *Документи Богдана Кентржинського*, оп. cit., с. 618.

⁷⁹ *Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011*, с. 375.

виявити в архіві УВУ на сьогодні мені ще не вдалося. Як монографія вона було опублікована шведською мовою “Karl X Gustav inför Krisen i öster 1654–1655” (Стокгольм, 1956). Книга була видана за державний кошт і вона принесла Кентржинському визнання серед істориків Швеції та дала можливість отримати грант у розмірі 2 млн. франків для дослідницької роботи в архівах Туреччини, Франції, Німеччини, Бельгії, Італії та Греції. Очевидно, у рамках цього гранту в Парижі дослідник прочитав публічну лекцію на тему “Українська політика Швеції у XVII та XVIII ст.”, а 18 серпня 1960 р. на 11-му Міжнародному конгресі історичних наук у Стокгольмі Кентржинський виступив з доповіддю “Мазепа й Велика Північна Війна”, 27 серпня мав спільну доповідь зі шведським істориком Вільгельмом Тамом на тему “Швеція й Росія в добу Тридцятилітньої Війни”⁸⁰. З іншого вагомого “мазепинського доробку” Кентржинського можна ще назвати переклад українською мовою оповідання шведського письменника, лауреата Нобелівської премії Карла Густава Вернера Гейденстама (1859–1940) “Мазепа і його амбасадор”⁸¹, що ще чекає свого перевидання в Україні.

На далі до кінця свого життя Кентржинський залишався професором історії в Стокгольмському університеті та деякий час професором економічної історії в університеті Упсалли. За той час історик опублікував ще низку монографій та статей шведською мовою, зокрема з доби гетьмана Мазепа. Наприклад, це такі статті, як “Мазепа в українській історіографії”, “Пропагандивна війна в Україні 1708–1709 рр.”, “До передісторії каролінської політики в Україні”⁸². Кентржинський мав намір написати велику монографію про Карла XII українською мовою, оскільки “в нас ще нема такої основнішої праці, і думаю, що вона задалася б для наших істориків, які ... не мають доступу до шведських джерел через незнання мови”⁸³, – писав дослідник у листі до Крупницького від 2 червня 1951 р. Однак цей намір так і залишився незреалізованим.

⁸⁰ Н. О. Коцюбинська, *Op. cit.*, с. 71, 74, 75.

⁸¹ Ю. Черченко, *Документи Архіву ОУН...*, *op. cit.*, с. 453.

⁸² О. Вінтоняк, *Пам'яті Богдана Кентржинського*, *op. cit.*, с. 76–77.

⁸³ Ю. А. Черченко, *Листування Богдана Кентржинського...*, *op. cit.*, с. 549.

Помер Кентржинський 22 травня 1969 р. у Стокгольмі, де і був похований. Він прожив коротке життя, лише 50 років, однак сповнене діяльності й віри в незалежну Україну. Його наукова біографія є складовою політичної. Для своїх публіцистичних статей та наукових праць дослідник обирав теми, пов'язані не просто з Україною, а з її визвольною боротьбою проти Москви, що актуалізує постать вченого і в наш час.

На могилі Богдана Кентржинського.
Зліва направо: Катерина Штуль, Фредерік Барб'є, Антоніна Штуль,
Олег Штуль, Олена Кентржинська, Тарас Кентржинський.
Стокгольм, Швеція, 1970 р.⁸⁴

Природно, що пов'язавши своє життя та діяльність зі Скандинавськими країнами, магістральною темою наукових студій й мала стати історія України доби Мазепи, зокрема українсько-шведський союз початку XVIII ст. З іншого боку, накладання російськими окупантами до українських самостійників “тавра” “Мазепинства”

⁸⁴ Б. ЗЕК, *Олег Штуль у боротьбі за Україну*, [у:] “Літопис Української повстанської армії”: Серія “Події і люди”. Кн. 22. Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2013, с. 68.

спонукало Кентржинського й до використання постаті великого гетьмана в його актуальній політичній боротьбі за здобуття Україною незалежності. Приклад Кентржинського показує й контрдіяльність советських постпредів та закордонних комуністичних партій (п'ятих колон ССРСР) з протистояння українським акціям, намагання дискредитувати не лише сам український рух, а й українську минувшину. Проте, докторська дисертація Кентржинського це й здобуток чистої науки та сторінка історії української історичної науки в діаспорі другої половини ХХ ст.

Як Кентржинський, так і його вчитель Крупницький та їхні колеги – люди-універсали. Вони органічно поєднували в собі політичну боротьбу й наукову діяльність. Крупницький ветеран Армії УНР, Кентржинський – чинний й активний діяч ОУН. Вони діяли в іншонаціональному середовищі, однак у центрі уваги й метою їхнього життя була Україна. Відтак перед українськими науковцями, передусім археографами та бібліографами, постає завдання виокремлення всієї наукової та публіцистичної спадщини Кентржинського, зокрема його Мазепіани, її переклад та видання українською мовою, що стане запорукою повноцінному поверненню імені дослідника в Україну, в український науковий та культурний простір.

References

CHERCHENKO Y. A., (2009), Dokumenty Bohdana Kentrzhynskoho v Arkhivi OUN u Kyievi, [in:] “Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk”. Vyp. 13/14, t. 16/17. Kyiv, s. 173–190. [In Ukrainian].

CHERCHENKO Y. A., (2010), Bohdan Kentrzhynskiy – diiach ukrainskoho natsionalistychnoho rukhu, zhurnalist i vchenyi-istoryk, [in:] “Ukrainskyi vyzvolnyi rukh”. Zb. 14. Lviv, s. 194–204. [In Ukrainian].

CHERCHENKO Y. A., (2013), Dopovnennia do lystiv Bohdana Kentrzhynskoho do Volodymyra Yaneva ta Borysa Krupnytskoho, [in:] “Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk”. Vyp. 18. Kyiv, s. 812–814. [In Ukrainian].

CHERCHENKO Y. A., (2012), Lystuvannia Bohdana Kentrzhynskoho z Dmytrom Doroshenkom, Borysom Krupnytskym, Volodymyrom Kubiiovychem i Volodymyrom Yanevym, [in:] “Ukrainskyi arkheo-

hrafichnyi shchorichnyk”. Vyp. 16/17, t. 19/20. Kyiv, s. 545–569. [In Ukrainian].

CHERCHENKO, Y., BURIM D., (2012), Dokumenty Bohdana Kentrzhynskoho pro ukrainski hromady v Nimechchyni ta krainakh Skandynavii, [in:] “Naukovi zapysky: Zb. pr. molodykh vchenykh i aspirantiv”. T. 24. Kyiv, s. 597–623. [In Ukrainian].

CHERCHENKO Y., (2010), Dokumenty Arkhivu OUN u Kyievi pro zhyttia ta diialnist ukrainskoho zhurnalista i istoryka Bohdana Kentrzhynskoho, [in:] “Naukovi zapysky: Zb. pr. molodykh vchenykh i aspirantiv”. T. 21. Kyiv, s. 451–465. [In Ukrainian].

HERASYMOVA H., (2004), Kentrzhynskiy Bohdan, [in:] “Ukrainski istoryky XX stolittia: Biobibliohrafichni dovidnyk”. Kyiv. Vyp. 2, ch. 2, s. 195–197. [In Ukrainian].

KENTRSCHYNSKYJ B., (1962), *Mazepa*. Stockholm. [In Ukrainian].

KENTRSCHYNSKYJ B., (1955), Na skandynavskomu sektori OUN v Druhii svitovii viini, [in:] “Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv 1929–1954. Paryzh. [In Ukrainian].

KENTRSCHYNSKYJ B., (2017), *Mazepa* / per. Oleha Korolia. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

KOTSUBYNSKA N., (2020), Reprezentatsiia diialnosti Bohdana Kentrzhynskoho v emihratsii cherez pryzmu eho-dzherel ta presy, Mahisterska robota. Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”, Fakultet humanitarnykh nauk, Kafedra istorii. Kyiv. [In Ukrainian].

KRUPNYTSKYI B., (1938), Karl XII v starii i novii shvedskii istoriohrafii, [in:] “Mazepa”. T. I. “Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu”. T. 46. Varshava, s. 64–82. [In Ukrainian].

KRUPNYTSKYI B., (1938), Mazepa v svitli shvedskoi istoriohrafii, [in:] “Mazepa”. T. I. “Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu”. T. 46. Varshava, s. 83–94. [In Ukrainian].

KRUPNYTSKYI B., (2011), Problema padinnia Baturyna, [in:] “Zbirnyk «Mazepa»: rekonstruktsiia vydavnychoho proektu 1939–1949 rokiv / uporiad., vst. stattia Olhy Kovalevskoi. Kyiv: Tempora, s. 39–43. [In Ukrainian].

KRUPNYTSKYI B., (2011), Shvedsko-ukrainski soiuzni dohovory 1708–1709 r. yak istorychne dzhereło, [in:] “Zbirnyk «Mazepa»: rekonstruktsiia vydavnychoho proektu 1939–1949 rokiv” / uporiad., vst. stattia Olhy Kovalevskoi. Kyiv: Tempora, s. 29–38. [In Ukrainian].

MATSKIV T., (1988), Hetman Ivan Mazepa v zakhidnoevropeiskykh dzherelakh 1687–1709. Miunkhen. [In Ukrainian].

MELNYK Y., (2015), “Zaklad, shcho zalyshyv nepromynalnyi slid u ridnii i svitovii nautsi”: do 70 richchia UVU v Nimechchyni”, [in:] “Naukovyi zbirnyk UVU”. T. 20. Miunkhen, s. 11–17. [In Ukrainian].

RUDNYTSKYI Y., (1957), Z podorozhi do Skandynavii 1957. Vinnipeh; Oslo: Tyktor, 136 s. [In Ukrainian].

Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011 / uporiad.: Una Patske, Mykola Shafoval, Roman Yaremko. Miunkhen, 2011. [In Ukrainian].

VINTONIAK O., (1969), Pamiati Bohdana Kentrzhynskoho, [in:] “Ukrainskyi istoryk”. Ch. 4, s. 72–77. [In Ukrainian].

ZEK B., (2013), Oleh Shtul u borotbi za Ukrainu, [u:] “Litopys Ukrainskoi povstanskoi armii”: Seriia “Podii i liudy”. Kn. 22, Toronto; Lviv: Vyd-vo “Litopys UPA”, 110 s. [In Ukrainian].

Archival sources

KENTRSCHYNSKYJ B., (1951), Soiuz Karla XII z Mazepoiu v osvittenni nainovishoi istoriohrafii, [in:] Arkhiv UVU. № 3300, 62 s. [In Ukrainian].

Богдан Кентржинський та його докторська дисертація

Стаття розкриває сторінку з творчої біографії відомого українського громадсько-політичного діяча, члена Наукового товариства ім. Шевченка та Української Вільної Академії Наук Богдана Кентржинського (1919–1969), а саме – історію підготовки та захисту докторської дисертації. Дисертація присвячена темі висвітлення постаті гетьмана Мазепи та України того часу в шведській історіографії. Першочергова увага приділена питанням українсько-шведського союзу початку XVIII ст.

Богдан Кентржинський – один з провідних діячів ОУН(М), очільник організації на північному векторі її діяльності – у Скандинавії. Лю-

дина-поліглот, блискучий публіцист, автор сотень статей про Україну та українську культуру в скандинавській пресі. Особливо активною була його діяльність у роки Другої світової війни. Окрім публікацій у скандинавській пресі Кентржинський засновує й українські часописи у Скандинавії, орієнтовані передусім на українських полонених у Фінляндії. Окрім публіцистики, історик читав публічні лекції з історії та культури України, з наголосом на історії визвольної боротьби українців проти Москви. Так, з публіцистики та лекцій і сформувалась магістральна тема наукових досліджень Кентржинського – вивчення козацької доби української історії. Особливо тема Мазепи була вдячною і для протистояння советській пропаганді, зокрема спростуванню советських історичних мітів. Також Північна війна є чутливою темою для шведської історіографії та історичної пам'яті шведів. Відтак вибір теми виявився вдалим і Кентржинський був “почутий” у Швеції.

Докторська дисертація була захищена в Українському Вільному Університеті у Мюнхені 15 вересня 1951 р. Науковим керівником дисертації виступив відомий український історик Борис Крупницький. Згодом ця дисертація лягла в основу монографії Кентржинського “Мазепа”. Тема шведсько-українського союзу за Карла X та Богдана Хмельницького стане габілітаційною дисертацією історика, захищена також в Українському Вільному Університеті в Мюнхені у 1957 р.

Ключові слова: Богдан Кентржинський, ОУН(М), Іван Мазепа, Карл XII, Український Вільний Університет у Мюнхені, діаспорна історіографія, докторська дисертація, діаспора.

Дмитро Гордієнко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; старший науковий співробітник Музею Гетьманства (м. Київ, Україна),

Dmytro Hordiienko, PhD in History, Senior researcher at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine; Senior researcher at the Hetmanate Museum (Kyiv, Ukraine),

ORCID: 0000-0002-2313-9019

E-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

Received: 04.07.2024

Advance Access Published: September 2024

**РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ДІАСПОРНОЇ ВІЗІЇ
МІФУ “ТРЕТЬОГО РИМУ”**

**[Огляд:] Москва – Третій Рим. Походження міфу:
Збірка наукових статей / упорядник Євген Калюжний,
передмова – Ігор Гирич. Київ: Смолоскип, 2021, 640 с.**

Олег Файда

**REACTUALISATION OF THE DIASPORIC VISION
OF THE “THIRD ROME” MYTH**

**[Review:] Moskva – Tretii Rym. Pokhodzhennia mifu
[= Moscow – the Third Rome. The Origin of the Myth]:
A Collection of Academic Articles / Compiled by Yevhen
Kaliuzhnyi, foreword by Ihor Hurych. Kyiv:
Smoloskyp, 2021, 640 p.**

Oleh Fayda

Різнопланова візантійська спадщина в царині політико-ідеологічній, релігійно-духовній, мистецькій ще за часів існування імперії ромеїв привертала увагу сусідніх держав, які бажали імплементувати її, зробити частиною свого надбання. Після завершення політичного існування Візантія продовжила “віртуальне” буття, особливо в культурному ареалі, який Д. Оболенський назвав “Візантійською співдружністю”. Або ж образ її минулого інструменталізується у наші дні для потреб пропаганди (не важливо, державної чи приватної), як-от, наприклад, у російській федерації, де функціонує інтернет-канал “Царьград ТВ”.

У 2021 р. видавництво “Смолоскип” опублікувало збірку “Москва – Третій Рим. Походження міфу”, зміст якої, як можна зрозуміти вже з назви, становить певний інтерес для фахівців у різних галузях гуманітаристики – від русистики та українознавства до візантинознавства. Історія видавництва розпочалася в середо-

вищі української діаспори у другій половині 1960-х рр., на зорі незалежності воно перемістилося до України, відтак вагому частину друкованої продукції займають видання, пов'язані із закордонним українством.

Перед читачем передрук кількох праць, які виходили у збірнику Церковно-археографічної комісії Апостольського візитатора для українців Західної Європи у 1950-х рр. у Мюнхені. Автори брошур: Наталія Полонська-Василенко (*“Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX століть”*), Олександр Оглоблин (*“Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст.”*), Ганс Кох (*“Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату (1917–1952)”*), Іван Мірчук (*“Історично-ідеологічні основи теорії III Риму”*), Борис Крупницький (*“Теорія III Риму і шляхи російської історіографії”*) та Василь Гришко (*“Історично-правне підґрунтя теорії III Риму”*). Редактуру праць, об'єднаних тематикою *“Третього Риму”*, у той час взяв на себе Іван Мірчук. До переддруківаних брошур із зазначеного збірника вже сучасний Упорядник також долучив дві тематично пов'язані публікації – ще одну брошуру Н. Полонської-Василенко (*“Дві концепції історії України і Росії”*) та розвідку Юрія Бойка (Блохіна) (*“Теорія III Риму в московській православній церкві після останньої війни”*).

Докладну передмову до видання написав доктор історичних наук Ігор Гирич. Відомий київський історик реконструює обставини науково-публіцистичної діяльності еміграційного середовища, в якому поступово появилися на світ праці збірника. Найбільше його цікавить діяльність вищезгаданої Церковно-археографічної комісії. І. Гирич вважає, що *“соборницький склад вчених, їхнє національно-державне наставлення й наслідування традицій української історіографії XIX – початку XX ст. дозволили створити цим вченим цілісний образ розвою російського імперіалізму через церковно-державну ідеологему XIV (тут, очевидно, хибадрук, має бути XVI – О. Ф.) століття”* (с. 7; тут і далі в дужках поклики на сторінки видання, яке оглядаємо). Краще відчуті і зрозуміті непросту атмосферу, в якій творили автори брошур, дають змогу короткі екскурси в обставини життя інтелектуалів, які нерідко зазнавали цькування навіть у внутрішньоємігрантському середовищі. Автор передмови вважає, що саме проєкт з видання брошур на тему *“Москва – Третій*

Рим” став основним досягненням наукової діяльності ЦАК (с. 18). Актуальності роботі українських емігрантів-науковців додавала дотичність аналізованої ними проблематики до тодішньої світової політики (с. 20, 22).

Відзначимо докладні анотації іноземними мовами. Якщо у свій час німецькомовні були спрямовані насамперед на читачів країни, де виходили брошури, мали б засвідчувати альтернативний (щодо радянського) погляд на окремі питання історії України-Русі та Московії-Росії, то зараз скорочений виклад поширеними європейськими мовами дозволяє зацікавленим закордонним науковцям знайомитися з пам’ятками української еміграційної історичної думки. Отже, доречними були переклади анотацій до двох доданих творів Богданом Гиричем. Усі тексти наводяться з дотриманням сучасного правопису, однак для українського масового читача видання було б ще зручнішим, якби чималі фрагменти цитувань діаспорними вченими праць закордонних дослідників мовою оригіналу подавалися б у підрядковому перекладі. Для зручності читача додано покажчик імен.

Після вступної статті вміщені замітки упорядника збірника Євгена-Антуана Калюжного “Київська Русь – це не Росія”, наприкінці книги є їхній переклад французькою та англійською мовами. На відміну від академічного стилю І. Гирича, маємо справу з публіцистичними нотатками, спрямованими, як можна зрозуміти з їхнього змісту, на інформування іноземного читача. Є.-А. Калюжний розпочинає ввідну статтю з опису обставин постановлення незалежної України 1991 р., її адміністративного устрою. Слідом обіцяє читачеві (ґрунтуючись для більшої об’єктивності на доробку російської історіографії, висловах тамтешніх мислителів та письменників) пояснити різницю між термінами “Україна, Русь і Росія”, щоправда, в українському варіанті маємо одруківку “*Українська Русь* (курсив мій. – О. Ф.) і Росія” (с. 42). Щойно порівнюючи з французьким (с. 588) та англійським (с. 600) варіантами тексту впевнюєшся, про які терміни веде мову Упорядник. Справді, такий просвітницький дискурс має право на існування, адже нерідко у західному світі, коли йшлося про середньовічну державу східних слов’ян, послуговувалися терміном “Russia”, а не коректним відповідником “Rus’/Rous”. Втім, дослідник теж не бездоганний у своїх міркуваннях

щодо термінології вживаної до українських теренів, адже вважає, що термін “Малоросія” з волі петровського режиму замінив поняття “Україна” (с. 46). Нагадаємо добре відомий історикам факт, що термін “Малоросія” вживається ще з XIV ст. і лише з певного часу та у певних обставинах набув негативної конотації.

В очевидному популяризаторському контексті можна особливо не зважати на відсутність наукового апарату в замітці Є.-А. Калюжного, однак висловлювання псковського монаха Філофея, які власливо і стали фундаментом досліджуваної у збірнику проблематики, цитувати у надмірно вільному перекладі (с. 47, 48) все ж було не варто. Є.-А. Калюжний неуважний у поіменуванні двох відомих церковних діячів XI ст. Так, кардинал Гумберт фігурує в тексті як “Умберт”, а Константинопольський патріарх Михаїл Кируларій мало того, що понижений до статусу якогось уявного “візантійського митрополита”, ще й названий “Михайлом Кирилом” (с. 48).

У пропонованому огляді не місце аналізу текстів семидесятилітньої давнини на предмет їхньої актуальності щодо вимог сучасної науки. Втім, доречною буде очевидна ремарка на прикладі тексту Івана Мірчука – окремі, висловлені тоді положення, потребують пояснення та коректив. Міркуючи про історично-ідеологічні основи теорії Третього Риму, філософ та історик робить екскурс в “основне” для нього питання “відношення церкви до держави у Візантії, яке пізніше перенеслося до Москви” (с. 330). Його відповідь на поставлене питання очікувана з низки причини. І. Мірчук вважає, що східноримські патріархи в “емансипаційній грі” з Римом вдалися до фактичної передачі первенства у церковній царині монарху. Очікувано імператора Юстиніана автор називає “головним промотором” цезаропапізму (с. 331). До констатації неспроможності твердження про нібито абсолютне домінування Держави над Церквою у Візантійській імперії пройде ще кілька десятків років від публікації І. Мірчука, зрештою, дослідник сам не заглиблювався у цю царину, покладався на думку авторитетів. Слід брати і до уваги і той факт, що матеріали збірника формувалися українським католицьким середовищем. Втім, Автор брошури все ж виявив необхідну наукову розважливість, вказавши, що серед дослідників існують погляди, які “стараються довести, що в різних періодах” залеж-

ність Церкви від влади у Візантії “не виступає з однаковою силою” (с. 335–336).

Яке місце видання в сучасній українській історичній науці і чи взагалі існувала реальна потреба в появі перевидання, зважаючи, що опубліковані матеріали є доступні читачеві у всесвітній мережі? До речі, ні Упорядник, ні Автор передмови не зауважили, що, приміром, розвідка Бориса Крупницького вже була раніше опублікована Дмитром Гордієнком¹. Слід брати до уваги низку моментів. Насамперед, йдеться про пам’ятку історичної та, частково, суспільно-політичної думки української діаспори, продукт узгодженої, загалом плідної співпраці колективу науковців. Після знайомства з усіма матеріалами збірника стає очевидним, що науковий рівень тексту Олександра Оглоблина вирізняється на тлі інших. Також, як зауважив Автор передмови, “не всі брошури до теми... виглядають як закінчений науковий продукт” (с. 23). Ця обставина, зрозуміло, частково пояснюється непростими умовами, в яких працювали українські інтелектуали-емігранти, приміром неможливістю оперувати більшістю необхідних джерельних та історіографічних матеріалів.

І. Гирич теж задається питанням “чим з історіографічного боку цікаві ці праці?” (с. 33), вважає, що в цьому аспекті вони цінні розвінчанням інтелектуальних першопричин російського імперського духу, ставить шість брошур збірки за ідейно-інформаційним та науково-популярним значенням в один ряд з відомими працями М. Грушевського, В. Липинського та Д. Дорошенка. Куди більше значення цих робіт, на думку І. Гирича, як відповідей на окремі виклики сьогодення. Тому можна посперечатися з Автором передмови щодо підсумкової тези про належність теорії III Риму “до ключових питань української історіографії та водночас суспільної думки” (с. 39). Очевидно, що для суспільної думки це твердження

¹ Б. Крупницький, *Теорія Третього Риму і шляхи російської історіографії* / публ., комент. Д. Гордієнка, [у:] “Софія Київська: Візантія. Русь. Україна”. Вип. IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) / Відп. ред. Ю. А. Мишик; упорядники Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. Київ, 2014, с. 451–460.

слід прийняти, однак, що стосується царини історіографії, то воно дещо перебільшене. Властиво вихід збірки може сприяти актуалізації цієї проблематики, але попередній стан досліджень свідчить про важливість цієї проблематики для вузького кола представників діаспорної державницької історіографії.

Підсумовуючи вихід збірки, можна констатувати появу важливої пам'ятки української історичної думки, яка загалом споряджена необхідним науковим апаратом, передмовою, що вводить читача в обставини її створення. Дослідникам зазначеної та суміжної проблематики слід брати її до уваги як одну із відправних точок, адже сучасна історіографія, зрозуміло, суттєво просунулася у її вивченні. Слід взяти до уваги, приміром, праці, присвячені ідеї “translatio imperii”. І, наостанок, слід звернути увагу на працю американського дослідника Маршала Т. По, який наприкінці 1990-х рр. у рамках спільного наукового проєкту з Романом Шпорлюком, опублікував статтю, де дійшов висновку, що спроба знайти витoki сьогодення в далекому осьовому моменті є дуже небезпечним заняттям, а ідея “Третього Риму” є не стільки продуктом еволюції тези монаха Філофея, скільки, навпаки, ідеї “російського месіанства” були спроектовані у зворотню сторону.

Олег Файда, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна),

Oleh Fayda, candidate of historical sciences, associate professor of the department of History of Middle Ages and Byzantine Studies of Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine),

ORCID: 0000-0002-3110-916X

E-mail: oleg_faيدا@yahoo.com

Received: 5.08.2024

Advance Access Published: September 2024

CONTENTS

Cultural Values and Social Practices During the Russian-Ukrainian War

Welcome Speech by Acting Minister of Culture and Information Policy of Ukraine <i>Rostyslav Karandziej</i>	7
Opening Word by the Director of the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, academician <i>Valerii Smolii</i>	9
Greetings to the Conference Participants from the Director of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, DS in Hystory <i>Heorgii Papakin</i>	11
<i>Andriiaka Hanna (Kyiv)</i> . Serge Lifar’s Book Collection from the Stock Collection of the Museum of Kyiv History in the Conditions of Russian Armed Aggression	13
<i>Antonyuk Tatiana (Kyiv)</i> . Collection of the Museum of Liberation Struggle of Ukraine (1925–1948) in Prague: Russian-Soviet Crimes Against the Cultural Values of the Ukrainian People	29
<i>Arkipova Svitlana (Kyiv)</i> . The Modern Historical and Cultural Space of Kyiv: An Analytical Section of the Regional Fixation of Losses During the Russian-Ukrainian War of 2022–2023	49
<i>Barvinska Polina (Odesa; Regensburg, Germany)</i> . Ukrainian Scientists in Germany at the Time of Large-Scale Russian Aggression: Personal Experience	56
<i>Gomelsky Alik (Kyiv)</i> . The Importance of Preserving Historical Archives (Especially Concerning the Times of the USSR) During the Culturocide of the Modern War	74

<i>Denysenko Halyna (Kyiv). “Three De-” (Decommunization, Desovietization (Decolonization), Derussification) in the Public Space of Ukraine</i>	82
<i>Katargina Tetiana (Kyiv). Economic Levers of Influence on the System Protection of Cultural Heritage: Foreign Experience</i>	101
<i>Kovalenko Oleksandr (Chernihiv), Potapenko Olena (Chernihiv). Historical and Cultural Monuments of Chernihiv Region Destroyed and Damaged in 2022–2023 During the Russian-Ukrainian War</i>	109
<i>Kovpanenko Natalia (Kyiv). To the Problem of Preserving Cultural Heritage in Conditions of a Full-Scale Russian Aggression in 2022–2023: Destruction of Architectural Monuments and Monumental Art</i>	126
<i>Kucheruk Oleksandr (Kyiv). The Tsar’s (Mariinsky) Palace in Kyiv: Functioning in the Years 1917–1921</i>	142
<i>Mazuka Liudmyla (Kyiv). Preservation and Formation Identity of Ukrainians Abroad as a Factor of National Resilience in the Current Circumstances</i>	159
<i>Mankovska Ruslana (Kyiv). Immovable Historical and Cultural Heritage of Ukraine: Actual Problems in Wartime Challenges</i>	174
<i>Piskun Valentyna (Kyiv). Social Practices of Ukrainian Society in the Conditions of War: Historical Experience and Today</i>	190
<i>Solonska Nataliya (Kyiv). A Book as Preservation of Spiritual and Historical Ethnic Memory</i>	208
<i>Faizulin Yaroslav (Kyiv). Preservation of Archival Documents in Conditions of War: The Experience of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv</i>	228

Research Articles

- Khomenko Vitaliy (Konotop)*. The Directory of Ukrainian People's Republic and Foreign Delegation of Ukrainian Socialist-Revolutionary Party: From Cooperation to Confrontation 239
- Hordiienko Dmytro (Kyiv)*. Bohdan Kętrzyński and His Doctoral Thesis 267

Review

- Fayda Oleh (Lviv)*. Reactualisation of the Diasporic Vision of the “Third Rome” Myth [Review:] *Moskva – Tretii Rym. Pokhodzhennia mifu [= Moscow – the Third Rome. The Origin of the Myth]: A Collection of Academic Articles / Compiled by Yevhen Kaliuzhnyi, foreword by Ihor Hyrych. Kyiv: Smoloskyp, 2021, 640 p.* 292

ЗМІСТ

Культурні цінності та суспільні практики в період російсько-української війни

Вітальне слово т. в. о. міністра культури та інформаційної політики України <i>Ростислава Карандєєва</i>	7
Вступне слово директора Інституту історії України НАН України, академіка <i>Валерія Смоля</i>	9
Вітання учасникам конференції директора Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України д. і. н. <i>Георгія Папакіна</i>	11
<i>Андріяка Ганна (м. Київ)</i> . Книжкова колекція Сержа Лифаря з фондового зібрання Музею історії міста Києва в умовах російської збройної агресії	13
<i>Антонюк Тетяна (м. Київ)</i> . Колекція Музею Визвольної Боротьби України (1925–1948) в Празі: російсько-радянські злочини проти культурних цінностей українського народу	29
<i>Архипова Світлана (м. Київ)</i> . Сучасний історико-культурний простір Києва: аналітичний зріз порайонної фіксації втрат під час російсько-української війни 2022–2023 рр.	49
<i>Барвінська Поліна (м. Одеса; м. Регенсбург, ФРН)</i> . Українські науковці у Німеччині в часі широкомасштабної російської агресії: особистий досвід	56
<i>Гомельський Алік (м. Київ)</i> . Важливість збереження історичних архівів (зокрема щодо часів СРСР) під час культуруциду сучасної війни	74

<i>Денисенко Галина (м. Київ). “Три де-” (декомунізація, дерадянізація (деколонізація), дерусифікація) в публічному просторі України</i>	82
<i>Катаргіна Тетяна (м. Київ). Економічні важелі впливу на систему захисту культурної спадщини: зарубіжний досвід</i>	101
<i>Коваленко Олександр (м. Чернігів), Потапенко Олена (м. Чернігів). Зруйновані та пошкоджені у 2022–2023 рр. під час російсько-української війни історико-культурні пам’ятки Чернігівщини</i>	109
<i>Ковпаненко Наталя (м. Київ). До проблеми збереження культурної спадщини в умовах повномасштабної російської агресії 2022–2023 рр.: руйнації пам’яток архітектури та монументального мистецтва</i>	126
<i>Кучерук Олександр (м. Київ). Царський (Маріїнський) палац у Києві: функціонування у 1917–1921 роках</i>	142
<i>Мазука Людмила (м. Київ). Збереження та формування української ідентичності закордонних українців як чинник забезпечення національної стійкості в сучасних умовах</i>	159
<i>Маньковська Руслана (м. Київ). Нерухома історико-культурна спадщина України: актуальні проблеми у викликах воєнного часу</i>	174
<i>Піскул Валентина (м. Київ). Суспільні практики українського соціуму в умовах війни: історичний досвід і сьогодення</i>	190
<i>Солонська Наталія (м. Київ). Книга як збереження духовної та історичної пам’яті етносу</i>	208
<i>Файзулін Ярослав (м. Київ). Забезпечення збереження архівних документів в умовах війни: досвід Центрального державного історичного архіву України в Києві</i>	228

Дослідження

- Хоменко Віталій (м. Конотоп)*. Директорія Української Народної Республіки та Закордонна делегація Української партії соціалістів-революціонерів: від співпраці до конфронтації 239
- Гордієнко Дмитро (м. Київ)*. Богдан Кентржинський та його докторська дисертація 267

Рецензії. Огляди

- Файда Олег (м. Львів)*. Реактуалізація діаспорної візії міфу “Третього Риму”. [Огляд:] *Москва – Третій Рим. Походження міфу: Збірка наукових статей* / упорядник Євген Калюжний, передмова – Ігор Гирич. Київ: Смолоскип, 2021. 640 с. 292
- Contents** 298

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

UCRAINA MAGNA

Volumen VI

Макетувальник – *Д. Гордієнко*

Редактори – *В. Піскун, Д. Гордієнко*

Коректор – *Д. Гордієнко*

Художник – *А. Кальченко*

Адреса редакції:

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України

вул. Трьохсвятительська, 4

м. Київ, 01001

Сайт: <http://archeos.org.ua> e-mail: archeos.inst@gmail.com

Валентина Піскун: baturin@ukr.net

Підписано до друку 28.11.2024 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 14,1. Обл. вид. арк. 14,9

Наклад 300 примірників.